בן-ציון מוסינזון

ביאים

ד״ר בן־ציון מוסינזון

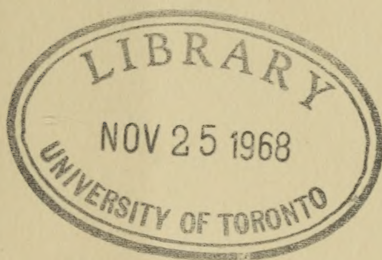
הנביאים

חלק ראשון

עד גלות בבל



הוצאת קדימה
ניו־יורק, תרע״ט


LIBRARY
NOV 25 1968
UNIVERSITY OF TORONTO

התוכן:

הקדמה

רבים בלי ספק יתפלאו לראות ספר על־דבר הנביאים יוצא לאור עכשיו. „בשעה זו", — ישאלו, — „בשעת הרת עולמים, בשעה שההוה דורש מאתנו במפגיע פתרונות לשאלות העתיד שלנו, האם כעת הוא הזמן להשקיע את עצמנו בשאלת העבר? לשאת ולתת על־דבר נושא רחוק כל־כך מחיינו אנו, כמו הנביאים?" אולי צודקים השואלים. אולם אני חשתי, חשתי אולי הרבה יותר מאשר חשבתי, כי דוקא עתה בשעה רבת־ערך כזו בשביל העתיד, עלינו להתעמק בעבר שלנו. בשעה שהננו עומדים על מפתן שיבתנו לארץ עלינו להשתדל להבין את יצירתנו הלאומית, שצמחה מתוך הארץ. בשעה שהננו עומדים תוהים על פרשת דרכים, לבקש נתיבות, איך לקשור את נימי יצירתנו העתידה אל יתדות היצירה החפשית הלאומית שלנו בימי קדם, — עלינו לשוב אל המקור, לטבול את נפשנו בתוך היצירה המקורית של העבר, אז אולי מבלי משים, באופן אינטואטיבי, תותוה לפנינו דרך העתיד.

ואני, ברצותי לברוח מחיי תקופתנו עם שאונם והמונם, עם „השאלות הבוערות" שלהם, עברתי על ספר הספרים שלנו, על התנ"ך — ורגשות והרהורים קמו לפני. רגשות והרהורים שנעורו בי, בלמדי את הספר בימי ילדותי, רגשות והרהורים שהתגעשו בי, במשך חמש שנים שלמדתי תנ"ך באוניברסיטה זרה, בשפה זרה, מתוך השקפת עולם זרה; ורגשות והרהורים שנולדו בקרבי במשך שמונת השנים שלמדתי אחרי כן את התנ"ך בגימנסיה העברית ביפו לתלמידים ותלמידות, שפניהם היו בוערים ועיניהם נוצצות מרוב התרגשות, בשעה שהקיפוני בשאלות ולבם נוקף, כמו שנקף לבי גם אני, וכל הרגשות וההרהורים האלה נצטרפו ונרקמו לתמונות חיות, תמונות הנביאים.

לא תמונות אותם הנביאים שהרגלנו להביט עליהם דרך שפופרת המסורה של דורות, כי־אם כמו שהם משתקפים מתוך דבריהם עצמם, כמו שהם מתרשמים בלב בשעת נדודים בין הרי ארץ־ישראל ועמקיה.

לנביאים נגשו תמיד בדעה מוקדמת. ודעה מוקדמת תמיד מקלקלת את השורה ומכסה בענן על התמונה האמתית. המפרשים העברים שלנו ראו בהם בסים ליהדות המאוחדת ולא רק בסים רוחני, כי־אם גם בסים ממשי; הם בקשו התאמה שלמה בין המוקדם והמאוחר. הנביאים היו בשבילם חטיבה שלמה אחת, ובמקום שמצאו סתירות בין נביא לנביא, או בינם ובין החוקים, ישבו ודרשו את דבריהם, עד שהשלימו בין הניגודים. עד כמה עקמו דרשות אלה את הישרה בהבנת הנביאים ודבריהם, ידוע לכל, ובכל־זאת אין אנחנו יכולים להשתחרר מהשפעת הדרשות האלה עד היום, ביחוד משיטת הדרשה. והחוקרים הנוצרים, שהרבו לעשות במקצוע בקרת המקרא, באו גם הם בדעה מוקדמת, אם כי שונה היא מקצה לקצה מזו של המפרשים העברים. הם ראו בברית־הישנה בסים לברית־החדשה, ובנביאים ראו רק את מבשרי הגאולה, שצריך היה אחרי כן להביא גואלם לעולם.

עד כמה שרחוקות הנה שתי ההשקפות האלה על־דבר הנביאים האחת מהשניה, הצד השוה שבהן הוא, שבשביל שתיהן הנביאים משמשים אמצעי לתכלית אחרת ותמונת הנביאים עצמם נשארת חבויה בצלה של תכלית זו ואינה נגלית לעין בכל זהרה.

הרושם שמתקבל מתמונת הנביאים, בשעה שמביטים אנחנו עליה דרך שפופרת המסורה שלנו הוא אותו הרושם עצמו שאנו מקבלים מתמונה עתיקה, מהתקופה הקודמת לגלוי חוקי רחוק המקום (פרספקטיבה): כל פרט ופרט יכול להיות מעובד יפה, אבל כולם עומדים בשורה אחת, אין השקערוריות והבליטות מודגשות, ולכן אין גם בבואת החיים בתמונה כזאת.

ואם דרך השפופרת של המבקרים הנוצרים נביט על הנביאים, אז התמונה מופיעה נגד עינינו חציה שטופה באור, עד כדי עורון עינים וחציה השני מכוסה צל עב לגמרי: מטעימים הם בהנביאים רק את אותם הצדדים, שנראים להם כאילו הם מובילים אל הרעיונות של הברית־החדשה ומעלימים הם עין מצדדי חייהם ודבריהם האחרים, — ואין לך זיוף יותר גדול מזה.

על הנביאים מביטים לרוב, כמו על גורם דתי. ביחוד, מעמידים אותם בשורת הלוחמים בעד קיום הדת או בעד תקון הדת. אולם אם נחדור לתוך דבריהם, נראה, שהם היו גורמים מדיניים־חברתיים הרבה יותר מדתיים. אמנם הם מדברים על־דבר יחס העם לאלהיו, מוכיחים את העם על עזבו דרך יהוה, כל דבריהם נאמרים בשם יהוה, הם מטהרים ומזככים את הדת, מרחיבים את גבוליה ולפעמים גם מכניסים לתוכה מושגים חדשים לגמרי, — אבל נקודת היציאה שלהם היא לא הדת, יוצאים הם תמיד מתוך נקודה אחרת, מתוך המצב המדיני־החברתי. בירור המצב הזה ותקונו היא מגמתם.

הנביא מופיע — המלה הזאת היא מתאימה ביותר, כי עם ישראל לא שמר על תולדות הנביא, לא שם לבו לחייו הפרטיים עד החילו לנבא — מתוך עבר בלתי נודע לנו, מתוך איזה ערפל הוא מופיע בשעת סכנה לאומית. לא לחנם קרא אחד החוקרים החדשים את הנביאים בשם „מבשרי הסערה". בשעה של שקט מדיני, עד כמה שיהיה העם חוטא, כמו בזמנו של מנשה, למשל, אין אנחנו שומעים את קולם של הנביאים, רק בשעה שסערה מתחוללת וסכנה נשקפת לעם, אז הם מופיעים. בשם יהוה הם מדברים, אבל מראים על הסכנה ועל סבותיה החברתיות.

התשובה, שעליה הם מדברים, היא לא תשובה דתית, כי־אם תשובה חברתית: שנוי תנאי החיים. השפה שלהם היא הרבה יותר דתית ממושגיהם עצמם. לא מפני שהדת היא בשבילם דבר שמהשפה ולחוץ — איש לא התקומם נגד אותם האנשים שהם בבחינת „בפיו ובשפתיו כבדוני ולבם רחוק ממני", כמו נביאי ישראל, — אבל כך היה מהלך מחשבותיהם. האדם העתיק, לא רק העברי העתיק, הכנים את כל מחשבותיו בתוך מסגרת דתית. העם היה המקביל לאלהיו, אלהי העם הוא גם נשמת האומה, החטא נגד חיי הצבור, הוא חטא לאלהי העם. אילו תרגמנו את מושגיהם לשפת זמננו, היו מקבלים צורה אחרת לגמרי.

הנביאים יוצאים מתוך מצב זמנם והם בני תקופתם וסביבתם. אם רוצים אנחנו להבין את הנביאים, צריכים אנחנו להבין את סביבתם ותקופתם. רק במסגרת זמנו בולטת צורת הנביא בכל שרטוטיה וקויה.

מהות הנבואה בלתי ידועה לנו, כל אחד מבין אותה לפי דרכו, השגתו ואמונתו. די לנו לדעת, שכל נביא ונביא האמין לשמוע את קול אלהיו הקורא לו, הוא גם הרגיש את קנאת אלהיו הבוערת כאש בעצמותיו, אולם מדבר הוא על מצב זמנו, מתוך השקפת דורו ועל יסוד אלה שקדמו לו.

וכדי להבין את הנביא באופן זה, צריך להקדים לו את מקרי ימיו, להעמידו בתוך מסגרת זמנו ולדעת היטב את דבריו ופעולותיו. דברי הנביאים לא באו אלינו באותה צורה שיצאו מפי הנביא, ידי זרים תלו בהם במשך דורות, הרבה דברים חדשים הוכנסו לתוכם במתכוון או שלא במתכוון. אם רוצים אנחנו לקבל צורה ברורה על דבר הנביא, עלינו לברר מתוך הדברים המיוחסים אליו, את הדברים השייכים לו באמת. ישנם שני אמצעים בשביל לברר את דברי הנביא מתוך ההוספות המאוחרות, המחוברות אליהם. האמצעי האחד הוא — הבקרת הפנימית: מתוך הדברים עצמם אפשר להכיר, אם שייכים הם לנביא זה או לא.

„אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד" — כבר אמרו חכמי התלמוד. סגנון הדברים, מהלך המחשבות בהם מעידים עליהם, מפי מי יצאו. אמנם אלה הם דברים שבטעם, ויכולים להיות חלוקי דעות בבירור החומר, אבל בעיקר אפשר להכיר כמעט כל נביא ונביא על־פי סגנונו ואופן הרצאתו, וביהוד על־פי דעותיו העיקריות; כל הדברים המתנגדים להם, בודאי לא מפיו יצאו. המשקל והצורה השירית הם גם כן תמיד קנה מדה רב ערך; מוצאים אנחנו לפעמים דברים, ההורסים את המשקל של דברי הנביא ותמיד הם מפריעים בעד מהלך מחשבותיו, דברים כאלה הם בלי ספק תוספת מאוחרת.

האמצעי השני הוא — הבקרת החיצונית, ידיעת זמנו וסביבתו של הנביא, השואה עם הנביאים שקדמו לו, עם בני דורו, ועם אלה הבאים אחריו. ידיעת דברי־הימים עיקר גדול הוא בהבנת דברי הנביאים. ידיעת סדרי החיים, היחוסים לעמים אשר מסביב, מבררים את דעות הנביא ועוזרים לנו להחליט, מה יכולים אנחנו ליחס לו, ומה נראה יותר מדי קדום בשביל דורו וזמנו, והוא בא רק אחרי השתלשלות והתפתחות ארוכה.

החפירות בארצות הקדם הפיצו אור חדש על כל המצב בהתפתחות ישראל ויהודה ועל־פיהם נעשו הנביאים הרבה יותר מובנים לנו עתה מאשר היו

קודם לזה, בעוד אשר הבטנו עליהם רק דרך השפופרת של דברי־הימים שלנו. לא צריך לשכוח, כי כבר ספר מלכים הוא מעובד על־פי מבט דתי ידוע, רק לפעמים מבצבצים מתוכו עוד ספורים היסטוריים בלי דעה קדומה; ספר דברי הימים הוא כולו יליד מגמה ידועה, ולכן כמעט שאין לו ערך היסטורי כלל. בשביל כך גדול הוא ערך החומר, שהוצא מתוך מעבה האדמה, המסיח לרוב על־דבר מצב ישראל בעמים רק לפי תומו ואפשר להשען עליו.

הבקרת החיצונית הזאת תעצור בעדנו מלדבר על כל ספר ישעיהו, למשל, כמו על חטיבה אחת, או אפילו על ספר מיכה. בשביל הבנת הנביאים האלה, שהיו בתקופת יחזקיהו, יש ערך רק לאלה הדברים בספריהם, שבהם משתקפת תקופת יחזקיהו: דברים המתארים את תקופת הגולה, אינם מעלים ואינם מורידים לנו, כי לא מפיהם יצאו, אם לא נאמר, כי הנביאים מנחשי עתידות היו, דבר, שהנביאים בעצמם לא האמינו בו.

אבל זאת הלא היא בקרת המקרא! — איני נרתע לאחור מפני השם הזה, שעשוהו למפלצת, להבהיל בו את חלשי הרוח. כן, זוהי בקרת המקרא ועל יסוד המבט הזה כתבתי את הספר. לא אסתיע בזה בדברי חז״ל: „אין מוקדם ומאוחר בתורה״, „תורה מגילות מגילות נתנה״ ועוד מימרות כאלה, המראות על־דבר התחלה של בקרת המקרא בתוך חוגיהם, או בזה שהם כבר מיחסים פסוקים אחדים בישעיהו לנביאים אחרים. לא אתלה את עצמי באילן גדול, כהראב״ע, לאמר, שהוא כבר יחס את החלק השני בספר ישעיהו לנביא אחר, לא לבן אמוץ, שחי בימי יחזקיהו. אני רוצה לאמר בזה רק דברים אחדים ברורים ופשוטים. אם רוצים אנחנו, שבנינו ילמדו את התנ״ך, עלינו לתת אותו להם בצורה מודרנית, בהתאמה לתורת ההתפתחות, שעליה בנויים כל הלמודים, שהם לומדים בבתי־הספר ובחיים: אז יחדלו מהביט על ספרי־הספרים כמו על איזה דבר מאובן ומאובק מדורות קדומים; מקור חדש יפתח לפניהם, אוצרות בלתי פוסקים של רוח עמנו, ודוקא צעירינו, הקלועים בכף־הקלע של חיים זרים וסביבות זרות, ימצאו פה את מנוחת נפשם ומתוך המקור הזה של עברנו המזהיר יינקו את הכח ליצירת העתיד הגדול.

אם על המבט המסורתי נגין, אז נוציא את התנ״ך מתוך החיים. במלים ומליצות אולי יעלה בידינו לשמור על „הקדושה״, שתהיה חופפת עליו, אבל

השפעה על החיים לא תהיה לו, נרים אותו כל־כך נבוה, עד כי יד לא תגע בו. יותר טוב לאבק את הקדושה היתירה מעליו, להסיר את החתולים מעליו ולתת חופש לרוח הגדולה, השוכנת בתוכו, לפרוש את כנפיה עלינו ולהחיות את נפשנו. אם זוהי בקרת המקרא — ברוכה תהיה לנו!

אבל דא עקא, כי אין לנו עוד בקרת המקרא. מפרשינו אנחנו פחדו מלעורר שאלות. מבלעדי ההתחלה, שעשה הרנ"ק, וספרים אחדים של ד"ר עהרליך, של הד"ר קלויזנר והד"ר ניימרק ומאמרים אחדים במאספים שונים בשנים האחרונות, הן אין לנו משלנו כלום. והבקרת הנוצרית, כפי שכבר העירותי, איננה מדעית, בשביל שבת מגמה ידועה היא. הם — המבקרים הנוצרים — הכינו את החומר, הלבינו את הלבנים, אבל הבנין עוד לא נבנה. בקרת המקרא מדעית אמתית תוצר רק על־ידי יהודים. על־ידי יהודים שספגו לתוכם את התנ"ך מימי ילדותם, על־ידי יהודים היודעים את קשתלשלות רוח התנ"ך דרך כל היצירה המאוחרת של עם ישראל, על־ידי יהודים שהתנ"ך נכנס לתוך־תוכי נפשם, בתור ירושה של דורות, שחיו על יסוד ספר־הספרים הזה, על־ידי יהודים אשר יחיו ויפעלו בארץ־ישראל, בתוך הסביבה הטבעית, שבה יצרו הנביאים. האוניברסיטה בירושלים תביא לנו בנידון זה את המלה הגואלת, שלה הננו מצפים כל־כך.

ספרי זה הוא רק נסיון לתת תמונה מחיי הנביאים ויצירתם, ביחוד מאפים האישי על יסוד תוצאות הבקרת, על יסוד החומר שנצבר במשך הדורות האחרונים. מי שיודע את ספרות הבקרת באמת, לא רק שמועה שמע על־דבר איזה שמות ומשתמש בהם להפחיד את תמימי הלב, יראה עד כמה נבדל הוא מבטי ממבט הבקרת הנוצרית בעיקר, אם כי מסכים אני להם בשיטה ואוחז בדרך, שהתוו הם. הצד הלאומי, שנעשה ליסוד התפתחות היהדות המאוחרת, שהמבקרים הנוצרים עוברים עליו בשתיקה, או מסמנים אותו בתור הירידה של הנביאים — הוא עיקר גדול בשבילי. רק שנאתם ליהדות ומגמתם להוביל הכל אל האוריריות של הגאולה העולמית, קלקלה את שורתם והם לא ראו את ערך הצד הזה בדעות הנביאים בשביל קיום העם ובשביל הרעיון האנושי בכלל. ההבדל הזה יובלט עוד יותר בבואי אל החלק השני של הספר הזה, אל הנביאים בתקופת גלות בבל: יחזקאל וישעיהו השני ואל הנביאים בימי הבית השני.

עוד על קו מיוחד רוצה אני להעיר. השתדלתי בספרי זה להבליט את השפעת הארץ על מהלך הדעות ועל רוח הנביאים. הנביא הוא לא רק בן דורו וסביבתו הרוחנית, כי־אם גם בן סביבתו החמרית — ריח האדמה נודף מדבריו.

הפנה, שממנה בא הנביא, משפיעה לא רק על סגנונו, לא רק על ציוריו ומשליו, כי־אם גם על הלך רוחו, על אפיו, על כל אישיותו.

הנביא בתור בן עמו ובן ארצו — הוא שהעסיק אותי, הוא שרחף נגד עיני. אולי הגדשתי את הסאה לפעמים בתאור הסביבה, אפשר, אבל כך חשתי אני את הנביא, ככה הוא חי בדמיוני. ואולי עלי להתודות: כתבתי את הספר בנכר, הגעגועים לארץ התגברו עלי לפעמים קרובות, תמונות חביבות רחפו לנגד עיני ודרשו במפגיע להעלותם על הנייר.

ניו־יורק, כ"א טבת, תרע"ט.

מבשרי הנבואה

בשעה שמדברים על הנביאים, מתכוונים לרוב לנביאי הכתב, אלה הנביאים, שהשאירו את דבריהם רשומים בספר. הם נודעים לנו יותר מחבריהם הקדומים, שהתנבאו במקומות הקדושים השונים בארץ. מתוך דבריהם, תוכחותיהם ונחמותיהם, מתוך התנגשיותיהם עם הסביבה —מבצבצת ויוצאת צורתם האישית הם, מלחמות הנפש שלהם, התנגשותם עם עצמם, והם עומדים כמו חיים לנגד עינינו. על־ידי דבריהם הם פעלו על הדורות הבאים והשפעתם מתמדת, לכן נשארו: הנביאים.

כבר המסורה מעבירה קו מגביל בין בני הנביאים מהתקופה הקודמת והנביאים — נביאי הכתב. רק אחדים מהקודמים זכו לשם נביא: שמואל, נתן, אחיה השילוני, אליהו ואלישע תלמידו, רובם מפני שכבר רואים אָנו בהם את הקוים היסודיים של אופי הנביא. איזה מקרה מדיני רב ערך, המעמיד את קיום העם בסכנה — זהו המצע להופעת הנביא. כולם הם נלחמים על דעותיהם מבלי דעת כל פשרות, מתקוממים נגד השלטון בשם הצדק, דורשים את זכות החלש ומבכרים את היושר החברתי על עבודת האלהים המקובלת.

א. שמואל

מעטים מאד הם הדברים המיוחסים לשמואל, שבאו עד ימינו, אבל גם בהם כבר רואים אנחנו את הנביא. לחץ הפלשתים, האויב החזק וקשה־העורף יותר מכל אויבי ישראל הקודמים, עורר את שמואל לעבודתו בתור נביא. ילדותו וימי נעוריו חתולים בערפלי האגדה — פעולתו מתחילה ביצירת המלוכה. המלחמות הרבות שנלחם ישראל בארצו אחדו את השבטים הבודדים לעם, ארץ כנען הלכה לאט־לאט ונהפכה לארץ־ישראל; חסר היה רק הבטוי המוחשי של האחדות — המלך, היוצא ובא לפני עמו. מלחמות הפלשתים הבשילו את הרעיון על־דבר נחיצות המלך ושמואל היה האיש, שהוציא אותו אל הפועל. הוא מצא את שאול ויבחר בו למלך על ישראל.

אם באמת התנגד שמואל למלוכה בראשונה ויתארה בצבעים שחורים לפני העם ורק אָנוס היה לבחור מלך לעם על־פי דרישתו הנמרצה, זוהי שאלה שחוקרי התנ"ך מתחבטים בה ומפקפקים, אם ליחס את הפרק ח' בספר שמואל לאותו המקור שכל הספור על־דבר בחירת שאול שייך לו, או למקור אחר יותר מאוחר, מזמן שתוצאות המלוכה היו כבר ידועות. דבר אחד ברור הוא — שמואל בחר בשאול ויאהבהו ויתמוך בו בכל כח השפעתו על העם ויאצל מהודו עליו. אולם כאשר נועז שאול לבלי למלאות אחרי דרישת שמואל, שדרש ממנו בשם יהוה, התקומם שמואל לאויב לו ויעביר את המלוכה ממנו מבלי כל חנות.

שלשה אויבים היו לו לישראל בימים ההם: א) הכנעני יושב הארץ, שהתבצר עוד באיזה מקומות ויעמוד על נפשו נגד לחץ העברים, ב) הפלשתים, שצרה היתה להם רצועת החוף שלהם והם שאפו למרחב העמקים ושפוע ההרים בתוך הארץ פנימה,

ג) השבטים הנודדים במדבר וחצאי־הנודדים, שבאו בעקבות שבטי ישראל ורצו להורישם מן הארץ, כמו שהורישו הם בעצמם את הכנענים מפניהם. הכנענים נכנעו על־ידי דבורה וברק ולא הוסיפו עוד להרים ראש, הפלשתים נדחפו אָחור על־ידי נצחונותיו הראשונים של שאול. גם חצאי־הנודדים נעצרו בדרכם על־ידי נצחונו של שאול על בני עמון, נשאר רק שונא אחד, ששאף לחדור אל הארץ מתוך המדבר מדרום, אויב שנפגשו שבטי ישראל אתו עוד בימי נדודיהם במדבר — עמלק. שמואל דרש משאול להשמיד את העמלקים ולהבטיח את גבול הארץ מצד המדבר, אולי היתה בדרישה זו עוד גם מגמה מיוחדת: לקשור את יהודה יותר אל יתר השבטים. שבט יהודה נבדל היה מיתר השבטים ויחי את חייו הוא בין הריו ובתוך עמקיו, רק במלחמות שאול לקח חלק בפעם הראשונה ויבוא לעזרת אחיו נגד הפלשתים, ההובה עכשיו היתה על יתר השבטים לבוא לעזרתו הוא נגד העמלקי.

שאול יצא למלחמה נגד עמלק וגם נצח אותו. אולם לא מלא את תפקידו על־פי דרישת שמואל: „ויחמל שאול והעם על אגג ועל מיטב הצאן והבקר והמשנים ועל הכרים ועל כל הטוב ולא אָבו החרימם. וכל המלאכה נמבזה ונמס אותה החרימו" (שמואל א', ט"ו, ט').

לב שמואל לא הלך אחרי החמלה הזאת — בחיי עם אין מקום לחמלה, — גם תשובות שאול לא הרגיעו את רוחו, להפך, אולי עוד יותר הפיחו את אש הקנאה בקרבו. שאול נסה להשליך את כל האשמה על העם: „ויקח העם מהשלל צאן ובקר ראשית החרם", גם תירוץ אחר מוכן היה בפיו: „לזבוח ליהוה אלהיך בגלגל" (שמואל א', ט"ו, כ"א) — דברים שלא נזכרו בספור בתור אמתלא לשמור על הצאן והבקר.

אָז הרעים שמואל את דבריו, שהיו אחרי כן ליסוד מבט הנביאים: „החפץ ליהוה בעולות וזבחים כשמוע בקול יהוה,

הנה שמוע מזבח טוב להקשיב מחלב אילים" (שמואל א', ט"ו, כ"ב).

ושמואל לא ידע פשרות, כל תחנוני שאול ובקשותיו לא עזרו לו, שמואל שמע את קול יהוה בלבו: לא זה האיש — ועיניו כבר שטטו מסביב למצוא את רעהו הטוב ממנו להעביר את המלוכה אליו.

שמואל משח את שאול למלך, הוא גם אהבהו ויעזור לו, אולם הוא גם לקח את שרביט המלוכה מידו בשם אותו העיקר, שבשבילו משחו למלך. הוא התקומם בשם האמת נגד „יציר כפיו", ויקרע את המסכה מעל פני הנסיון לכסות על עון „ה פ צ ר" בעולות וזבחים ליהוה.

כן הופיע שמואל ברגע מדיני גדול, מלא את תפקידו, הניח את היסוד העיקרי, שעליו בנו אחרי כן הנביאים את בנינם הם, ויעלם בתוך ערפל האגדה בתור ראש בני הנביאים המתנפלים ערומים לפניו ומתנבאים. ברק אור בין מפלשי שני עננים — מבשר תקופה חדשה.

ב. נתן ואחיה

נבדל מיתר הנביאים עומד נתן. איננו יודעים איזה מקרה חיצוני עורר אותו לנבא, פעולתו על עמו נעלמת מאתנו, אולי גם לא בא במגע את העם, הוא היה שייך לסוג של נביאי החצר. רק התקוממותו נגד דוד במעשה בת־שבע נותנת לו את הזכות לשם הכבוד נביא. ספורו על־דבר כבשת הרש היא מרגלית בספרות־המשלים העולמית, לא רק התנ"כית. והעוז והאומץ שהראה בשעה שהשליך בפני דוד את שתי המלים: „אתה האיש" — בצרו לו בצדק עמדה בין הנביאים הגדולים.

אחרי כן הוא מסתבך בהתנגשויות של החצר, מתקומם נגד ארוניהו ומושיב את שלמה על כסא אָביו. אבל כבר לא באותו העוז בגלוי בשם אלהיו, כמו בפעם הראשונה, כי־אם על־ידי נרגנות הנארגת מאחורי הפרגוד ובבואו בקשר את בת־שבע הוא פועל על דוד הזקן.

ואולי חד צדדי הוא הספור שבא אלינו על־אדות פעולתו של נתן במקרה רב הערך הזה. הספור הוא מושפע מהצד השני בכונה להטיל צל על נתן, כמו על כל עוזרי שלמה. יש רגלים להשערתו של קרל בודי, כי אביתר הכהן כתב את תולדות דוד ודבריו באו אלינו או באופן ישר בתוך החלק השני של ספר שמואל והפרקים הראשונים בספר מלכים, או מחבר הספרים האלה השתמש בהם בתור חומר. בראשיתם דבריו מלאים חבה ומסירות לדוד, אבל בסופם חשים אָנו קרירות ולפעמים גם בקרת חדה, ובספור על־דבר מרד ארוניהו ומלוכת שלמה מבצבץ גם לעג נסתר. וגם אין פלא, אם אביתר שאבדה לו כהונתו בשביל השתתפותו במרד, לא הגה כבוד וחבה לנתן מתנגדו, ששם לאל את תקוותיו.

בכל אופן בתור נביא מופיע נתן לפנינו רק במשלו האחד, אולם די אופי הוא עד כדי לתפוס מקום בין אלה שהכינו את הרוחות בשביל הופעת נביאי הכתב.

רק פעם התקומם נתן לדוד, המלך נשמע לו והשלום הוקם ביניהם. שלום אמת שרר גם בין נתן ושלמה, הנביא קרא את שלמה בשם ידידיה עוד בימי ילדותו, הוא עזר לו לעלות על כסא המלוכה וגם לא התנגד לכל מעשיו נגד עבדי דוד היותר מסורים, כמו יואב, אביתר ועוד. החי נתן לראות בעיניו את זקנת שלמה, כאשר „נשיו הטו את לבבו אחרי אלהים אחרים"? ההצדיק הנביא הזקן גם את המעשים האלה של חביבו, או הוא מת קודם תקופה זו במלכות שלמה? — אין אנחנו יודעים. בכל אופן אין זכר אף באחד מהמקורות על־דבר תולדות שלמה לאיזה מחאה מצד נתן נגדו.

הנביא שהתקומם נגד כל החדשות, שהכנים שלמה לתוך הארץ, היה אחיה השילוני. הוא בא משילה, זהו כל מה שהננו יודעים על אדותיו. בשילה עמד המקדש הראשון בארץ, המקדש ששמש בו עלי, המקדש שנתן כח מיוחד לאפרים. השילוני הזה התקומם לא רק נגד האלהים האחרים, שהחל שלמה לבנות להם מזבחות בירושלים, כי־אם אולי גם למקדש יהוה בירושלים. בין בני אפרים היתה תמיד התקוה להחזיר העטרה לישנה, לקומם את הריסות שילה. המקדש בירושלים הכזיב את התקוה הזאת.

אחיה לא בא להוכיח את שלמה, גם לא אל העם פנה בדבריו; הוא דבר אל ירבעם בן נבט, איש אפרתי, גבור חיל, אשר בידו הפקיד שלמה את כל סבל בית יוסף. אותו מעודד הנביא בשם יהוה אלהי ישראל לקרוע את הממלכה מידי שלמה. רק על־דבר עשרת השבטים הוא מדבר אליו, שבט אחד ישאר בידי בית דוד „למען עבדי דוד ולמען ירושלים העיר אשר בחרתי בה מכל שבטי ישראל" (מלכים א', י"א, ל"ב). הנביא מבין עד כמה מסורה יהודה לבית דוד, אולם הוא יודע גם כן את הרוחות

המנשבות בין שבטי הצפון, כי בלי יהודה ישוב המרכז לאפרים. דברי אחיה נפלו על אוזן שומעת. ירבעם „הרים יד במלך". אָמנם הוא לא הצליח בימי שלמה ואָלוץ היה לברוח מצרימה, אבל בימי רחבעם בן שלמה עלה הדבר בידו לקרוע עשרה שבטים ממנו וליכד את הממלכה הצפונית — ממלכת ישראל. במעשהו זה נשען ירבעם על דברי אחיה השילוני. „למען הקים את דברו אשר דבּר יהוה ביד אחיה השילוני אל ירבעם בן נבט" (מלכים א', י"ב, ט"ו).

הסערה הפנימית בחיי העם — חלוקת הממלכה — עוררה גם היא את נביאה, את אחיה.

בין ירבעם ואחיה לא שרר אותו השלום, שקשר את נתן לשלמה. אחיה נוכח מהר, כי טעה בבחירו. שני העגלים שהעמיד ירבעם בדן ובבית־אל, בכדי למשוך את הלבבות מירושלים, לא היו אותו המרכז שהנביא חלם עליו. הוא עזב את ירבעם וישב אל עירו, אל שילה, וישב שם עזוב ונשכח, עד „כי קמו עיניו משיבו".

רק פעם אחת מופיע עוד אחיה על הבמה בתור נביא, בשעה שהוא נושא את חזותו הקשה על־דבר השמדת בית ירבעם. דומה הוא בזה לשמואל, בשעה שהתקומם נגד שאול בחירו, ויקרע את המלוכה מידו; אלא שמצבו של אחיה הוא עוד יותר טראגי. שמואל בחר את יורשו של שאול, הוא יודע שהמלוכה תעבור מידי שאול לרעהו הטוב ממנו. המלך שהוא בחר בו, נופל; אולם המלוכה שהוא יצר, תתקיים. ואחיה אינו מאמין במלך, הבא אחרי ירבעם, כאילו כל תפקידו הוא רק להכרית את בית ירבעם. ואָמנם אין הבדל, מי שיבוא אחרי ירבעם: הנביא אינו מאמין יותר במלוכה שהוא יצר. יאוש מר תוקף אותו.

כבד־התנועה הוא הנביא הזה, הוא אינו בא להוכיח את ירבעם, כמו שלא הלך קודם להוכיח את שלמה. הוא משתמש

במקרה, שאשת ירבעם בָּאָה אליו, מתחפשת ומתנכרה לדרוש על־ידו את פי יהוה על־דבר מחלת בנה; הוא מכיר אותה, שופך באָזניה את כל חמתו, נושא לפניה את חזותו הקשה, ממלא את ידיה למסור את שליחותו זו לירבעם ובעצמו נשאר במקומו, שב אל הדומיה, אשר ממנה בא.

ג. אליהו ואלישע

טפוס אחר לגמרי הוא אליהו. הוא אין לו דבר עם חצר המלך. מתוך העם ואל העם הוא בא. אם נפגש הוא את המלך, והוא נפגש אתו לעתים קרובות, ודוקא בשעה שהלז היה רוצה להתחמק ממנו, הוא עומד בתור כח מתנגד לו, כעין התגשמות רצון העם, הדורש את זכויותיו. אולם גם לעם אינו מחליק לשון, הוא בא בשם אלהיו ותביעותיו ודורש אותן בכח איתני בלתי מוגבל, בלתי מתפשר.

עברו לוטה בערפל, גם אגדות לא נשתמרו על־דבר מוצאו ואורח חייו עד הופעתו בתור נביא ובשעת הגלותו הוא כבר איש בגבורתו, אופי שלם ומוצק. ישנם קוים בודדים מפוזרים בספורים על־אדותיו, המפיצים איזה אור על אישיותו והמה פותחים סדק להציץ לתוך נפשו, שבזה מקילים הם לנו להבין את דבריו ופעולותיו.

אליהו היה תשבי, מתשבי אשר בגלעד, ונודע בעם בתור „איש בעל שער ואזור עור אָזור במתניו" (מלכים ב', א', ח'). חום המדבר נושב עלינו מהתמונה הזאת. בני הגלעד בכלל היו עוד הצים נושבים וחצים נודדים בעלי מקנה ועדר. מבין אלה האחרונים, כנראה, בא אליהו, מקצה המדבר, ששם עוד נדדו משפחות שלא הספיקו או לא רצו להאָחז בארץ. עד עכשיו — השערות הארוכות, לפעמים גם קלועות בצמות, הן משוש הבדואי הנודד ואזור העור על המתנים הוא אות הרועה הנודד, כעין מחאה נגד יושבי העיר עם בגדי הפשתן שלהם, סמל השעבוד לגדולי קרקע.

באליהו אזר המדבר את שארית כחותיו בנסיון האחרון להלחם נגד החיים הנושבים. סערת המדבר בָּאָה לסתור את בנינם של

דורות ולהשיב את ישראל לחיי הנודדים במדבר, אולם העם כבר השריש בארץ ואפילו ענק הרוח כמו אליהו לא יכול היה להזיזו עוד ממקומו.

אליהו הופיע בתקופה רבת ערך בחיי ישראל גם בהתפתחות המדינית, גם — ואולי עוד יותר — בהתפתחות הרוחנית. רק מתוך מסגרת התקופה הזאת מובנים לנו דבריו ופעולותיו. בזמן הופעתו של אליהו הממלכה לא רק שכבר נשתרשה בארץ, כי־אם גם נחלקה כבר לשתים. יהודה נשארה בקרן זוית שותתת דם מפצע החלוקה הזאת. מרכז הכובד בחיי העם עבר לממלכת הצפון — לישראל. אבל שם היו מבוכות פנימיות ומלחמות תמידיות בעד כסא המלוכה: חסר היה שם זיו המסורה לקשור את לב העם לבית מלך אחד, כמו בית דוד ביהודה. העמים מסביב השתמשו בשעת הכושר ויציקו לישראל ויקרעו גזרים מארצו. רק בידי אישיות חזקה כמו עמרי עלה לאחוז את רסן המלוכה, להביא סדר ומשטר בתוך הארץ וגם לשית יד על השכנים מסביב ולבצר את גבולות ארצו מבחוץ. אולם אז קם אויב חדש לישראל, אויב מסוכן יותר מכל אויביו מלפנים, אויב אשר העמיד את חיי העם בסכנה במשך דורות רבים ושכל תולדות העם מאז היא רק שורה של מלחמות את האויב הזה: — ארם דמשק מצפונית־מזרחית החל לשאוף להרחיב את גבולו על חשבון נחלת ישראל בעבר הירדן מזרחה.

סכנת ארם שמשה בתור מצע מדיני להופעתו של מבשר סערה כאליהו. מלבד ערכן המדיני, הביאו מלחמות ארם גם לידי התנגשות רוחנית ודתית. כדי לבצר את הגבולים ולפתוח את ידיו לרכז את כחותיו נגד ארם, כרת עמרי ברית את שני שכניו במערב: את יהודה מדרום ואת הכנענים יושבי צור וצידון מצפון.

הפצע בין יהודה וישראל העלה קרום, משני הצדדים השלימו את הרעיון על־דבר קיום שתי ממלכות וישאפו למנוחה ממלחמת האחים. והכנענים אוהבי שלום היו, רק שוקים למסחרם בקשו

וברית עם שכניהם היתה רצויה להם. את הברית עם שני שכניו חזק עמרי על־ידי חתון: את עתליה בתו נתן ליהורם בן יהושפט מלך יהודה לאשה ואת איזבל בת אתבעל מלך הכנענים לקח לבנו לאחאב לאשה. השפעת יהודה לא היתה ניכרת ביותר, אולם השפעת צור וצידון הביאה לידי מהפכה רוחנית. תרבות הצורים והצידונים היתה עתיקה יותר ומפותחה יותר מזו של ישראל, המלוכה התקיימה שם מזמנים קדומים וקבלה צורה של עריצות מלכי הקדם, בשעה שבישראל היו היחוסים עוד פשוטים יותר, השלטון יותר עממי. איזבל השפיעה על אחאב לחזק את מלכותו. בפתויים, בלעג, בערמה הפכה אותו לעריץ רודה בעמו, וגם את עבודת הבעל הביאה אתה מצידון. אחאב בנה בשבילה מזבח לבעל ואחרי כן גם את בית הבעל בשומרון, ובזה נוצר המצע הרוחני והדתי להופעתו של אליהו. עבודת הבעלים לא היתה חדשה בישראל, סופרי דברי ימיו היותר קדומים כבר מתאוננים על עבודת הבעלים והעשתרות, אולם הזמנים נשתנו וגם הצורה, שבה הובאה עכשיו עבודת הבעל לתוך הארץ, חדשה היתה, וזה הביא לידי התנגשות.

הדבר המפליא ביותר בדברי ימי ישראל הקדמונים הוא הסדר של צורה קבועה, שבה הכנים הסופר של ספר שופטים את מקרה הימים ההם. ויעשו בני ישראל את הרע בעיני יהוה, וילכו אחרי הבעלים והעשתרות, ויקם יהוה עליהם שונא זה או אחר, וישובו בני ישראל אל יהוה, ויצעקו אליו, ויקם להם מושיע ויצילם. — ועוד הפעם: ויעשו הרע, ויצעקו ויושעו ויעשו הרע. וכן חוזר אותו הסדר חלילה, עד מלוך מלך בישראל, שאז נעלמים פתאום הבעלים מהארץ, והמה חוזרים ושבים רק בימי אחאב ואליהו.

משונות ומוזרות הן הקפיצות האלה בדברי הימים. אין עם עוזב בנקל כל־כך את אלהיו, אין הוא שב אליו בקפיצה אחת, בכדי לעזבו תיכף שנית, אחרי שניצל על־ידו מרעה. אם נחדור לתוך המקרים, נראה, כי אין כאן קפיצות, כי־אם התפתחות אטית והדרגית, כמו בהתפתחותו על כל עם.

שני דברים אחדו את שבטי ישראל הבודדים בימי נדודיהם במדבר בדרך ממצרים: א) האלהים המשותף לכולם, אלהי האבות ואלהי התולדות, ב) המטרה המשותפת לכבוש להם ארץ נושבת, הארץ שהבטיח להם אלהי האבות זה. האלהים נגלה אליהם בהר סיני, שם היה מקום מושבו, משם בא להוציאם ביד חזקה ממצרים, משם היה בא מפעם לפעם לעזור להם במלחמותיהם אחרי כן בארצם. שירת דבורה עוד מזכירה את הופעת יהוה דרך הר שעיר ושדה אדום, ובין ההרים נוזל מפניו „זה סיני" בשעה שהוא בא לעזרת עמו במלחמתו הגדולה עם אויבו; מזכירים את הר סיני בתור הר האלהים גם מקורות עוד יותר מאוחרים משירת דבורה. יהוה אלהי העם היה אלהי הצבאות, אלהי הכרובים, ההולך לפניהם להוריש גויים מפניהם. בסערת המה היה בא לעזרת עמו מהמדבר.

בתור נודדים באו שבטי ישראל לארץ כנען, שם למדו מיושבי הארץ את עבודת האדמה ופתוח הכרמים. אלה עבדו לבעלים ולעשתרות, וכמו שלמדו בני ישראל מהם לחרוש ולשדד, לזרוע ולקצור, לעדר ולזמר, כך למדו מהם גם להציב מזבחות לבעל, — סמל השמש, — ולהקריב לו מראשית תבואתם, ולהסיך נסך לעשתורת הקרנים, אלילת הברכה, סמל הירח המקרין. ויהי להם יהוה, אלהי השבטים, אלהי הצבאות, עוזרם בצר — והבעלים והעשתרות, אלהי הארץ, מגיניהם בעת שלום.

לא ניגוד היה בזה, כי־אם השלמה: שתי רשויות. לא קפיצות היו בזה, כי־אם הבנה מיוחדת: בעת שלום עבדו את הבעלים נותני לחמם, שמנם ופשתם ואת העשתרות נותנות יינם; ובצר להם קראו את אלהי הצבאות לבוא מסיני לעזרתם מני צר. ולא ראו שום רע בזה, אם אחרי שהונח להם, שבו לעבודתם את האדמה ולשמירת כרמיהם, ויחד עם זה גם למזבחות הבעל והעשתורת, אלהי הארץ.

רק יחידי סגולה, נושאי מסורת המדבר, התנגדו לשניות זו. אלה היו הנביאים הפלאיים, שהופיעו בעת צרה ויוכיחו את העם

לשוב ליהוה אלהיהם ולעזוב את הבעלים לגמרי. אולי מתחת למפתן הכרתם היה פה גם צד מדיני, לא רק דתי. כל זמן שעבדו בני ישראל את הבעלים והעשתרות היו הכנענים המנוצחים ארוני הארץ. הם היו בני הבעל ומהם למדו בני ישראל את עבודת הבעל, ובהם היו תלויים לקבל את ברכת אלהי הארץ. כבוש שלם יכול היה לבוא לא רק על־ידי כבוש עם הארץ, כי־אם על־ידי כבוש אלהי הארץ.

בימי צרה וסבל שמע העם לקול נביאיו אלה ויצעק אל יהוה אלהיו, אלהי הצבאות; אולם בימי שלום שב שנית אל הבעלים והעשתרות, כי אל תבואת הארץ ופרי הכרמים נשא נפשו, ואלה היו תלויים באלהי הארץ.

רק לאט־לאט, אחרי יובלות בשנים, אחרי מלחמות רבות וכבדות עם אויבים מסביב, אחרי אשר דורות שלמים הרוו את האדמה בדמם, בהגינם עליה — נהפכה ארץ כנען בהכרת העם לארץ ישראל.

יהוה אלהי הצבאות אלוץ היה לבוא לעתים תכופות מהמדבר לעזרת עמו, הרבה מקומות הוקדשו כבר לשמו בארץ: מקומות שהראה שם נפלאות לעמו, מקומות שנגלה שם לבחיריו; וצעד אחרי צעד כל הארץ נהפכה לנחלת יהוה, הוא נעשה לאלהי הארץ וירש את מקום הבעלים. יצירת המלוכה בישראל היתה נקודת הגובה בהתפתחות זו.

השבטים הבודדים התלכדו לעם, העם כבש את הארץ ואלהי העם כבש את אלהי הארץ, אז נוצרה השלישיה הלאומית: העם והארץ ויהוה אלהי שניהם. מני אז נשכח שם הבעלים מלב העם.

אולם נצחון יהוה היה רק על־פי השם — מזבחות הבעל והעשתורת נהפכו למזבחות יהוה, המקומות הקדושים עם מצבותיהם היו לנחלת יהוה ולשמו הקטירו והגישו שם, אבל אופן עבודת האלהים, סדר הקרבנות, טכס הפולחן, נשאר אותו שהיה,

העם החל לעבוד את יהוה באותם המקומות ובאותו האופן כמו שעבד קודם את הבעל. ב ת ו כ ן נשאר הנצחון על צד הבעל.*

ירבעם בן נבט קורא את עגלי הזהב שלו שהעמיד בדן ובבאר־שבע: „הנה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים" (מלכים א׳, י״ב, כ״ח) — תמונת יהוה הם. אולם העגלים היו גם תמונת הבעל וסדר עבודתם בדן ובבית־אל היה אותו סדר העבודה שעבדו בו את הבעל בצור ובצידון.

הנביאים מזמן יותר מאוחר, כמו עמוס והושע, מדברים עוד על ההוללות, השכרון ותועבות הגויים הנעשים על־יד המזבחות במקומות הקדושים וציוריהם על־דבר החיים בבית־אל, בגלגל ובבאר־שבע הם ממש אותם הציורים שנשתמרו על־דבר עבודת הבעל אצל הכנענים וגם אצל בני קרתגא בזמן יותר מאוחר.

במקום השניות ששלטה בתקופת השופטים, שניות של עבודת יהוה בזמן מלחמה ועבודת הבעלים והעשתרות בעת שלום, באה עכשיו ת ע ר ו ב ת של עבודת יהוה בצורת עבודת הבעל. ותערובת זו הקלה על אחאב להכניס גם את ש ם הבעל בהודה.

---

* מענינת היא בנידון זה התגלית של החוקר מקאליסטר, שעליה הוכיחו, כי העיר ירושלים היתה קדושה עוד לכנענים, לפני בוא בני ישראל לארץ. הוא מצא בגזר שארית של מקדש עתיק, שנבנה חמש מאות שנים לפני כבוש הארץ על־ידי ישראל. במקדש הזה עומדת מצבת אבן, ששמשה, כנראה, בתור קודש הקדשים במקדש הזה. והאבן הזאת שונה היא מכל אבני המקום ואין דוגמתה בכל הסביבה. רק בירושלים נמצאות אבנים כאלה, מזה גם הביאו לגזר לשמש שם בתור קדושה מיוחדת במקדש. לפי המנהג הקדום לקחת מאדמת עיר קדושה או מאבניה למקום אחר כדי להביא מקדושת המקום שמה. כך עשה נעמן שר צבא ארם (מלכים ב׳, ה׳, י״ז). כך היה גם כאשר התפשטה הנוצריות באירופה. האמונה החדשה האצילה קדושה חדשה על המקומות, שהיו קדושים מקדם גם לעובדי האלילים, וגם את החגים קבלה מאמונת הקדם, רק צביון נוצרי נתנה להם; פרנא דארעא חד הוא.

ביחוד אחרי שהוא הכניס את הבעל לא במקום יהוה, כי־אם על צדו. מזבחות יהוה נשארו על מקומם, הוא רק הוסיף מזבחות גם לבעל לכבוד אשתו, כמו שבנה שלמה מזבחות בירושלים לאלהי הנכר בשביל נשיו, שלקח מהארצות מסביב.

נגד התערובת הזאת של שם יהוה ועבודת הבעל התקוממו כל אלה, שרוח המדבר היה עוד חי בקרבם; הם לא יכלו להתאים את ההוללות והתועבות האלה עם שם יהוה, שחי בקרבם בתור מושג קדוש וטהור, אלהי החיים הפכחיים הנזיריים של המדבר.

ההתנגדות היתה במדות שונות ובצורות שונות, ביחוד התבטאה במחאה נגד עבודת הכרמים ומעשי היין, שבו ראו את היסוד לכל ההתנונות הרוחנית של העם. מתוך נקודה זו יצאו בלי ספק הנזירים, שאָסרו על נפשם לא רק את שתית היין, כי־אם גם הנאת הענבים וגם קרבת הכרמים.

יותר קיצוניים היו הרכבים, הם שללו את כל התרבות העירונית, הם נשארו בארץ הנושבת, אבל שמרו שם את סדר החיים העתיק: לא בנו להם בתים, לא עבדו את השדות והכרמים, באהלים ישבו ועל מקנם חיו.

אולם המתנגד היותר קיצוני לחיי הישוב היה אליהו. סיסמתו היתה: חזרה אל המדבר. אם תוצאות חיי התרבות הן הקוי של תועבות הגויים מסביב, אָז יותר טוב לקעקע את כל הבירה ולשוב להחיים הפשוטים, אבל הטהורים של המדבר.

סכנת ארם, העננים הכבדים, שנערמו על שמי ישראל המדיניים הביאו את אליהו מעבר לירדן שומרונה, לבירה החדשה, שבנה עמרי. הוא חודר לתוך חיי העם למצוא את סבת הסכנה הזאת ומוצא אותה במצב החברתי והדתי החדש. הוא מתקומם נגד הברית עם הכנענים ובזה הוא נעשה ראשון לשורה של נביאים, שהתקוממו נגד הברית עם העמים מסביב. בטחון באלהי העם — בתרגום ללשון תקופתנו אולי בטחון בכחות העם — זהו יסוד

מבטם המדיני של הנביאים. בטחון בכחות זרים מביא תמיד לידי שעבוד לחזק, לפעמים שעבוד יותר מסוכן מהשעבוד תחת יד האויב שמפניו בקשו את העזרה.

מעשהו הראשון של אליהו הידוע לנו, הוא קריאת רעב בארץ לשלש שנים. בשם יהוה הוא עושה זאת, להבליט באופן ברור, כי זמן הבעלים עבר מן הארץ, יהוה הוא אלהי הארץ, הנותן את גשמיה בעתם או עוצר את השמים שלא ירד מטר על האדמה.

פה באה גם התנגשותו הראשונה עם אחאב. על קריאת אהאב: „האתה זה עוכר ישראל?" — הוא עונה בעוז: „לא עכרתי את ישראל, כי אם אתה ובית אביך בעזבכם את מצות יהוה ותלך אחרי הבעלים" (מלכים א', י"ח, י"ז—י"ח).

אליהו מתקומם גם נגד האון הדתי גם נגד העול החברתי. בדת הוא מתקומם נגד תערובת המושגים. לא בהוכחות הוא בא אל העם הנאסף על הר הכרמל, כי־אם בדרישה ברורה להחליט על־דבר יתוסם לאלהים. „עד מתי אתם פוסחים על שתי הסעיפים אם יהוה הוא האלהים לכו אחריו ואם הבעל לכו אחריו" (מלכים א', י"ח, כ"א). בזכרון העם נשארה תמונה זו חרותה כמו חיה בכל הדרמתיות שלה: מצד אחד ארבע מאות וחמשים איש, נביאי הבעל, העומדים תחת חסות המלך, ומהצד השני איש אחד, איש אשר המלך עוין אותו; והוא דורש ברור מכל העם. — „ולא ענו העם אותו דבר".

רגש של הערצה עורר האיש הפלאי הזה בלי ספק בלב העם, גם איזה געגועים לעבר התעוררו בנפשם לשמע דבריו. הקריאה בשם אלהי הצבאות מצאה תמיד הד בלב העם. אולם עבודת הבעל היתה היסוד לשלום עם הכנענים, השלום שהביא עושר לארץ, שהבטיח מצב שקט בין השכנים. — והעם החשה, „ולא ענו העם אותו דבר".

הלעג השנון של אליהו בדבריו אל נביאי הבעל היה אולי הנשק היותר חד שלו. גם פה הננו רואים את המדבר עומד נגד

העיר. מושג הקבוץ על־דבר האלהים, הוא בבואת חיי הקבוץ. אלהי המדבר הוא גדול, מקיף, הוה תמיד, שוקד בדממת המדבר — הד חיי המדבר. חיי העיר הם הומים, מלאי תנועה ואי־מנוחה, רדיפה אחרי תענוגים ותפנוקים. ובן המדבר קורא בלעג אל בני העיר: „קראו בקול גדול, כי אלהים הוא, כי שיח וכי שיג לו וכי דרך לו, אולי ישן הוא ויקץ"... (מלכים א', י"ח, מ').

הוטל הגורל. הנצחון היה על צד אליהו והעם אחרי כן הוכיח פלא על פלא, בדברו על הנצחון הזה. אש נפלה מהשמים „ותאכל את העולה ואת העצים ואת האבנים ואת העפר ואת המים אשר בתעלה לחכה. וירא כל העם ויפלו על פניהם ויאמרו: יהוה הוא האלהים, יהוה הוא האלהים!" (מלכים א', י"ח, ל"ז—ל"ח).

ואליהו השתמש בנצחון. הוא לא ידע רחם, הוא לא הכיר חנות. „ויאמר אליהו להם תפשו את נביאי הבעל איש אל ימלט מהם ויתפשום ויורידם אליהו אל נחל קישון וישחטם שם". (מלכים א' י"ח, מ').

אז, אחרי אשר יהוה הוכר באופן כל־כך ברור בתור אלהי הארץ — „ויאמר אליהו לאחאב עלה אכול ושתה כי קול המון הגשם" (מלכים א', י"ח, מ"א). ואותו הקנאי, אותו הענק, שעמד יחידי בכח איתני נגד המלך ונגד העם, שנס אז את מתניו וירץ לפני מרכבת המלך עד בואך יזרעאלה. מה רצה להראות בזה? אם את מסירותו למלך בתור מלך ישראל, אם כי הוא מתקומם נגדו בשעה שהוא סר מדרך הישר, או את פשטותו הוא, שהוא מתקומם נגד המלך רק בתור נביא, אולם בתור איש הוא עבדו, איך שיהיה. על העם פעלה הופעה זו ונשארה שמורה בזכרונו.

אולם נצחונו של אליהו היה רק זמני וחולף. רק הספיק אחאב לשוב הביתה: „ויגד אחאב לאיזבל את כל אשר עשה אליהו ואת אשר הרג את כל הנביאים בחרב. ותשלח איזבל מלאך אל אליהו לאמר כה יעשון אלהים וכה יוסיפון כי כעת מחר אשים את נפשך כנפש אחד מהם" (מלכים א', י"ט א'—ב'). איזבל הצידונית לא

השלימה בנקל את הרעיון שתחדל השפעתה על אחאב ושהוא יעבור אל תחת השפעתו של אליהו, היא החליטה להלחם על שלטונה ובמלחמה הזאת היתה היא החזקה. אחאב היה עוין את אליהו ולא יכול לסלוח לו את עוז רוחו בדברו אתו גם אחרי כל הכבוד שחלק לו זה, ברוצו לפני מרכבתו. והעם — אותו העם שקרא: „יהוה הוא האלהים!" ושהרג את נביאי הבעל על־פי דרישת אליהו, — העם עמד כעת מנגד ולא הניע יד או רגל לעזור לאליהו ולהצילו מיד איזבל.

הרגע של התרוממות הרוח עבר וחיי יום־יום האפורים לקחו את מקומם, העם עוד הפעם החשה, „ולא ענו העם אותו דבר".

הנושאים הטבעיים של רעיון דתי חדש הם לרוב בני המדבר ונלחמים הם עליו בחרף נפש. בני המדבר המה קלי התנועה, כל רכושם הוא עדרם, אהלם וגמליהם, את אלה הם לוקחים אתם ואינם משאירים כלום אחריהם, הם מתאספים בנקל ונדים עם כל אשר להם. קל להם להתנפל על עיר או על ארץ, קל להם להגן על נפשם, וקל להם גם לברוח, אם ההצלחה פנתה להם עורף. רעיונו של בן המדבר מתלהב מהר והמחשבה בנקל נהפכת למעשה. לא כן הוא האכר. הוא כבר קשור אל מקומו, הוא צריך להגן על חצרו ורכושו, קשה־התנועה הוא. הוא יכול לוותר על הרבה, רק לבלי להעמיד בסכנה את תוצאות עבודתם של דורות, שהשקיעו לתוך הקרקע. קשה להם להאכרים לנוד ממקום למקום, קשה להתאסף במקום אחד ולעזוב את כל החצרות בלי חסות. גם אופן המחשבה של האכר הוא יותר כבד, חוק הכבד פועל ומושך אל האדמה.

והעירוני, מבלעדי שגם הוא קשור אל רכושו, חיי התפנוקים מחלישים את מרצו, הפגישה עם אנשים מארצות שונות, בעלי אמונות ודעות שונות מפיגים את הקנאות מלבו. אם הוא אינו נעשה הפשי בדעות, קל הדעת הוא נעשה, נוח לוותר ובלבד שלא להביא לידי משבר.

לכן יכול היה העם להתרומם לרגע על הר הכרמל ולקרוא בקול: יהוה הוא האלהים, יכולים היו גם לשחוט את נביאי הבעל תחת רושם הרגע, אבל להלחם עתה על דעתם, להגן על בחירם — לזה כבר היה חסר להם כח המעוף בנפשם.

איזבל הבינה זאת ונועזה להשליך את נעלה בפני אליהו. גם אליהו חש זאת ויעזוב את המערכה.

ובכל־זאת פחדה אולי איזבל להרוג את אליהו ותבחר להעיד בו ולהזהירו והוא נשמע לה ויעזוב את הארץ. אולם לא אל נחל כרית הלך הפעם, כמו בשעה שהסתתר בפני אחאב, גם לא אל שפת הים צרפתה שם פעמיו, הוא הלך הפעם דרומה. בקצה הישוב בבאר־שבע שביהודה עזב את נערו ואתו גם את הארץ הנושבת, הוא הלך המדברה.

ארבעים יום וארבעים לילה הלך „עד הר האלהים חורב", זהו סיני העתיק. לא מנהג מקובל היה הדבר לבקר את הר החורב בחג ומועד, כמו שעלו לרגל ליתר המקומות הקדושים. רחוק היה המקום, הדרך היתה מסוכנה, ומהזמן שיהוה אלהי הצבאות נהפך לאלהי הארץ, אולי בכונה חדלו מהזכיר את קדושת הר סיני. גם אליהו אינו עולה שמה לרגל, גם לא את קרבת האלהים הוא מבקש שם, — הוא שב המדברה.

נסיונו האחרון הוכיח לו, איך פעלו חיי הישוב על התפתחות עמו, עד כמה נחלש רצון העם, עד כמה נתרכך כח התנגדותו, ויהי ככל הגויים ישראל. אז חש אליהו, כי אין לו מה לעשות שם יותר, הוא גמר את חשבונו עם חיי הישוב, הוא שב המדבורה. אולי נצנצה בקרבו גם תקוה כהה, כי כל אלה אשר רוח יהוה עוד חי בקרבם, עוד יבואו אחריו.

הוא בא שם אל המערה וילן שם. כנראה, עוד ידועה היתה המערה באותם הימים, שבהם נכתב הספור הזה על הספר, אולי זוהי נקרת הצור בחורב, אשר קרושה עתיקה חפפה עליה מימי קדם.

שם הוא שומע את קול האלהים: „מה לך פה אליהו?" האלהים מופיע עוד בסיני, אולם שאלתו היא מחאה: מה לו — לאליהו — פה? מה הוא מבקש במדבר?

אליהו מבין את המחאה והוא מרעים בתשובה לה' את הקטרוג היותר נורא נגד עמו ונגד חייו שם בישוב: „ויאמר קנא קנאתי ליהוה אלהי הצבאות, כי עזבו בריתך בני ישראל, את מזבחותיך הרסו ואת נביאיך הרגו בחרב ואותר אני לבדי ויבקשו את נפשי לקחתה" (מלכים א', י"ט, ט'—י').

החזיון הבא אחרי זה, אותה ההופעה הנהדרה ברוח, ברעש ובאש, עם ההערה אחרי כל מחזה: לא ברוח יהוה, לא ברעש יהוה, גם לא באש יהוה, כי אם בקול הדממה הדקה, — היא גם עד עכשיו אחת היצירות היותר נשגבות של רוח האָדם בתארו את אלהיו. אליהו מבין את ההופעה הזאת בתור מחאה אלהית נגד דרכיו הקיצוניות, אולם על שאלת יהוה: „מה לך פה אליהו?" — הנשאלת אחרי החזיון, עונה אליהו בעוז ואומץ וחוזר על כל הקטרוג שלו, כאילו רוצה הוא לאמר: ובכל זאת אין דרך אחרת, כי־אם לגמור עם הכל ולוא גם על־ידי רוח, רעש ואש, יען כי אין עוד תקוה מן הישוב.

אולם תשובת יהוה היא ברורה: הוא צריך ללכת דמשקה ולמשוח שם את חזאל למלך על ארם והוא יציק לישראל יותר מכל מלכי ארם שקדמו לו, הוא צריך להשמיד את בית עמרי ולהמליך מלך חדש על ישראל, גם נביא חדש יעמיד במקומו, שימשיך את פעולתו — אולם הכל שם, בארץ. לוא רק שבעת אלפים יעזרו בישראל, אבל שם בארץ־ישראל ישארו. תקופת המדבר נגמרה. אליה לא ישוב העם יותר.

נצחה הארץ הנושבת. העם השתרש כבר בתוכה, ואפילו ענק הרוח כאליהו לא יכול היה כבר להזיז את יסודות החיים האלה ממקומם. אליהו שב. מה קרה בשובו, הצריך היה להחבא מפני איזבל, או ברבות הימים נשכח הפרץ? — אין אָנו יודעים עד מה

מקורות חייו בימים ההם. רק פעם אחת הוא מופיע עוד על במת החיים, והפעם בכל תקפו ועוז רוחו, אולי בכח איתני עוד יותר מאשר [illegible]ם.

אם כל הספורים על־דבר אליהו, שנשתמרו בספר מלכים, הם מחרוזת של מרגליות, הספור על־דבר מות נבות היזרעאלי הוא המרגלית המרכזית, העולה תמיד ביפיה על כל חברותיה. קצורו הנמרץ של הספור, הקוים הבהירים באופי כל הנפשות הפועלות — מציגים כמו חי לנגד עינינו את כל המחזה.

כרם היה לנבות היזרעאלי קרוב לביתו של אחאב. ויחמוד אחאב את הכרם בלבו ויחפוץ לקנותו מיד נבות ולהפוך אותו לגן ירק על־יד ביתו, אולם נבות לא רצה למכור אותו. אחאב הצטער מאד על זה, אבל לקחת את הכרם בחזקה לא עלה גם על דעתו. הוא גם הבין את טעמו של נבות: „חלילה לי מיהוה מתתי את נחלת אבותי לך“ (מלכים א׳ כ״א, ג׳), נחלת אבות קדושה היא, מורשה מאת יהוה אלהי הארץ. סר וזעף שב אחאב הביתה, שם הוא מספר את כל המקרה לאיזבל, והיא — בת מלך עריץ — אינה מבינה אותו. בלעג שנון היא אומרת לו: „אתה עתה תעשה מלוכה על ישראל? קום אכול לחם ויטב לבך, אני אתן לך את כרם נבות יזרעאלי“ (מלכים א׳, כ״א, ז׳). והיא נתנה לו את הכרם. היא הבינה, שחיי התפנוקים והרדיפה אחרי תענוגים בעיר כבר הכינו מין של זקנים וחרים, שאפשר לכתוב להם בשם המלך כל מה שרוצים: הם ישמעו. אפשר כבר למצוא גם עדי שקר בכל הנחוץ. „ברך נבות אלהים ומלך“ — אחרי אשמה כזו אין בודקים הרבה. מכונת העריצות כבר מוכנה ונבות סוקל ומת, ונחלתו עברה למלך בצדק ובמשפט.

בדיעבד שמח אחאב לתוצאה זו: דרך חדשה להשיג את מאויו נפתחה לפניו, יותר קל נעשה לשלוט בעם. העם החשה גם הפעם ואחאב ירד אל כרם נבות לרשתו. אולם פה מופיע אליהו פתאום.

„הרצחת גם ירשת?!" — המלים האלה שהרעים אליהו בפני אחאב הן אולי המחאה היותר נמרצה, שהשלכה בפני שליט עריץ בשם הצדק והיושר עד היום.

אחאב נשאר כהלום רעם. המלים היחידות שיכול היה להוציא מפיו היו: „המצאתני אויבי?" אליהו אינו נרתע לאחור. תשובתו היא ברורה: „מצאתי. יען התמכרך לעשות הרע בעיני יהוה". והפעם נצח אליהו, אחאב נכנע מפניו.

כל הספורים האחרים על־דבר אליהו קובעים כבר את מקומו יותר בין בני הנביאים מאשר בין הנביאים. כנראה, התרחק לסוף מהישוב והאיש בעל השער אשר „אזור עור אזור במתניו", היה כבר בחייו לאגדה מתהלכת בעם.

העם לא יכול היה לתאר בנפשו את הענק הזה שהוא מת בדרך כל הארץ, על כן: רכב אש וסוסי אש ירדו מהשמים ויעל אליהו בסערה השמימה (מלכים ב', ב', נ"א).

כמו איתן קדום עומד אליהו על מפתן תקופה חדשה בחיי עמו. חום המדבר נושב מגלויו, והוא כאילו פורץ את כל הגדרים של סביבתו. החיים היו יותר חזקים ממנו: הוא לא הביא שנוי ניכר תיכף, אולם השפעתו נחרתה עמוק בחיי הלאום. הנביאים שבאו אחריו בנו על אותו היסוד שהניח הוא, והוא בעצמו נעשה לסמל, שהיה חי בדמיון העם.

צורתו נשתנתה: הקנאי הקיצוני, המצדד בזכות הרוח, הסער והאש, נעשה לסמל החסד, למגין על החלשים, לעוזר לרצוצים ולבעל הרחמים על כל נדכא ומעונה. איך בא השנוי הזה בדמיון העם? מי יודע את דרך הרוח. אולי הרגיש העם בחושו הדק את האהבה הגדולה לעמו, שבערה תחת מעטה הקנאה של אליהו. או אולי זוהי נקמת העם להפוך את הקטגור לסנגור ולעשות את אליהו למבשר הגאולה הבאה.

אלישע, תלמידו של אליהו, מלא את אשר הוטל על רבו. הוא התערב באופן ישר במהלך החיים המדיניים של עמו: הוא עזר

לנפילת בית עמרי, המליך את יהוא ועזר לבית מלכותו בכל, לו מיחסים גם את שנוי בית המלכות בדמשק, על־פי רמז מפיו החיש חזאל את מותו של בן הדד ארונו וימלוך תחתיו. על־פי מהלכו ואופן חייו קרוב הוא יותר לבני הנביאים, שהוא באמת היה להם לראש כאשר לנביא. הוא מתקומם נגד יהורם בן אַחְאָב, כמו שהתקומם אליהו נגד אַחְאָב, אבל אין בו אותו העוז, אין לדבריו אותו האומץ, שבהם הצטיין אליהו כל־כך. בכלל, בהרבה מהספורים על־אדות אלישע, הוא נראה רק כעין בבואה של רבו הגדול.

בין אליהו ונביאי הכתב הראשונים עוברת תקופה ארוכה של מלחמות עם ארם. נפילות ונצחונות ועוד הפעם נפילות. אין מקום לאישיות גדולה בתקופה חסרת צבע כזו. תקופה חדשה מתחילה עם נצחונותיו של ירבעם השני בן יואש. נפילת ארם והופעת אשור היו מקרים רבי ערך במערב אסיה. סערה גדולה מתחוללת ומבין העבים כמו מברקי אש מופיעים הנביאים הגדולים — נביאי הכתב.

נביאי ישראל

א. מלחמת ארם ותוצאותיה

כמאה וחמשים שנה אָרכו המלחמות בין ישראל וארם. היו רגעים, שקיום ישראל היה תלוי בשערה. בימי יהוא הכה חזאל בכל גבולי ישראל: „מן הירדן מזרח השמש את כל ארץ הגלעד, הגדי, הראובני ומנשי מערער אשר על נחל ארנן והגלעד והבשן" (מלכים ב', י', ל"ג), לפי זה עבר כמעט כל עבר הירדן לארם. עוד יותר נורא היה המצב בימי יהואָחז בן יהוא: „כי לא השאיר ליהואָחז עם כי אם חמשים פרשים ועשרה רכב ועשרה אלפים רגלי. כי אבדם מלך ארם וישימם כעפר לדוש" (מלכים ב', י"ג, ז').

רק בימי יהואָש, המלך השלישי לבית יהוא, חזר הגלגל וההצלחה החלה להאיר פנים לישראל. יהואָש הכה את ארם שלש פעמים, על־ידי זה רווח קצת לישראל וירבעם בן יהואָש הספיק אחרי כן לאסוף כחות ולהכות את ארם מכה נצחת. דמשק נפלה וסכנת ארם, שרחפה על ראש ישראל, נגוזה חלפה.

אָמנם החומר, שהוצא ממעבי האדמה על־ידי החפירות בארצות הקדם, ביחוד באשור הקדומה, מפיץ אור חדש על התקופה ההיא ומראה לנו את הכח הגדול, שפעל מאחורי הפרגוד של התנגשות זו בין ישראל וארם ואשר הנחיל את הנצחון לראשון, אותו הכח, שהיה אחרי כן השליט העליון בכל מערב אסיה. החומר הזה מגלה לנו את תפקידו של אשור במהלך המקרים במשך התקופה ההיא.

עמוד הנצחון הגדול, הנודע בשם האובליסק השחור, מראה לנו את שלוחי יהוא מביאים מס למלך המלכים — למלך אשור — בשנת 852 לפני הספירה הנוצרית הנהוגה. יש חושבים, שיהוא הביא את המס יחד עם מלך ארם, שהיה נכנע לו אז. אבל אפשר גם כן לשער ולהניח, שהוא קרא את מלך אשור לעזרה נגד חזאל מלך ארם ויקנה בזה הצלה זמנית, אולם הוא בעצמו הביא את צואר ישראל בעול מלך אשור שלא מש עוד מעליו. פה נשנתה העובדה, מה שאירע ליהודה עם ארם. אסא קרא את בן הדד לעזור נגד בעשא מלך ישראל, הוא אמנם ניצל מסכנת בעשא, אבל לא יכול היה אחרי כן להנצל מבעל טובתו, מארם. יהודה נלחמה אחרי כן יחד עם ישראל נגד ארם, אבל כל מוצאי ומבואי הארץ היו ידועים לארם ועולו לחץ גם את יהודה עד נפילת דמשק. כן הביא יהוא הפעם את עול אשור על ישראל בקראו את שלמנאסר ועובדה זו של קריאת עם זר לעזרה והסבל הכבד אחרי כן מהמציל המדומה, הולכת ונשנית הרבה פעמים בדברי ימי ישראל כמו בדברי ימי יתר העמים.

אחרי מות שלמנאסר השני קמו מבוכות פנימיות באשור. ארם יכלה אז להרים ראש ולחץ ישראל הגיע לנקודת הגובה בימי יהואחז. אולם רק שב הסדר באשור, והענק מעל גדות שני הנהרות, פרת וחדקל, החל שנית לשאוף מערבה, למצוא מוצא אל הים התיכון, דרך הגויים של ימי קדם. הוא החל להציק שנית לארם מצפונית־מזרחית. אז הוקל ליהואש להכות את ארם מדרומית מערבית. ובידי ירבעם בן יהואש עלה להפיל את ממלכת ארם ולהרוס את דמשק עיר ממלכתה.

בצדק הבינו הדורות הבאים, כי על־ידי נצחונו הגדול על ארם הביא ירבעם סכנה יותר גדולה על עמו — סכנת אשור. אולם כל זה הוברר אחרי כן. ברגע הראשון היו העם והמלך שכורי נצחון על נפילת האויב, אשר במשך של מאה והמשים שנה אכל את ישראל בכל פה. ואמנם ערך גדול היה לנצחון הזה. ידי ירבעם נשתחררו אחרי נצחונו הגדול בצפון, וישם פניו גם דרומה.

במשך מצוקת ישראל הרימו אויביו מדרום — עַמון ומוֹאָב — גם הם את ראשם. גם הם שאפו לקחת את חלקם בירושת ישראל ויקרעו גזרים מהגלעד ויתנהגו באַכזריות חמה את יושבי הארץ, שנחלשו במשך המלחמות הרבות, שהם סבלו מהן ביחוד.

ירבעם הכה גם את שני האויבים האלה. עליו אָמרו אחרי כן, שהוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד נחל הערבה. הוא השיג את הגבולות הקיצוניים של ארץ־ישראל, כמו שהיו רק בימי דוד האחרונים ובראשית מלוכת שלמה, כי גם יהודה היתה, כנראה, נכנעת לו מזמן נצחונו של יהואָש אָביו על אמציהו מלך יהודה.

הנצחונות האלה הביאו ברכה לארץ. גבולי הארץ היו בטוחים מכל עבריהם מבחוץ, וירבעם היה איש בעל אופי חזק ויקח את רסן המלוכה בידים אמונות ויקם שלום ושקט גם בפנים הארץ. האכר שב למחרשתו, הכורם אל מעדרו והארץ רווית דם נתנה את יבולה בשפע. בטחון הדרכים נתן את היכולת לאורחות המסחר הגדולות בין פרת ונילוס לאחוז דרכן שוב דרך הרי ישראל ועמקיה, והן הביאו עושר לארץ. באָה תקופת פריחה לעם ולארץ, כמו שהיתה רק בימי שלמה, וכל זה פעל על רוח העם. הוא יחס את נצחונותיו הגדולים ליהוה אלהי הצבאות, והשם הזה היה נשא על כל שפה, כמו בימי קדם. העם חש את קרבת אלהיו כמו בימי כבוש הארץ ויחכה לנצחונות עוד גדולים מאלה. דברו על־דבר „יום יהוה" — היום הגדול והנהדר, שבו ירימו נצחונות יהוה את ישראל להיות ראש גויים, עליון לעמי הארץ. על איזה נצחונות חלמו, איזה ארצות שאפו לרשת, אין אָנו יודעים ביום עד מה. אולי היו כל התקוות האלה רק כעין תרים בפני הפורעניות של אַשור שרחפה באויר. אחת היא — תקוות גדולות נסכו כעין רוח שכרון על העם.

העם עבד את אלהיו בכל לבו ונפשו, כאילו רצה להביע לו בזה את תודתו על העבר ולהבטיח לעצמו את עזרתו לעתיד. העבודה היתה בצורה הישנה, הצורה שקבלו בירושה מיושבי הארץ,

עובדי הבעל והעשתורת. המקומות הקדושים: דן, בית־אל, הגלגל ובאר־שבע המו מאָדם, המזבחות היו רוויים מדם הזבחים ויין נסכיהם. החגים היו רועשים ו„במרום קצם" היו מגיעים לידי שכרון והוללות. אולם זו היתה עבודת יהוה בעיני העם.

הנצחונות הנהדרים והעושר הרב שבאו לתוך הארץ, הביאו שנויים עיקריים בחיים החברתיים של העם. חיי ישראל לפני המלחמה היו בנויים יותר על יסוד המשפחה (פאטריארכאלי) מאשר על יסוד עממי לאומי. נחלת אָבות היתה קדושה ומכל משמר נצרוה, שלא תעבור מיד ליד, כמו שמראה לנו מעשה נבות. הבסיס הכלכלי בחיי העם היתה עבודת האדמה והכרמים, וכל משפחה הגינה על נחלתה, ובאופן זה נשתמר שויון כלכלי ידוע בחיי העם. אולם במשך המלחמות הרבות אָבדו הרבה בתי אָבות ונחלתם נשארה עזובה, הרבה נשלו מעל אדמתם על־ידי האויבים והתפזרו לכל עבר. אחרי הכבוש לא שבו חלקי הארץ אלה יותר אל בעליהם הראשונים, כי־אם נחלקו בין שרי הצבאות והגבורים, כמו שהיה המנהג אָז בכל ארצות הקדם. בעת החלוקה בלי ספק הונו רבים מנחלתם, ומקרים, כמו מקרה נבות, שעורר בזמנו מחאה נמרצה כזו, נעשו עכשיו למעשים בכל יום. נהרס והפרע השויון בחלוקת הרכוש. נצבר רכוש של קרקע בידי מעמד אחד ואחרים נשארו בלי אחוזת ארץ כלל, ויאלצו לעבוד אצל זרים. נוצרה מלחמת הרכוש והעבודה. העשירים לחצו את העניים ושנאה עמוקה נגלתה בין שני הצדדים. העושר הנפרז הביא לידי מותרות ותענוגים, לידי תפנוקים והוללות מצד אחד, והתמרמרות, חרוק שנים מתוך התקוממות תמידית מהצד השני.

והעשירים, אלה רוצצי הדלים עושקי האביונים, היו הראשונים לבוא למקומות הקדושים, להקריב את קרבנותיהם ולהתימר בקרבת יהוה. הם לא ראו שום ניגוד בין אורח חייהם ועבודתם את האלהים. אלהי המדבר נהפך לאלהי הארץ, הנותן את גשמה בעתה, אם רק הקריבו לו את ראשית תבואָתה בזמנו. ואלהי האָבות נהפך לאלהי העם, אל מוציאו ממצרים, הקשור אליו. הוא

מוכרח לעזור לעמו אם רק יש לאל ידו להתגבר על אלהי העמים אשר מסביב, ואם עמו עובד אותו. אבל הוא רק זה עתה הראה את נפלאות גבורותיו והמקומות הקדושים הם הומים מאדם וקרנות המזבח מאדמים מדם, ולכן הנה „יום יהוה" הולך וקרב, יהוה אלהי הצבאות יגלה בכל הודו והדרו, יום מלא אור יהיה היום, וישראל יפלה מכל העמים בעוזו ואשרו. ככה חי העם.

בקצה האופק מצפון כבר נערמו ענני הסערה, הכרוב האשורי כבר הושיט את זרועותיו ויפתח את לועו לבלוע את כל העמים, העומדים בדרכו אל הים התיכון; ובפנים הארץ נצברו כבר אדי־ההתפוצצות של ריבות מפלגות ושנאת מעמדות. אולם אשור התכווץ עוד בהתכוננו לקפיצה האחרונה, וקצרי־הראות לא ראו את הסכנה מבחוץ. ירבעם משל ביד חזקה ושקט עוד שלט בפנים הארץ — ובמקומות הקדושים היו ימי חג ומועד תמיד. שם הושרו שירי תהלה לאלהי הצבאות, שירי נצחון לכבוד הנבורים ושירי תקוה לקראת העתיד המזהיר.

פתאום, ביום מועד, באחד החגים הגדולים בבית־אל, שהיתה אז מקדש מלך לירבעם, כמו שהיתה ירושלים למלכות בית דוד, הופיע איש זר, בלתי נודע ובמקום שירי התהלה, הנצחון או התקוה, עורר קינה בפני העם על העם.

הצורה הקדומה ביותר בשירת ישראל היא צורת הקינה: אותו הבית בעל ארבע דלתות, אחת ארוכה ואחת קצרה, אחת ארוכה ואחת קצרה. גם נעימה ידועה ומקובלה היתה לקינה, שעל פיה הכירוה תיכף, כמו שנהוג הדבר עד עכשיו בארצות הקדם.

וכה שר הפלאי:

נפלה לא תוסיף קום\
בתולת ישראל,\
נטשה על אדמתה\
אין מקימה.\
(עמוס ה׳, א׳).

באופן מוזר כל־כך צלצלו הדברים האלה בבית־אל, בלתי מתאימים היו כל־כך לסביבה. ואולי דוקא מפני כך מצאו אָזנים קשובות בעם. הנאספים — הלומי יין, שכורי שמחה, רוויי תקוה — הקשיבו נבהלים ונרעשים לקינה, הנשאת עליהם בעצם יום שמחתם.

מי היה הפלאי הזה? — עמוס היה שמו, „אשר היה בנקדים מתקוע" (עמוס א', א'), כמו שמסופר עליו, או „בוקר ובולס* שקמים" (עמוס ז', י"ד), כמו שהוא קורא את עצמו.

ב. עמוס

מעטות הן הרשימות, שנשארו על־אדות הנביא הזה, גם שם אביו בלתי נודע לנו, ובכל זאת הקוים המעטים שנשתמרו, מצטרפים לתמונה, הנותנת לנו כעין מפתח לנפש הנביא אולי יותר מאשר ספר תולדותיו היה נותן לנו. מתקוע בא האיש. והורבות תקוע נראות עוד גם עתה בשפוע הרי יהודה לצד מזרח, נשקפות על־פני ים המלח.

רק שעות אחדות של רכיבה היא תקוע מירושלים, אבל שאון העיר והמונה אינו מגיע אליה, פנה בודדת היא בין רוכסי ההרים. ומסביב לעיר — מדבר תקוע. זקופים הם הרי יהודה ותלולים, ביחוד בשפועם לצד מזרח. קרחים הם. זיזים ובליטות של כפי סלעים, וגיאיות תהום ביניהם. רק עשב צנום צומח מבין לאבני הסגור, מרעה לעדרי הצאן והעזים, הגולשים מרכס לרכס, ופה ושם בעמקים הרחבים במקצת גם שקמות בודדות מתנועעות לרוח. דוממים הם הרי יהודה, שתקנים.

וממעל להם כפת תכלת עמוקה ושמש לוהטת נודדת בה, שולחת חצי זהב ללב ההרים ושוטפת אותם באור וזוהר. ובלילה עמוקים וכהים הם השמים, כוכבים לרבבות מתנוצצים בהם, לא תהובים וקבועים בתוכם, כי־אם טסים באויר השקוף והרועד על פניהם וקורצים ורומזים להרים. וההרים דוממים.

ומלמטה להרים משתרעת הערבה. רק שני צבעים לה, הירוק של השיחים הנמוכים, המכסה אותה, סובבי הערבה, והצהב של החול בין השיחים. ורוממת היא גם הערבה.

---

* בערבית פרי השקמה נקרא עד עכשיו בלשה וגדול הפירות כמו קטיפתם נקרא בליש. זהו מושג המלה .בוליש גם בעברית.

ומעבר לערבה — הים. ים המלח, ים המות. מימיו כחולים וכבדים, אין גלים צוחקים עליו, צוהלים לקראת אור בוקר, אין הם משתפכים בהמיה עליזה על חול החוף כמו גלי ים התיכון מעבר השני להרים. כמו גוש אחד מוצק מוטל הוא בערישתו בין הרי יהודה והרי מואב, מתנועע כולו לאט־לאט, כמו תחת סבל קללת אל, הרובצת עליו. מתנועע דומם. שתקן הוא גם הים.

דומיה שולטת מסביב ושלשתם — ההרים, הערבה והים — כאילו שומרים בדממה על סוד הדומיה הזאת, סוד ההויה.

רק לפעמים סערה מתחוללת. עננים כבדים מכסים או, עין השמים. עבים על־גבי עבים נשאים, עבים עם עבים מתנגשים, ערפל מכסה את ראשי ההרים והד הרעמים משתפך בין הרכסים, הברקים קורעים את מפלשי העב, כאילו מאירים את הדרך לרוח, „המפרק הרים ומשבר סלעים" והרוח מיללת והומה בין הכפים, מתפרצת לתוך הנקיקים, מיבבת בנקרות הצור, כאילו מחפשת איזה דבר ונכונה להרוס הכל עד שתמצאהו. השקמות הבודדות נחבטות עד לארץ. הרועה מסתתר בחביון המערות, מביט ברעדה משם ורואה את השמים הנטוים, „חשרת מים, עבי שחקים", קולות וברקים — אכן אל מסתתר מופיע בסערה.

והערבה — עמודי חול נשאים שם ברוח ומסתובבים כמו במחול פראי, שיחים נעקרים עם השורש ומתעופפים כמו נקודות כהות בתוך מחול הצהב. פה אין מעצור לרוח והיא סוערת בזעף וזעם מכל צד.

והים — גם הוא נעור משתיקתו, אבל גם הפעם אין גלים עליו, אין קצף לבן על־פני משבריו ודכיו: כמו גוש אחד הוא מתרומם, כמו נד נופל הוא ברעש. פעם הוא בורח מפני הסערה, „ויראו אפיקי ים, יגלו מוסדות תבל", ופעם הוא שב בזעם אפו, כאילו שואף הוא לבלוע את העולם כולו. ועם הסערה מטר סוחף נתך ארצה, דומה כאילו רוצים המים לשטוף את כל אשר נשאר עוד אחרי ההרס של הסערה.

מלחמת איתנים היא: שואפת היא הסערה לגזול בחזקה את סוד הדומיה מאת שומריו הדוממים — ההרים, הערבה והים.

הסערה עוברת. קרחים ודוממים עומדים ההרים, רוויה ודוממת משתרעת הערבה, והים — כחול הוא, פניו שקטים, אין גלים מתפתלים בצחוק לכפה הבהירה למעלה — דממה מסביב. שומרי הסוד נצחו. וקפואים הם, גאים בדממתם.

בסביבה זו נהג עמוס את עדרו, פה בלס את שקמותיו. לאטו התנהל אחרי צאנו, שקוע בשתיקה עמוקה, מקשיב לדממה, טבוע בתכלת השמים, בכחול הים ובזהב קרני השמש והחול הצהוב. ויתעמק לחדור לתוך סוד הדממה, סוד האלהים ועולמו.

שם נגלה לו אלהים לעמוס. כביר, בלתי מוגבל ומקיף כמו כפת השמים העמוקה, מוצק כמו ההרים אשר מסביב ובלתי משתנה כמו הערבה והים.

אלהים זה — אלהי הצדק הוא. את לבו אי־אפשר לרכך בתהלות ובתשבחות, את פניו אי־אפשר לשחד בעולות וזבחים. האלהים עומד בקשר ישר את בני האדם, ורק יחס אחד יש אליו: צדק מבלי כל נטיות. ולא — בסערת חמה יופיע, ואז רק ההרים, הערבה והים יכולים לעמוד נגדו.

בתוך העיר ההומיה המקרים נשאים כמו בסערה, מסתבכים הם וקשה למצוא את הקשר ביניהם. אבל פה בתוך הדממה הגדולה, שבה חי עמוס, הרשמים הם בלתי תכופים ונחרתים עמוק בלב וקל למצוא את הקשר ביניהם, לכן הוא רואה ברור כל־כך את הקשר בין הסבה ותולדתה. אין מסובב בלי סבה:

הילכו שנים יחדו
בלתי אם נועדו
הישאג אריה ביער

וטרף אין לו
היתן כפיר קולו ממענתו
בלתי אם לכד.
(עמוס ג׳, ג׳—ד׳).

וכן הלאה.

והוא מרחיב את הרעיון הזה ומקיף גם את חיי העם:

אם תהיה רעה בעיר
ויהוה לא עשה.
(שם ג׳, ו׳).

אבל אין יהוה מסתולל בעמו, או על־פי המבטא התלמודי, אין הקדוש ברוך הוא בא בטרוניה עם בריותיו — העון הוא הגורם. החטא מושך את העונש אחריו. עמוס רואה ביחס שבין החטא והעונש את אותו הקשר ההכרחי, כמעט הטבעי, שבין הסבה והמסובב. בכל מקום שיש עון וחטא, העונש מוכרח לבוא, אין מפלט ממנו.

ומחשבות נוגות מתעוררות בקרבו, בחשבו על מצב עמו, ביחוד על מצב ממלכת האחות — ממלכת ישראל.

ובלילות החורף הארוכים ישב עמוס בתוך עדרו מקופל על שמיכתו על־יד האש המבוערת לפניו, ובתוך הדממה חשב את מחשבותיו העמוקות. ולפעמים שמע את קול צלצול הפעמונים על צוארי הגמלים של אורחה מתקרבת. לאטם־לאטם צועדים הגמלים, פרסותיהם רחבות, נוגעות ואינן נוגעות בחול, רק אושה קלה נשמעת מרחוק. מתנועעים הגמלים בלכתם בטכס קצוב והפעמונים מצלצלים באופן חד־קולי עגום, מתמזג עם הדממה ובלתי מעיר אותה. כמו צללים יוצאים הגמלים מתוך המרחב: הראשון גדול, ענקי, השני קטן ממנו, השלישי, הרביעי — רבים הם, הולכים ופוחתים במראם עד אשר יאבדו במרחק, הרוכבים שוכבים סרוחים על האוכפים, מתנמנמים או שרים את שירם חד־

הקולי בלוית צלצול הפעמונים ומתנועעים גם הם לקצב פסיעותיהן של הבהמות. אבל הנה אש מבוערת, חלב חי הובא מהעדר, האורחה עומדת. הגמלים כורעים על ברכיהם ורובצים, רוכביהם יורדים, יושבים מסביב לאש לנוח ולשוחח. השיחות האלה על־יד האש המבוערת בדרך האורחות — זהו עתון המדבר, פה סופרו כל חדשות העולם, פה תוארו כל הארצות הרחוקות ופלאיהן. פה בשרו הולדת דתות חדשות, פה נוצרו ממלכות חדשות ומפה יצאו הרס וכליון לקיימות.

פה שמע עמוס על החיים ההומים והרועשים בערי ישראל ומקדשיו, פה שמע על העושר הנפרז ועל גזל הצדק ולחץ האביונים השורר שם; פה גם שמע על הענק הגדול מגדות שני הנהרות, חדקל ופרת, על אשור, ההולך וקרב ולועו פתוח לבלוע את כל העמים, העומדים על דרכו אל הים.

במחו של עמוס נארגו כל השמועות האלה למסכת אחת: הוא מצא גם פה את הסבה והמסובב וישמע את קול אלהיו קורא בלבו בחזקה: „לך הנבא אל עמי ישראל!" והקול היה חזק כל־כך, עד שהוכרח ללכת:

אריה שאג
מי לא יירא
אדני יהוה דבר
מי לא ינבא.
(עמוס ג׳, ח׳).

הוא נטש את צאנו עם שקמותיו, עזב את דממת ההרים וילך אל הערים הגדולות, אל המקומות הקדושים, בין ההמון השואן והרועש ושם נשא את קינתו — קינת מות על עם חי ועליז.

עמוס מתחיל לדבר על העמים מסביב — על שלשה פשעי דמשק, עמון, מואב — הוא מונה את עונותיהם ומתאר את ענשם הנורא, הצפוי להם. מהלך־מחשבות זה לא היה מוזר להם אז, גם הם

חכו לנפילת העמים מסביב. ההשתוממות גברה רק בשעה שבאותו הסדר ובאותו האופן התחיל עמוס לדבר גם על שלשת פשעי ישראל ועל ענשו הנורא המחכה גם לו. ופשעי ישראל, המעוררים את שוט לשון הנביא הם — עונות חברתיים:

על מכרם בכסף צדיק
ואביון בעבור נעלים.
(עמוס ב׳, י׳).

ואם מזכיר הוא את עבודת האלהים, זהו גם כן רק מצד העון החברתי שהוא רואה בעבודה זו, כי:

על בגדים חבלים יטו
אצל כל מיבח
ויין ענושים ישתו
בית אלהיהם.
(שם ב׳, ח׳).

גם פה גזל עניים ושוד חלשים.

עמוס בן דורו הוא. מקבל הוא ומאשר את כל הדעות המקובלות בעם, אין הוא מתקומם נגדן, רק הוא מעמיק אותן ומרחיבן, והנה התוצאות הן ממש ההפך ממה שמאמין בו העם.

העם בונה את כל תקוותיו על היסוד שהוא „עם הנבחר". אל מוציאו ממצרים צריך להגין עליו. גם עמוס מאמין בבחירת עם ישראל, גם הוא מדבר על־דבר יציאת מצרים, על־דבר השמדת האמורי, אבל, אם אחרי כל זה עברו בני ישראל על הברית עם אלהיהם, ענשם יהיה יותר קשה, אין מנוס להם:

רק אתכם ידעתי
מכל משפחות האדמה
על כן אפקד עליכם
את כל עונתיכם.
(עמוס ג׳, ב׳).

העם האמין, כי יהוה אלהי הצבאות יצא בראש צבאותיהם ויביא להם את יום האור והאושר — את יום יהוה. גם הנביא מאמין ביום יהוה, אבל בשבילו יום יהוה הוא יום השלום והגמול, יום המשפט והצדק, ואם לפי מעשיו ישפט העם — הן יום יהוה יהיה יום חושך ולא אור:

ויהוה אלהי הצבאות הוא גם אלהי צבאות כל הגויים ובשמו מאים עמוס להביא גוי, שילחץ את ישראל מכל צר.

הלא חשך יום יהוה ולא אור
ואפל ולא נגה לו.
(עמוס ה', ב').

העם האמין במקומות הקדושים, שהם יגינו על הארץ והקרבנות שם הם הקשר המוחש בין העם ואלהיו. גם הנביא מאמין בקדושת המקומות האלה, אולם יען כי קדושים הם וקדושתם חוללה על־ידי התועבות שנעשו שם, לכן משם תפתח הרעה. על המזבח בבית־אל הוא רואה את יהוה נצב ושומע את קולו לאמר:

הך הכפתור
וירעשו הספים
ובצעם בראש כלם
ואחריתם בחרב אהרג
לא ינוס להם נס
ולא ימלט להם פליט.
(עמוס ט', א').*

אין עמוס מתקומם נגד הקרבנות ואין הוא דורש אותם. מתקוממ הוא רק נגד אופן הקרבתם ונגד הדעה, כי דים הם בשביל ליצור קשר אמיץ בין העם ואלהיו. מוחה הוא נגד החפץ לשלם לאלהים במריאים ולחשוב שאחרי זה הכל מותר הוא.

---

* ובצעם היא מלה בלתי מובנת פה. תרגום השבעים קורא פה אבצע מקביל למלה אהרג בחלק השני של הפסוק.

העון העיקרי, שנגדו מתקומם עמוס הוא אי־הצדק החברתי. מפעם לפעם הוא שב לתאר את שוד העניים וגזל הצדיקים, המביא לידי נפילת העם (עמוס ג׳, י׳—י״א; ה׳, י״א—י״ב; ח׳, ד׳—ו׳).

גם הנשים השאננות לא נקו משוט לשון הנביא. את כל קצפו הוא מעורר עליהן. הן צריכות היו להיות רחמניות, לעצור בעד בעליהן מישוד העניים, אולם הן אינן יודעות רחם ועוד מעוררות את בעליהן לחמוס ולגזול ובלבד למלא את דרישותיהן אחרי מותרות ותענוגים. והנביא קורא להן:

שמעו הדבר הזה פרות הבשן
אשר בהר שמרון
העשקות דלים
הרצצות אביונים
האמרות לאדניהם
הביאה ונשתה.
(עמוס ד׳, א׳).

ובצבעים היותר שחורים הוא מתאר את סופן הנורא של נשי שומרון אלה.

והעשירים חורי הארץ, הבונים להם בתי שן, הרודפים אחרי התענוגים ושוכחים את חובתם לעמם, — הם ביחוד משמשים מטרה לחצי הנביא השנונים והמרעלים בחמת רוחו.

הדרישות החיוביות של עמוס הן קצרות וברורות — צדק חברתי.

כי כה אמר יהוה לבית ישראל — דרשוני וחיו.
(עמוס ה׳, ד׳).

או:

דרשו את יהוה וחיו.
(שם ה׳, ו׳).

אבל מה זה דרישת יהוה, באיזה אופן אפשר לדרוש אותו? — הנביא אינו משאיר שום ספק בדבר. לא דרישה על־ידי עבודה חיצונית:

ואל תדרשו בית אל
והגלגל לא תבאו
ובאר שבע לא תעברו.
(שם ה׳, ה׳).

כי אם דרשו טוב ואל רע
למען תחיו.
(שם ה׳, י"ד).

שנאו רע ואהבו טוב
והציגו בשער משפט.
(שם ה׳, ט"ו).

ויגל כמים משפט
וצדקה כנחל איתן.
(שם ה׳, כ"ד).

הנביא אינו מרבה לדבר על תשובת העם, כאילו בעצמו לא האמין באפשרות הדבר, שעם ישנה את דרכו במשך זמן קצר. והשעה היא דחוקה: הצר כבר סביב הארץ — לכן הרבה לדבר על־דבר העונש. והעונש, שעליו דבר עמוס, אינו עונש חלקי או עונש חולף; העונש הוא נחרץ — בליון העם.

ואבד מנוס מקל וחזק לא יאמץ כחו
וגבור לא ימלט נפשו
ותפש הקשת לא יעמד
וקל ברגליו לא ימלט
ורוכב הסוס לא ימלט נפשו.
(עמוס ב׳, י"ד—ט"ו).

ואם מדבר הוא לפעמים על איזו שארית, אז אין זה בתור ברכה, בתור הצלה ויסוד לחיים חדשים, כי־אם לחזק עוד יותר את רגש הכליון.

ואמיץ לבו בגבורים ערום ינוס ביום ההוא.

(עמוס ב׳, ט״ז).

או:

כאשר יציל הרעה מפי הארי שתי כרעים או בדל אזן
כן ינצלו בני ישראל הישבים בשמרון בפאת מטה ובדמשק ערש.

(שם ג׳, י״ב).

אין ערך לשתי הכרעים או בדל האוזן, שהרועה מציל מפי הארי, הוא משליך אותם אחרי כן, או, לכל היותר, משתמש בהם, להראותם לבעל העדר בתור סימן שנטרף השה והלז ישליכם, כמו כן לא יבנה עם על יסוד אותם החולים והדוויים, הנשארים בפאת מטה ובדמשק ערש. הכליון הוא גמור ושלם, זה מראה לנו קינתו על נפילת העם ומראהו האחרון, הנגמר בדברים נמרצים, בלי כל חנות: „הנה עיני אדני יהוה בממלכה החטאה והשמדתי אתה מעל פני האדמה" (עמוס ט׳, ח׳).

על־ידי מי יבוא העונש? אין עמוס מזכיר אף פעם את שם העם שישמש בתור שוט ביד יהוה. אולם מציוריו קל לנו להבין, איזה עם היה נגד עיני הנביא. השונא הוא חזק ונורא, אין מי שיעמוד נגדו, האויב מנשל את העמים מארצותיהם — אשור היה הראשון שהכניס את המנהג הזה ואשור הוא תמיד נגד עיני הנביא, בדברו על הצר ועל העונש הבא. הוא אינו קורא בשמו, ואולי דוקא סתמיות זו היא המטילה פחד על השומע. אשור מתקרב, הוא מגלה עמים מארצותיהם „וגם ישראל גלה יגלה מעל אדמתו".

פה אנחנו רואים עוד הפעם את עמוס בתור בן עמו ובן זמנו: גם הוא, ככל בני דורו, מאמין בקשר האמיץ שבין העם והארץ. העם מתקיים כל זמן שהוא בארצו. נפסק הקשר בינו ובין הארץ,

אָז נפסק הקשר גם בינו ובין אלהיו. השלישיה נתקת, אָז אין לעם תקומה. כל הארצות הזרות הן טמאות. גלות העם זהו מות העם. לכן משפט מות חורץ הנביא על עמו בשעה שהוא קורא:

וישראל גלה יגלה מעד אדמתו.

(עמוס ז׳, י"ז).

כך הוא מבין את דבריו, כך מבינים אותם גם שומעיו. קשה כצור עומד הנביא לפנינו, מוצק כמו כל הסביבה שממנה בא. יש לו עיקר אחד: העונש כרוך בעקב העון. על עיקר זה הוא עומד — ויהי מה. נאמן הוא לעיקרו זה עד לתוצאות האחרונות — יקוב הדין את ההר.

שפתו של עמוס כבדה היא. חכמי התלמוד כבר העירו, כי שמו הוא עמוס, על שעמוס בלשונו היה. חשים שקשה עליו הדבור, אבל רעיונותיו ברורים, שלמים. הוא יודע את סביבתו ומשתמש בציורים לקוחים מחיי סביבתו באופן נהדר. תמונות חיות עומדות לנגד עינינו במשליו הקצרים והרעיון נעשה ברור ומובן על ידיו.

הנה אנכי מעיק תחתיכם כאשר תעיק העגלה המלאה לה עמיר.

השורש „עיק" בערבית מובנו להשבר על המקום. כנראה, זה היה מובנו העיקרי גם בעברית ומקבלים אנחנו תמונה נהדרה במשל והרעיון הכרוך בו. עגלה שהיא טעונה עמירים, יותר ממה שהיא יכולה לשאת, מעיקה תחתיה, נשברת מאליה תחת סבל המשא. כן ישבר העם תחת סבל משאת העון. זה נעשה מאליו: העון כבר מושך את העונש אחריו. משליו על־דבר הסבה והמסובב כולם לקוחים מחיי הרועה והציד. ביחוד שב עמוס בפעם בפעם אל האריה. כנראה, ידע אותו היטב: לא פעם אולי עוררה שאגת הארי אותו ואת עדרו בדממת הלילה והוא ידע היטב את טבעו ודרכיו. הוא ידע גם את חיי האכר, שלות חייו ושמחותיו. ציור ההרס הנורא ביותר בשבילו הוא:

וקראו אכר אל אבל
ובכל כרמים מספד.
(עמוס ה׳, ט״ז—י״ז).

בתארו את אי־הטבעיות של חיי החברה, במקום שלטונה של העריצות, הוא שואל בהתול:

הירצון בסלע סוסים אם יחרוש בבקרים *
(שם ו׳, י״ב).

ולהתל ידע עמוס וגם ללעוג. ההתול של הכפרי כבד הוא לפעמים, אבל תמיד קולע אל המטרה ועוקץ.

באו בית אל ופשעו
הגלגל הרבו לפשוע.
(שם ד׳, ה׳).

קורא הנביא בלעג, ונומר:

כי כן אהבתם בני ישראל.
(שם ד׳, ה׳).

לפעמים הוא משתמש בהתולו בלשון נופל על לשון:

כי הגלגל גלה יגלה ובית אל יהיה לאון.
(שם ה׳, ה׳).

העם התפאר בנצחונותיו מעבר לירדן מזרחה, ביחוד, כנראה, בכבוש שתי הערים העתיקות „לא דבר" ו„עשתרות קרנים" והנביא קורא להן בהתול:

השמחים ללא דבר
האומרים הלא בחזקנו לקחנו לנו קרנים.
(שם ו׳, י״ג).

הנצחון הוא ענין של לא דבר וערכו הוא ערך זוג הקרנים שהרועה מוצא אחרי שנטרף השה. הסיסמה של הימים ההם היתה האמרה, המיוחסה ליונה בן אמיתי, על דבר ירבעם השני:

---

* רב המבקרים קוראים פה שתי מלים: בבקר ים.

„הוא השיב את גבול ישראל מלבא חמת עד נחל הערבה". והנביא אומר : „כי הנני מקים עליכם בית ישראל נאם יהוה אלהי הצבאות גוי ולחצו אתכם מלבוא חמת עד נחל הערבה". (עמוס ו, י"ד).

כמה עוקץ הוא הלעג הזה והורס בלי חמלה את גאון העם!

מה היה יחוסו של עמוס לישראל ? הכאב לבו על הרעה, אשר הוא חזה הולכת וקרבה לעם, או בקור רוח הביט על הקץ הבא ? — קשה לענות על שאלה זו. עמוס כאלו עומד מעל לשאלת העם, או יותר טוב לאמר, מחוצה לה ; בשם אלהיו הוא מדבר, בשם העיקר, שאינו יודע רחם ואין כאן מקום לרגשות אשיים.

ובכל זאת אי־אפשר לאמר, כי איש בלי לב היה עמוס. הוא רק כובש את רחמיו, מבליג על רגשותיו ; לפעמים הם בכל זאת פורצים להם דרך ופתאום הננו חשים : אכן לב רגש לאיש, השליט ברוחו הלזה. בפעם היחידה, שהוא בא בדרישות חיוביות לעם, לשנוא את הרע ולאהוב את הטוב — הוא גומר את דבריו בקריאה : „אולי יחנן יהוה אלהי צבאות שארית יוסף" — כעין המית לב כבושה, תחינה לעם נשמעת במלים האלה. האשמתו את ראשי העם, הרודפים אחרי תענוגים, נגמרת בקריאת כאב : „ולא נחלו על שבר יוסף". כנראה, לב הנביא חלה בקרבו על שבר יוסף זה.

כעין מפתח ללב עמוס מוצאים אנחנו במראות הנביא. כאשר הוא רואה את הענש הראשון — הארבה, המתכונן להחריב את יבול הארץ, הוא עמד בפרץ ומתחנן על עמו :

יהוה אלהים סלח נא
מי יקום יעקב
כי קטן הוא.

ואמנם :

נחם יהוה על זאת
לא תהיה אמר יהוה.
(עמוס ז', נ'—ד').

במראה השני, כאשר הוא רואה את האש באה לאכול ארץ ויושביה, הוא עוד הפעם מבקש על נפש עמו, כבר לא סליחה לעם, כי אם סתם בקשה:

חדל נא מי יקום יעקב כי קטן הוא.

וגם הפעם:

נחם יהוה על זאת גם היא לא תהיה אמר יהוה אלי.

(עמוס ז', ה—ו.)

אבל בפעם השלשית, כאשר הוא רואה את יהוה עומד על חומת אנך ובידו אנך — הוברר לו, כי אין יותר סליחה ואין חנינה. הוא שומע את קול אלהיו בקרבו:

הנני שם אנך בקרב עמי ישראל

לא אוסיף עוד עבור לו.

(שם ז', ח').

עכשיו הוא אינו מתפלל ואינו מבקש יותר. נשתתק הלב, גבר העיקר. האנך, קו המדה בבנין הוא סמל הרעיון של מדה כנגד מדה. הענש מוכרח לבא ואין מקום לרגשות עוד.

את שני המראות האחרונים: את כלוב הקיץ, סמל הקץ לעם ישראל, והופעת אלהי הנקמה בתוך המקדש מעל המזבח בסערת חמה כזו עד אשר — „לא ינוס להם נס ולא ימלט להם פליט" — את שני הציורים האלה הוא משליך בפני העם בלי הערה מצדו, בלי התקוממות. הוא נכנע למוכרח. הנביא מדבר, אין מקום פה לרגשות האיש. גא וקר ומוצק הוא עומד כהרים, אשר בא מהם.

מוזר היה האיש לסביבה בבית אל ומוזרים היו שם דבריו. אבל העם הקשיב להם. הוא עמד יחידי בין כל הסביבה הזרה בבית אל, אולם איזה כח איתני נשב מדבריו, איזה רצון עליון הרגש בהופעתו — והעם הקשיב לדבריו. אולי התעוררה גם איזה תנועה בתוך הנאספים. תנועה על שום מה? עמוס לא קרא למרד. הוא בכלל לא דרש מעשים, הוא דרש שנוי כל החיים. אבל בעם התעורר כמו פחד בפני העתיד, כמו חפץ להציל דבר, מבלי

רעת איך ומה — אי־מנוחה נפשית. וזה כבר נראה מסובן: „וישלח אמציהו כהן בית אל אל ירבעם מלך ישראל לאמר: קשר עליך עמוס בקרב ישראל, לא תוכל הארץ להכיל את כל דבריו". (עמוס ז', י').

מה היתה תשובת המלך, לא ידוע לנו. אולי בזה המלך הגא את הנביא הפלאי הזה ולא שם לב לדבריו, או אולי פחד ירבעם מפני נביא־יהוה, כי אחד מהם הבטיח לו את נצחונותיו והוא לא רצה לשלוח את ידו באחר, אם גם דבר רעות עליו; אולי גם לא הספיק לענות ואמציהו הכהן החליט לפעול בעצמו, על דעתו ועל חשבונו הוא: „ויאמר אמציהו אל עמוס, חזה לך ברח לך אל ארץ יהודה ואכל שם לחם ושם תנבא. ובית אל לא תוסיף עוד להנבא, כי מקדש מלך הוא ובית ממלכה הוא". (עמוס ז', יב—יג.)

מזמנו של אלישע כמעט אין זכר לנביאים. הם, כנראה, ירדו למדרגת אותם „הנביאים המתעים את עמי הנושכים בשניהם וקראו שלום ואשר לא יתן על פיהם וקדשו עליו מלחמה" (מיכה ג' ה'). ואמציהו מיחס את עמוס לסוג זה של נביאים. הוא קורא לו בבוז — חוזה ושולח אותו ליהודה לנבא שם רעות על ישראל, שם יהנו מדבריו אלה, שם ישלמו לו בעד זה ויאכל שם לחם, אבל פה בבית אל לא יכירנו מקומו. תשובת עמוס אופית היא בשביל כל הנביאים הבאים אחריו: „לא נביא אָנכי ולא בן נביא אָנכי, כי בוקר אָנכי ובולס שקמים. ויקחני יהוה מאחרי הצאן ויאמר אלי יהוה לך הנבא אל עמי ישראל" (עמוס ז', י"ד—ט"ו). והוא גומר את דבריו במבטא היותר נורא — „בכליון חרוץ".

אתה על אדמה טמאה תמות
וישראל גלה יגלה מעל אדמתו.
(עמוס ז', י"ז).

הדברים האלה נשארו חרותים בזכרון העם בתור הצלצול (אַקורד) האחרון של דברי הנביא

מה היו תוצאות ההתנגשות הזאת : העזב עמוס תיכף את בית אל, או לא ? לאן הלך ? — מי יודע. העברי העתיק לא שם לבו למקרי חייהם של גדוליו, כי אם אל דבריהם ומעשיהם. מהדממה הגדולה בא עמוס, כסערה עבר על פני חיי ישראל, מלא את תפקידו וישב אל הדממה.

האם נאצרו בספר הקטן, הנקרא על שמו של עמוס, כל הדברים שהוא דבר ? מי רשם את דבריו בספר ? האם הגיעו אלינו דבריו בצורתם הראשונה, או סבלו איזה שנויים ברבות הימים ? — שאלות מני קדם אלה קשה לענות עליהן בהחלט. יש לחשוב, שעמוס דבר יותר ממה שנמצא בספרו, הוא דבר אל העם בפרוזה, רק בסוף כל נאום צמצם את תמצית הרעיון לצורה שירית, לבית בן שתים, ארבע או שש דלתות. מובן כי התמצית השירית הזאת נשתמרה, כי נקל היה יותר ללמוד אותה על פה. אחרי כן נרשמו הדברים בספר על ידי עצמו או על ידי מי משומעיו. אולם מהצד השני אולי גם לא כל הדברים המיוחסים לו, נאמרו על ידו... אבל ממה שאנחנו יודעים על אודותיו וממה שאנחנו יכולים ליחס אליו באופן ברור, די לתת לנו תמונה ברורה מאופי האיש והשפעתו.

הרועה ההררי הזה הרחיב והאציל את מושג האלהים, סימן יחס חדש בין האלהים ועמו ויצב את הקשר בין העון והענש. אלהי הארץ נעשה על ידו לאלהי הצדק, אלהי צבאות ישראל נעשה לאלהי צבאות כל העמים, לאלהי כל היקום. הוא ירה אבן פנה לספרות מיוחדת, ספרות הנביאים שהשפיעה על התפתחות רוח האדם יותר מכל ספרות אחרת.

בתוך הדממה הוא דלה מתוך מעמקי נפשו את רעיונותיו החדשים. כח איתני יותר חזק מהרגלו ומרצונו אלץ אותו לבוא לתוך שאון העיר לשאת שם את דבריו. אך מלא את תפקידו, והנה נעלם בתוך הדממה.

ג. הושע

עברו רק כחמש עשרה—עשרים שנה מזמן שנשתתק עמוס והמצב בישראל נשתנה לגמרי. נפתח הפצע והנה הכל ראו, עד כמה צדק הנביא בדברו על עושר ישראל ואָשרו המזהיר כמו על ברק רקבון. הצר כבר היה לא רק סביב הארץ, כי אם בתוכה. אשור כבר הניח את כפו הכבדה על ישראל וישימהו למס עובד. בפנים הארץ קמו גם כן מבוכות ומהומות. ירבעם, מנצח ארם, האהוב לעם ובעל היד החזקה עוד עצר בעם וישמור על השלום הפנימי, אולם רק עצם את עיניו והנה הכל התמוטט. העם נחלק לשתי מפלגות: האחת היתה בעד ברית עם אשור בכל אופן, כדי להנצל מגורלה של ארם דמשק; השניה בקשה את קרבת מצרים כדי להסיר בעזרתה את עול מלך אשור מעל צואר ישראל. שתי המפלגות נלחמו אשה את רעותה באכזריות חמה וכסא המלוכה היה לכלי משחק בידיהן.

זכריהו בן ירבעם מלך רק ששה חדשים ושלום בן יבש קשר עליו ויהרגהו קבל־עם וימלוך תחתיו. כנראה, הוא היה שייך למפלגת מצרים, הוא מלך רק חדש ימים והנה קם עליו מנחם בן גדי ויהרגהו וימלוך תחתיו, ובכדי לעצור כח למשול בעם, קרא את אשור לעזר ואלף ככר כסף שלם לפול מלך אשור „להיות ידיו אתו להחזיק הממלכה". המס היה כבד מאד, עד כי מנחם צריך היה לשים „את הכסף על ישראל, על כל גבורי החיל ולתת למלך אשור חמשים שקלים כסף לאיש אחד וישב מלך אשור ולא עמד שם בארץ". (מלכים ב', ט"ו—כ'.)

אין פלא איפוא, כי היו הרבה מתאוננים, אבל הוא עוד עצר כח לעמוד נגדם וישאר על כסאו עשר שנים, אולי בעזרת חיל המצב

האשורי; אולם בנו פקחיה מלך רק שנתים: „ויקשר עליו פקח בן רמליהו שלישו ויכהו בשמרון בארמון בית המלך וימיתהו וימלך תחתיו“. (מלכים ב׳, ט״ז, כ״ה).

פקח היה מאלה הנוהים אחרי מצרים וההצלחה האירה לו פנים: באשור קמו עוד הפעם מבוכות פנימיות, וזאת נתנה לו היכולת להתבצר על כסאו. גם דמשק נשאה ראש שנית ותמליך מלך בה את רצין. שני האויבים מאז — ארם וישראל — כרתו עכשיו ברית להתקומם יחד נגד אשור בעזרת מצרים. כה היתה הארץ לכדור־משחק בין שני האיתנים משני הצדדים, בין אשור ומצרים. והשאננים, הבוטחים בהר שומרון היו עכשיו תועי־דרך, אובדי עצות, מבלי דעת אנה לפנות. ובימי המבוכות והמהומות המדיניות — גבר אי־הצדק החברותי עוד יותר. כל דאלים גבר — היה ליסוד החיים.

אז נשמע שנית קול נביא בארץ, הפעם, כנראה, לא בבית אל, כי אם בשומרון עיר הממלכה. שם הנביא היה הושע בן בארי. על דבר הנביא הזה אין אנחנו יודעים כלום מבלעדי שמו ושם אביו, ושם אביו זה אינו מוסיף כלום ואינו מבאר כלום. אמנם חכמי התלמוד חושבים, שבארי זה גם הוא, כבנו, נביא היה ומיחסים לו שני פסוקים, הנמצאים כעת בספר, המיוחס לישעיהו; ויש שחושבים אותו לאותו בארה, שנזכר בדברי הימים א׳ (ה, ו׳) בתור נשיא לראובני שהגלה על־ידי תגלת פלאסר מלך אשור. אבל בלתי ברור הוא, מאין שאבו ידיעה זו ועל יסוד מה החליטו ככה. מה שאפשר להבין מתוך דברי הנביא עצמו הוא זה, כי הוא היה בן הממלכה הצפונית, ולא מיהודה בא כמו עמוס. הוא היה בן העיר ולא בן הכפר, ציוריו ומשליו לקוחים המה מחיי העיר. הוא יודע היטב את המצב המדיני של הארץ, את ריבות המפלגות ותעלוליהן. כנראה, היו לו מהלכים בין הכחות הפועלים בעם; ועל מה שראה בעיניו הוא מדבר.

עין הדה ישנה לו להושע. רעיונותיו עמוקים ושנונים. הוא נוקב ויורד עד עצם השאלה ובמשפט אחד, כמו על ידי ברק, הוא

מפיץ לפעמים אור על כל המצב, בהתול אחד, חותך כמו איזמל, הוא קורע את הקרום מעל הפצע ומראה אותו לנו בכל מוראו ונוולו. אולם כל אלה הם רעיונות בודדים, קשה לעמוד על סדורם וקשורם. הוא הולך וחוזר על אותם הרעיונות במקומות שונים בספר, בכל פעם אמנם בצורה חדשה, מוסיף קו חדש, גון חדש, אולם בלי כל סבה נראית, איך הוא בא לרעיון הזה דוקא פה, במקום הזה. אין קשר הגיוני בין הרעיונות. הרבה אולי אשמים מסדרי הספר. אפשר להחליט, כי אין ספר בתנ"ך, שבא אלינו באופן כל כך מסובך ומקוטע, כמו ספרו של הושע; אולם קטעיות זו תלויה הרבה גם בהאיש עצמו. „איש הרוח" — קורא הושע לעצמו, תלוי הוא במצב רוחו, בהיותו נשא מרוגז לרחמים, מתוכחה לתחנונים. מצב רוחו הוא הגיונו, חיי נפשו הפנימיים הם הקשר היחידי בדבריו.

גם בספרו של עמוס קשה לעמוד על בנינו והגיון סדורו. אולם ישנם בו חלקים שהמה קשורים יחד, כמו המראות, המתפתחים באופן הדרגי, או הנבואה הארוכה (ד', ד—י"ב), הקשורה על ידי חרוז הולך וחוזר: „ולא שבתם עדי נאום יהוה", גם ביתר החלקים כל רעיון הוא שלם ונגמר. אם בנין עוד אין כאן, אם הרעיונות הם עוד כמו אבנים כבדות בלתי מהוקצעות ובלתי מלוטשות — אבל ההתחלה של סדר יש כאן, כי מונחות הן האבנים נדבך על־גבי נדבך. רעיונותיו של הושע הם מרוסקים. אמנם קלים ויפים הם יותר מאלה של עמוס, אבל בלתי נגמרים. שוטף הוא דבורו, אבל דבריו הם „יותר אנקות, מאשר המה מלים".*

אמנם אפשר להבין את ההבדל בין עמוס והשע. האחד בא מהמדבר, מתוך דממת ההרים והים, במקום שיכול היה לחשוב את מחשבותיו עד הסוף; השני בא מתוך שאון העיר והמונה, עם כל שטף החיים אשר בתוכה. האחד דבר על דבר ממלכת האחות,

* עמיל קאוטש בהקדמתו לתרגום וביאור לספר הושע.

ובשעה שגורש מבית־אל, היה לו מקום לשוב שמה — ליהודה, שעוד שום סכנה לא נשקפה לה אז, והשני על דבר ארצו זבת דם דבר, על עמו המתפוצץ לרסיסים, על דבר אבדן תקותו הוא. ובכל זאת ההבדל הוא עוד עמוק יותר, יסודי ועיקרי יותר.

עמוס הגיע לנבואה מתוך עיקר שהוא מחוצה לו : מושג האלהים, שהרחיב והעמיק לכח מוסרי מחלט, לכח עולמי מקיף. זה מעמיד אותו בעצמו כמעט מחוץ, אם לא מעל לכל מה שהוא מדבר עליו ומעל אלה שאליהם הוא מדבר. הוא בונה את דבריו על יסוד עיקר מפשט : על הקשר שבין העון והעונש, כח הכרחי, כמעט טבעי ; זה משאיר לו את שלמותו ושלות נפשו. לא כן הושע. מתוך תוכי נפשו הוא דולה את נבואתו, מתוך התנגשות פנימית יוצאים הניצוצות, המפיצים אור על מצב עמו. מתוך פצעי לבו שוטף הדם, הנותן צבע לדבריו, לכן אישי הוא כל כך, תלוי במצב רוחו ונפשו.

אומלל היה הושע בחייו הפרטיים. הוא אהב את אשתו, קשור היה אליה ומסור לה בכל לבו ונפשו — והיא בגדה בו. הכאב גדול מאד. הוא מתעמק במחשבות על אסונו, מחטט בפצעו, אין הוא מוצא עול בנפשו, אולם אין הוא יכול לשכח גם אותה, אין הוא יכול לפנות בבוז ממנה ולעזבה לנפשה. ואותה השניות בקרבו, נפשו הקלועה בין שני רגשות מתנגדים : שנאה עזה ואהבה נסתרת, מביאים אותו כמעט לידי יאוש. ופתאום אור עלה בנפשו. מקרה חייו הבודדים הוא רק סמל של היחס בין ישראל ואלהיו. הוא שומע את קול האלהים בלבו : „לך קח לך אשת זנונים וילדי זנונים כי זנה תזנה הארץ מאחרי יהוה". (הושע ב', ב'). ובכן כל ענויי נפשו הוא היו רק אמצעי, כדי שיוכל לחדור לתוך היחס, שבין העם ואלהיו, כדי שישיג את כל עומק נפילת העם. ההכרה הזאת מעודדת אותו, מוציאה אותו מתוך עולמו הפרטי ומכריחה אותו להנבא על עמו ישראל. הושע מקבל עליו את תפקידו זה בכל חום לבו ובכל כאב נפשו.

היחס שבין האלהים ועמו הוא בעיני הושע לא יחס של חוקים, כי אם יחס של אהבה, ואם „זנח ישראל טוב" — זוהי לא עברת חוק ואפילו לא הפרת ברית, כי אם בגידה באהבת רע. אין פה רק עון, הראוי לעונש, כי אם פצע עמוק בלב האוהב, פצע ששום עונש לא ירפאהו, כי אם אולי ירחיב ויעמיק אותו, אם גם העונש מוכרח לבא. הושע מעביר את כל השאלה לשטח אחר. בחירת ישראל על ידי יהוה ועון ישראל נגד אלהיו — אין אלה שאלות של הגיון ומהשבה, כי אם של רגש שבלב ; לכן מלבב הוא כל כך, לכן נרגש הוא כל כך, בדברו על השאלה הזאת.

ורעיונו זה של הושע על דבר האהבה בתור יסוד היחס שבין יהוה וישראל, משלו זה על דבר הבעל ואשתו — היו אחרי כן ליסוד מוסד בדברי הנביאים, הבאים אחריו. ביחוד פתחו ירמיהו ויחזקאל את הרעיון הזה, שעבר אחרי כן גם ליהדות המאוחרה בצורה של „קודשא בריך הוא וכנסת ישראל", גם להנצרות בצורה של „משיח וכנסיה".

הושע ידע את דברי עמוס, אולי גם שמע אותו מדבר בימי נעוריו ודבריו נחרתו בלבו. כך הוא קורא את בית אל בשם בית און, שם שבודאי לא היה נפוץ בעם ורק מעמוס לקחהו הושע. גם במקומות אחרים שומעים אנחנו בדבריו את הד דברי עמוס, לפעמים הוא בונה עליהם, לפעמים הוא משנה אותם או גם מתנגד למסקנותיו.

גם הושע, כמו עמוס, בן דורו וסביבתו הוא, בונה את דבריו על יסוד הדעות והאמונות המקובלות בעם. הושע מודה בבחירת העם וקדושת הארץ. עוד יותר — הוא מרחיב ומעמיק את שני המושגים : על ידי יציאת מצרים נוצרה לא רק ברית חוקית, כי אם מסורת אהבה. לא תמיד הוא מצייר את העם בתור אשה. לפעמים קרובות הארץ מצוירת אצלו בתור אשה והעם הוא הבן :

כי נער ישראל ואהבהו
וממצרים קראתי לבני.
(הושע י״א, א׳).

ואנכי תרגלתי לאפרים
קחם על זרעתיו.*
(שם י״א, ג׳).

אולם אם הם עזבו את יהוה, בגדו באוהב:
ויהיו שקוצים כאהבם.
(שם ט׳, י׳).

אין פה רק חטא ועונש, כי אם גם בגידה, ועל כן רגש של כאב עמוק, גם גועל נפש ביחס לבוגד. השאלה היא בעיני הושע לא בדבר האחריות הגדולה, שהבחירה מטילה על העם, כמו שהיא אצל עמוס. להושע העיקר הוא הכזבת הרגש היותר עמוק: בגידה באמונת האוהב. הארץ היא ארץ יהוה, בבחינת אשתו, אם העם. המקומות הקדושים הם בית יהוה, אולם דוקא מפני זה — „לא ישבו בארץ יהוה״.

כל רעתם בגלגל
כי שם שנאתים
על רע מעלליהם
מביתי אגרשם.
(שם ט׳, ט״ו).

הוא מונה יותר מקומות קדושים מאשר עמוס, מבלעדי הגלגל, בית אל ובאר שבע, הוא קורא בשם עוד את המצפה, את התבור, אולי גם את שכם. כולם קדושים הם, אבל כולם קדושתם חוללה ולכן מהם תפתח הרעה.

יחס הושע לקרבנות דומה ליחוסו של עמוס אליהם. הוא אינו נלחם בהם, אולי גם בעצמו הקריב את קרבנותיו כחוק המקובל. הוא מתקומם נגד האופן של עבודת האלהים ונגד האמונה, כי הקרבן הוא הקשר בין האלהים והעם. קרבנות כאלה בלתי רצויים הם:

---

* בצדק קורא תרגום השבעים פה: אקחם על זרעותי.

זבחי הבהבי יזבחו בשר ויאכלו
יהוה לא רצם.
(שם ח', י"ג).

הושע מטפל בשאלת עבודת האלהים יותר מעמוס. הוא כבר מתקומם לפסלי העגלים. את כל חמתו הוא שופך על העגלים אשר בדן ובבית אל, או כמו שהוא קורא אותם: עגלות שומרון:

כי מישראל
והוא חרש עשהו
ולא אלהים הוא.
כי שבבים יהיה עגל שמרון.*
(שם ח', ו').

לעגלות בית און
יגורו שכן שומרון.
(שם י', ה').

גם את לעגו השנון הוא יורה כחץ בלבם:

ויעשו להם מסכה מכספם
בתבונם עצבים
מעשי חרשים כלה
להם הם אומרים
זבחי אדם
ענלים ישקון.
(שם י"ג, ב').

מתקומם הוא גם נגד הכהנים. הם צריכים היו ללמד את העם דעת, להיות מוריו ומדריכיו והם היו מתעיו ועוכריו. לכן:

והיה כעם ככהן
כבודם בקלון אמיר.
(שם ד', ט').

וגם עליהם הוא שופך את לעגו:

---

* בצדק קוראים פה רבים מהמבקרים: כי מישראל הוא — וחרש עשהו.

עמי יאכלו

ואל עונו ישאו נפשם.

(שם ד׳, ח׳).

הכהנים נהנים מהקרבנות, שהעם רוצה לכפר בהם את פני יהוה על חטאותיהם, על כן אין הם משתדלים לעצור את העם מחטא, כי אם נושאים נפש לעון העם ולקרבנותיו.

כמו ששונה היא השקפתו של הושע על היחס בין האלהים ועמו מהשקפתו של עמוס, כן שונות הן דרישותיו החיוביות גם כן מדרישותיו של עמוס: לא רק צדק ומשפט הוא דורש, כי אם גם חסד; לא דרישת יהוה כי אם דעת יהוה:

כי חסד חפצתי

ולא זבח

ודעת אלהים

מעלות.

(שם ו׳, ו׳).

זרעו לכם לצדקה

קצרו לפי חסד.

(שם י׳, י״ב).

כמו כן תלונתו הראשית היא:

כי אין אמת ואין חסד

ואין דעת אלהים בארץ.

(שם ד׳, א׳).

אין הושע מרבה לדבר על אי־הצדק החברתי, אין הוא מתאר את שוד העניים כמו שעושה זה עמוס; אבל לא מפני שהוטב המצב או שאין לבו מתמרמר על זה, כי אם מפני שאין כבר כל חדוש בדבר. במשפט אחד הוא נותן ציור שלם של המצב:

אלה וכחש ורצוח וגנוב ונאוף

פרצו ודמים בדמים נגעו.

(שם ד׳, ב׳).

התמוטטו כל מוסדות החברה ואין מה להתעכב על פרטים.

משתדל הנביא לחדור אל תוך הסבה העיקרית, שהביאה לידי התמוטטות זו, ומוצא אותה במצב המדיני, בפנים הארץ. ריבות המפלגות, ההתנגשיות התמידיות ביניהן הזיזו את עמודי המדינה ממקומם, הכל מתנועע ומתמוטט:

כי עתה יאמרו
אין מלך לנו
כי לא יראנו את יהוה
והמלך מה יעשה לנו.
(שם י', ג').

זהו הרוח השורר בארץ. אין שום קדושה חופפת יותר על המלוכה, אין זיו של מסורה:

הם המליכו ולא ממני
השירו ולא ידעתי.
(שם ח', ד').

המלך תלוי במפלגתו ואינו שם לב להעול הנעשה בשמו. המלך אינו בטוח בכסאו ובחייו:

כלם יחמו כתנור
ואכלו את שפטיהם
כל מלכיהם נפלו
אין קרא בהם אלי.
(שם ז', ז').

אין פלא, שאין סדר ומשטר בארץ, שהעם מתהולל:

ברעתם ישמחו מלך
ובכחשיהם שרים.
(שם ז', ג').

יום מלכנו החלו שרים
חמת מיין
משך ידו את לצצים.
(שם ז', ה').

והושע מתקומם נגד כל הסדר, ביחוד נגד המלוכה בצורתה הפרועה הזאת :

אהי מלכך אפוא
ויושיעך בכל עריך
ושפטיך אשר אמרת
תנה לי מלך ושרים
אתן לך מלך באפי
ואקח בעברתי.
(שם י"ג, י'—י"א).

אחרי איזו מפלגה נוהה הושע? — הוא מתקומם נגד שתיהן. הוא, כאליהו, מתנגד לעזרת הגויים. העם צריך להשען באלהיו :

שחתך ישראל
כי בי בעזרך.
(שם י"ג, ט').

העם הנשען על עמים אחרים, אין לו תקומה. העמים מוצצים את לשדו מעצמותיו ומשליכים אותו. והושע מבטא בנדון זה רעיונות שגם בדורנו אנו מרגישים את כל מרירותם ואמתתם.

נבלע ישראל
עתה היו בגויים
ככלי אין חפץ בו.
(שם ה', ח').

אפרים בעמי הוא יתבולל
אפרים היה עוגה בלי הפוכה.
(שם ז', ח').

בכאב לב מתאר הנביא איך נתעור העם ואינו רואה לאן הבטחון הזה בעמים אחרים מוליך אותו :

אכלו זרים כחו
והוא לא ידע
גם שיבה זרקה בו
והוא לא ידע
וענה גאון ישראל בפניו
ולא שבו אל אלהיהם.
ויהי אפרים
כיונה פותה אין לב
מצרים קראו
אשור הלכו
כאשר ילכו
אפרוש עליהם רשתי.

(שם ז׳, ט׳—י"ב).

הנביא יודע את אופי השכנים האלה ומתפלא על עורון העם:

כי המה עלו אשור
פרא בודד לו
אפרים התנו אהבים.*

(שם ח׳, ט׳).

אשור היה ידוע בתור עם לבדד ישכון, שאינו מתחשב עם העמים האחרים. אחת היא לו, אם בעלי בריתו הם או לא, רק תועלת עצמו לפניו תמיד, ומצרים לרוב רמתה את בעלי בריתה, עוררה אותם למרד ולא באה לעזרתם.

ודוקא הרדיפה הזאת אחרי זרים תהיה בעוכרי ישראל:

---

* בצדק קורא פה וולהויזן: מצרים במקום אפרים — אז מתקבלת ההקבלה גם בצורה גם בתוכן.

ואספו עליהם עמים
באסרם לשתי עינתם.*
(שם י', י').

הכל יעבור אל ידי העוזרים האלה, אפילו עגלי הזהב:

גם אתו לאשור יובל
מנחה למלך ירב.

ובלעג, כאב וגועל נפש יחד משליך הנביא את מחאתו בפני העם באמרה אחת:

בשנה אפרים יקח
ויבוש ישראל מעצתו.
(שם י', ו').

וגדול הכאב, וגדולה הבושה —

ואמרו להרים כסונו
ולגבעות נפלו עלינו.
(שם י', ח').

ושני הגויים יחד לא יעזרו לישראל — הקץ בא. והושע רואה את הקץ, כי הוא נחרץ — אין תקוה יותר:

על כן תאבל הארץ
ואומלל כל יושב בה
בחית השדה ובעוף השמים
וגם דגי הים יאספו.
(שם ד', ג').

וזהו הרעיון החוזר כמעט בכל דבריו.

עשירים הם דברי הושע בתמונות וציורים על דבר ההרס והכליון של עמו עוד יותר מדברי עמוס, והקץ המוחלט יוצא ברור

---

* עינתם — ביו"ד, לפי הכתיב. הציור הוא של שר קשור לעינות העול ואינו יכול לזוז ממקומו לברוח מרודפיו.

מהם עוד יותר מאשר מדברי עמוס. ואם מדבר הוא על שארית, אז באותו המובן כמו שעמוס מדבר על בדל האזן ושתי הכרעים.

ימאסם אלהי כי לא שמעו לו
ויהיו נדדים בגויים.
(שם ט׳, י"ז).

ושב אפרים מצרים
ובאשור טמא יאכלו.
(שם ט׳, ג).

אין בדברים האלה כדי נחמה, ולא לעורר תקוה בלב העם נאמרו. הגלות מרחפת גם נגד עיני הושע. והגלות היא גם בשבילו קץ העם.

אומלל היה הושע בחייו הפרטיים וגם דרכו בתור נביא אינה סוגה בשושנים.

נביא פח יקוש על כל דרכיו
משטמה בבית אלהיו.
(שם ט׳, ח׳).

מתוך הנסיון המר דבר הנביא. אותו אי אפשר היה לגרש ליהודה, כמו שגרשו את עמוס וכנראה השתדלו למרר את חייו ולעשותו לצחוק:

אויל הנביא
משגע איש הרוח

את הדברים האלה שמע לא פעם משליכים בפניו, אבל הוא לא נרתע לאחור. אמת, אפשר להשתגע

על רוב עונך
ורבה משטמה.*
(שם ט׳, ז׳).

בן העיר היה הושע. הוא יודע את חיי העיר, יודע את כל

---

* אולי צודקים המבקרים פה, באשר הם מעתיקים את ה„ה" למלה השניה: רב המשטמה.

הליכות המדינה, גם היחוסים בין העמים הגדולים ואפים ; אולם ישנה לו עין רואה גם בשביל יופי הטבע. הוא יודע את חיי השדה. שומרון הרים סביב לה — בזה הלך עמרי בעקבות דוד ויבחר את עיר הממלכה שלו בין ההרים. והרי שומרון אינם קרחים כהרי יהודה. מכוסים הם עצים גם עתה, וכפרים מסתתרים בין רוכסיהם ; שם אולי בקש הושע מנוחה משאון העיר ושם למד לדעת את חיי הטבע ומנעמיהם. הוא מדבר על אפרים בתור עגלה מלומדה, אוהבת לדוש. מבין הוא את נפש האכר, העובר בחבה על טוב צואר עגלתו, המרים את העול מעל הלחיים. ואת חסד אפרים וגם את אשרו הוא משוה לענן בקר ולטל משכים הולך. בימי הקיץ האחרונים, בשעה שהאדמה מתפוררת מרוב יבושת והאויר רועד ומפלל לליח, והאדם והבהמה מרימים את ראשיהם למעלה ורואים בעבים ; — יש שעננים קלים נראים בבקר השכם במזרח, התקוה מתנוצצת בעיני כל — גשם בא — גאולה קרובה. אולם השמש עולה, העננים מתמוגגים, יום בוער, היבושת מתגברת ובלב — יאוש של תקוה נכזבה. והנחמה היחידה בימים כאלה הוא הטל, המביא קצת לחלוחית של חיים אתו, אולם גם הוא משכים הולך, נמוג תחת קרני השמש מבלי השאיר רושם. כך היה חסד אפרים, נראתה כעין התעוררות לחיים חדשים, אבל עוד הפעם :

ובְרית עם אשור יכרתו
ושמן למצרים יובל.
(שם י"ב, ד').

ואין תקנה. כן היה גם אשרו : נגוזה ועברה ההצלחה, שנצנצה בימי ירבעם השני ועכשיו — אין תקנה, כליון וקץ.

החי הושע עד אשר נתקימה נבואתו ? הראה בעיניו את נפילת ממלכת ישראל ? איזה רושם עשה עליו המקרה הגדול הזה ? — על כל השאלות האלה אין לנו תשובה. זהו היחס של העברי העתיק לנביאיו : הוא שומר על דבריהם ופעולותיהם, אבל דבר אין לו עם מקרי חייהם ורגשותיהם הפרטיים. אפשר

לשער, כי חי הושע בזמן הגלות וראה בעיני בשר, את אשר חזה קודם בעיני רוחו. אולי היה חי עוד גם עמוס בזמן ההוא, כי רק מלך אחד מלך עוד אחרי פקח בן רמליהו — הושע בן אלה. הוא היה ממפלגת אשור, אולם עבר אחרי כן לצד מצרים בזמן המבוכות החדשות באשור, אבל טעה בחשבונו. שלמנאסר השלישי אחז את רסן המלוכה ביד חזקה, והוא גם הביא סדר ומשמעת בפנים הארץ ויפנה אל אויביו מן החוץ וראשית כל נגד אלה שמרדו באשור בזמן המבוכות. אחרי מצור של שלש שנים על שומרון, נפלה העיר ואתה יחד גם הממלכה, העם הגלה מארצו ועם אחר הובא במקומו, למען השמיד גם את זכר ישראל מהארץ.

גם הושע, גם עמוס, יכלו עוד לחיות ולראות בעיניהם את אחון ישראל ולב שניהם בלי ספק נשבר בקרבם. ברגע של התרגשות יכול היה הושע לקרוא במר נפשו:

תן להם יהוה מה תתן

רחם משכיל ושדים צמקים.

(שם ט', י"ד).

אולם בראותו את השבר בעיניו, התעורר בקרבו בן־העם, החולה על שבר עמו. אהבתו הגדולה של הושע לעמו מבצבצת מכל אמרה ואמרה, גם בשעה שהוא שופך את כל חמתו עליו.

זוהי ההתנגשות שבין הנביא והאיש אשר בקרבו. הנביא מצדיק את הדין על העם, מתמרמר ומתקצף וקורא את הרעה לבוא, אולם האיש אשר בקרבו סובל עם עמו ולבו שותת דם על אותה הרעה, שהוא בעצמו קרא אותה לבוא.

והעם אינו שואל על העבר של רגשות נביאיו. מתוך עבר בלתי נודע הם באים, מדברים את דבריהם, פועלים את פעולתם והולכים להם ונעלמים.

דברי עמוס והושע נשארו כמו מצבות זכרון נהדרות על קבר ממלכת הצפון, ממלכת ישראל.

העם לא יכול היה להשתנות במשך זמן קצר ולו גם קרה פלא כזה, מי יודע אם היו פני המקרים משתנים הרבה. עם ישראל היה רק גלגל קטן בתוך מכונת החיים הגדולה של מערב אסיה, כדור משחק בין שני איתני התבל העתיקה, אשור ומצרים.

עמוס והושע לא פעלו באופן ישר גם על עתיד ישראל. הם שניהם עמדו על הבסים של האמונה העממית, האמונה בקשר שבין העם והארץ. נפסק הקשר, נתק העם מעל הארץ, אז אין לו תקומה יותר. דבריהם חזקו עוד יותר את האמונה הזאת בלב העם והביאו לידי יאוש את לב הגולים.

ונחמותיהם ? — אמנם נמצאים דברי נחמה גם אצל עמוס, גם אצל הושע. אצל עמוס רק חצי פרק בסוף דבריו, אצל הושע פסוקים מפוזרים בכל הפרקים ופרק שלם בסוף הספר. אולם הנחמות האלה הן מוזרות כל כך בסביבותן, אין להן שום קשר עם דברי הנביאים מלפניהן ומאחריהן, עד כי נגד רצוננו הננו מתחילים להאמין לדברי החוקרים החדשים, שתוספות מזמן מאוחר נמצאות פה לפנינו. כך מדבר עמוס על דבר „סוכת דויד הנופלת", בזמן שלא דבר על יהודה כמעט כלום, ושום סכנה עוד לא היתה נשקפה לה. ובפי הושע מושמים הדברים : „ובקשו את יהוה אלהיהם ואת דויד מלכם" וזה ביחס לממלכת הצפון. ומענין הוא עוד, כי גם פה גם שם דויד כתוב מלא, מה שאין אנו מוצאים אף פעם בשמואל ומלכים ואפילו בספר תהלים, רק בספרים המאוחרים כמו עזרא ודברי הימים.

ולו גם נאמרו הנחמות על ידי הנביאים האלה בעצמם, לא בהן היה העיקר, לא להן שם העם לב, לנחמות היו מורגלים, התוכחות היו חדשות לעם ; הן השאירו את הרושם הכביר. הן יצרו בראשונה רק רגש של השתוממות, אולם אחרי כן כאשר נתקימו הרעות, גם רגש של הערצה ואמון בדברי הנביאים. ובנחמות הקלושות חסרות שטה קבועה ומבט מקיף על החיים ; לא היה בהן די כח לפחת רוח תקוה וחיים בלב הגולים.

ובכל זאת לא לחנם חיו ופעלו עמוס והושע — דבריהם עשו פרי במקום אחר — הם הפרו את המחשבה של כל העולם כולו במשך הדורות ובאופן יותר ישר פעלו על עתיד עמם על־ידי השפעתם ביהודה. דבריהם הגיעו שמה כבר בכתב ושם היו ליסוד של בנין חדש ונהדר — בנין הספרות הנבואית.

ביהודה התפתחה הנבואה למבט חיים מקיף ותהי לעמוד אור לגולי יהודה ברבות הימים. ועל־ידיהם הביאה שביב תקוה גם לשארית בני ישראל, אשר לא הספיקו עוד להתערב בגויים שכניהם.

עמוס והושע הם הנביאים היחידים שדברו על ממלכת הצפון, על ישראל. מני אז עוברת הנבואה לגיא החזיון — לירושלים.

נביאי יהודה

א. התפתחות יהודה

ממלכת יהודה נשארה במשך דורות חבויה בצל. המקרים הגדולים במערב אסיה השפיעו עליה רק דרך כלי שני — על־ידי ממלכת ישראל. רק פעם נפגשה ממלכת יהודה עם ארם, בשעה שאסא קרא את בן הדד לעזרה נגד בעשא מלך ישראל. אחרי כן היתה יהודה באה לפעמים לעזרת ישראל ברצון או באונס, אבל באופן ישר לא היה לה מגע ומשא עם ארם. גם הופעת אשור, ששנתה את פני כל החיים בין נהר פרת והים התיכון, לא פעלה בראשיתה באופן ישר על יהודה, כי־אם דרך צנור היחוסים שבין ארם וישראל.

ההשפעה הישרה על יהודה היתה מהצד השני — מדרום. ענק הנילוס לטש את עיניו לעמק יזרעאל והמישורים והרמות אשר מעבר לירדן מזרחה, שם היה אוצר התבואות של מערב אסיה. התנין אשר בימים צר היה לו המקום בעמק הנילוס והוא שאף למרחב, מתפתל וזוחל מפעם לפעם צפונה — והדרך היתה דרך יהודה.

כבר בימי רחבעם בן שלמה עלה שישק מלך מצרים על יהודה ויחריבה. אולם גם במצרים היו מבוכות פנימיות תמיד וחלופי בתי מלך, עד כי לא יכלו לשים לב למה שנעשה מחוץ לגבולם. ברגעים כאלה היתה יהודה שואפת רוח, היתה מתבצרת וגם יכלה לשים יד על העמים השכנים, הנודדים במדבר וחצאי הנודדים על

הגבול בין המדבר והארץ הנושבת. כן התגברו על העמלקים, עד כי כמעט לא נזכר שמם יותר, וביחוד שמו את ידם על אדום והשיגו מוצא אל הים: קשר עם העולם הגדול. כבר בימי יהושפט כבשו את עציון גבר ואחרי כן גם את אילות על־יד ים סוף בדרום, אחרי אשר הפלשתים היו עוד די חזקים והפסיקו ביניהם ובין ים התיכון במערב.

בגדולות לא הלכה יהודה, אולם ברבות הימים עלה בידה לבצר את גבולותיה, להבטיחם מכל צד וגם להרחיבם מפעם לפעם. רק צפונה לא יכלה להתפשט: ממלכת ישראל היתה חזקה ממנה. האחות הצפונית היתה מצלה עליה, ובכל פעם שהיה שלום בין שתי הממלכות, היתה יהודה נכנעת במקצת לישראל, כך היה בימי מלכות בית עמרי. בימי יהוא ועתליהו היתה, כמובן, איבה בין יהודה וישראל, אחרי שוב בית דוד למלוכה ויהואחז בן יהוא הסתבך במלחמה בלתי מוצלחת עם ארם, הושב השלום בין האחיות. אולם כאשר רצה אמציהו מלך יהודה להשתמש במלחמות ארם להרים ראש נגד ישראל, הכהו יהואש בן יהואחז מכה נצחת ויהודה נכנעה עוד הפעם לישראל, עד אשר החלו המבוכות הפנימיות בממלכת הצפון.

יתרון אחד גדול היה ליהודה על ישראל: השלום הפנימי ומסירותם והתמכרותם לבית המלך, לבית דוד. בישראל היתה תמיד התחרות בין השבטים, כל אחד מהם שאף לשלטון על האחרים, שם היה קרע שלא התאחה לעולם, — יהודה היתה גוש אחד, החלק הקטן של בנימין בצפון ושל שמעון בקצה הדרום, או שלא עצר כח להתנגד לגוף המוצק של שבט יהודה — היסוד של הממלכה, או באמת התלכד אתו לאחדות גמורה, שהשתרגה מסביב לכסא המלוכה, מסביב לבית דוד.

רק פעם היתה סכנה צפויה לבית דוד, וגם זה לא מבפנים הארץ, כי־אם מן החוץ, על־ידי עתליהו אשת המלך יהורם, שהרגה את כל בית המלך, מתוך איזה רגש של נקמה עריצית, בבחינת

„גם לי גם לך לא יהיה": אם נשמד בית עמרי, יכלה גם בית דוד. אבל נמצאו גואלים לבית דוד. הכהן הגדול, חתן המלך, הציל את אחד מבני אחזיהו, את יהואש הקטן, וישב לו את המלוכה בעזרת שרי הצבא. „וישמח כל עם הארץ והעיר שקטה" (מלכים ב', י"א, כ'). יהואש זה עצמו נפל בחרב עבדיו, אשר קשרו קשר נגדו, אולם אף לרגע לא עלה על דעת הקושרים, שהם יכולים להסב את המלוכה אליהם, כמו שהיה נהוג הדבר בישראל. „וימלוך אמציה בנו תחתיו" — זה היה דבר מובן מאליו ביהודה, הקשר היה נגד המלך עצמו, אבל לא נגד בית המלך. גם אמציה נפל הלל על־ידי קושרים, והפעם, כנראה, לא היה זה קשר של אנשים בודדים, כי־אם התקוממות העם: „ויקשרו עליו קשר בירושלים וינס לכישה וישלחו אחריו לכישה וימיתוהו שם" (מלכים ב', י"ד, י"ט). אולם התוצאה היתה: „ויקחו כל עם יהודה את עזריה והוא בן שש עשרה שנה וימליכו אותו תחת אביו אמציהו" (מלכים ב', י"א, כ"א). בית המלך עמד הכן. האחדות הפנימית, המסירות לבית דוד היו אותו הכח, שנתן את האפשרות ליהודה לא רק להתקיים, כי־אם גם להתפתח.

החיים ביהודה היו הרבה יותר פשוטים וקרובים לחיי המדבר מאשר בישראל. הארץ אינה פוריה כמו בממלכת הצפון, המסחר לא היה מפותח כמו שם, כי דרך האורחות מסתעפת על־יד מי־מרום: האחת פונה מערבה דרומית לצור וצידון, השניה פונה מזרחה ומתפתלת דרומה דרך עבר הירדן, רק סעיף אחד של הדרך מטפס ועולה על רכס ההרים ועובר דרך יהודה מצרימה, אולם גם סעיף זה היה נסגר לפעמים על־ידי ישראל „לבלי תת יוצא ובא" ליהודה. ומצב דרכים זה עצר בעד התפתחות המסחר בארץ יהודה.

עבודת האדמה והכרמים, מרעה העדרים, חיים פשוטים בלי שום שנויים גדולים — כל אלה עזרו לשלום הפנימי. לא היה עושר נפרז בארץ, גם לא הבדל גדול ברכוש, לכן נשמר גם שווי המשקל בחיים החברתיים.

חיים רגילים עם אָשרם הפעוט, עם אסונותיהם הקטנים — פה לא היה מקום להופעת נביאים. קולו של האחרון בהם, הראוי לשם הזה, קולו של אחיה השילוני, נשתתק אחרי הסערה הגדולה האחרונה, אחרי חלוק הממלכה.

שנוי ניכר בחיי יהודה בא רק אחרי נצחונותיו של ירבעם בן יהואָש בצפון ונצחונותיו של עוזיהו מלך יהודה בדרום. השלום והשקט הכללי, שקם בכל דרום סוריה, אחרי המלחמות הארוכות בין ארם וישראל, הביאו ברכה גם ליהודה. היא חדלה משלם מס לארם. האורחות התחילו ללכת שוב דרך הארץ והמסחר התפתח גם ביהודה יותר מאשר היה קודם. ובאותו הזמן עצמו התגבר עוזיהו על אויביו מדרום, על העמים הנודדים בקצה המדבר, וכמו כן על הפלשתים והעמונים הנושבים. עוזיהו היה ליהודה, מה שהיה ירבעם לישראל: הוא הרים את העם ואת הארץ לגובה, שלא הגיעו אליו מקודם. אחרי נצחונותיו על אויביו בצר את הארץ, הכנים סדר חדש בצבא, אולי הסדר האשורי, הכנים נשק חדש, מכונות צבאיות: „ויכן להם עוזיהו לכל הצבא מגינים ורמחים וכובעים ושריונים וקשתות ולאבני קלעים ויעש בירושלים חשבנות מחשבת חושב להיות על המגדלים ועל הפנות לירוא בחצים ובאבנים גדולות". ובאותו הזמן עצמו שם לב להתפתחותו הפנימית של הארץ, להגן על בעלי המקנה בגבולות המדבר ולעזור לכורמים וליוגבים בפנים הארץ: „ויבן מגדלים במדבר ויחצוב בורות רבים כי מקנה רב היה לו בשפלה ובמישור אכרים וכורמים בהרים ובכרמל כי אוהב אדמה היה".

הקוים האלה בתכונתו של עוזיהו מצוינים הם, אם כי רשומים הם בספר דברי הימים, מקור מאוחר מאד, כנראה מאיזה מקור יותר עתיק לוקחו.

והמלך הזה, הגבור בעת מלחמת ואוהב האדמה בימי שלום, אָרכה מלוכתו חמשים ושתים שנה והיה לו די זמן להוציא את מחשבותיו אל הפועל ויהודה התפתחה הרבה ותצא מפנתה החבויה לקחת חלק במקרים הגדולים של הסביבה.

בסוף ימיו של עוזיהו וביחוד בימי יותם בנו כבר החלו המבוכות בישראל. המפלגה, הנוהה אחרי מצרים, החלה לשלוח מלאכים מצרימה, כמו שעשתה זאת גם דמשק. המלאכים עברו דרך יהודה וישתדלו למשוך גם את יהודה אחריהם לכרות ברית את מצרים. אחז בן יותם כבר העמד בפני השאלה באופן מחלט: ללכת אחרי אשור או מצרים.

מי הנהר העצומים והרבים — חיל אשור — החלו כבר להתקרב אל יהודה, ומהצד השני הוציא תנין הימים מדרום את ראשו ממימיו. הוא לא הראה עוד את שניו החדות והעקומות, כי־אם רק את עיניו הדומעות, דמעות תנין, דמעות רחמים על העמים הנענים תחת תגרת יד מלך אשור, ויקרא להם לחסות בצלו ויבטיח להם את עזרתו.

רצין מלך ארם ופקח מלך ישראל נתעו אחרי ההבטחות האלה, ונשענים על עזרת מצרים, מרדו במלך אשור. מצרים יכלה לבוא לעזרתם רק דרך ארץ יהודה, ולכן אולצו למשוך גם את אחז אתם. אבל הוא אולי ראה מקרוב את לוע התנין הפתוח ולא האמין לדמעות עיניו, ויבכר את עול מלך אשור, הרחוק ממנו, על עול מצרים הקרובה. אז באו צבאות ארם וישראל לצור על ירושלים. כנראה, גם ביהודה היתה מפלגה, שנטתה אחרי מצרים ואיזה בן טבאל עמד בראשה. בעזרתו ובעזרת מפלגתו חשבו מלכי הברית להבקיע בנקל את ירושלים ולפתוח את הדרך בשביל חיל מצרים לעבור ביהודה.

בראשונה האירה ההצלחה פנים למלכי הברית, הם פרצו פרץ בחומת ירושלים וכמעט שהפיקו את זממם להעביר את אחז מעל כסא מלכותו. לכל הפחות המקור המאוחר בספר דברי הימים יודע לספר פרטים על־דבר הסכנה הגדולה שרחפה על ירושלים ועל מלכות בית דוד בימים ההם. אז קרא אחז את תגלת פלאסר מלך אשור לו לעזרה, ובזה עשה את אותו הצעד המסוכן עצמו, שעשה קודם אסא עם ארם: הוא ניצל לרגע מסכנת מלכי הברית,

אולם הביא את עמו תחת עול הברזל של אשור, עול, אשר במשך דורות העיק על יהודה וכמעט הביא אותה עד משבר.

המקרים באו עכשיו תכופים. תגלת פלאסר בא לעזרת אָחז. מצרים לא באה לעזרת בעלי בריתה. הקץ בא לממלכת דמשק והפעם כבר כלה נחרצה. ממלכת ישראל עוד פרפרה בין חיים ומות כשלש־עשרה שנים: אבר אחרי אבר נקרע מעליה. בראשונה הבשן והגלעד, אחרי כן כל הגליל, עד אשר בא סרגון וישם קץ גם לה בשנת שבע מאות עשרים ושתים או עשרים ואחת לפני הספירה הנהוגה.

יהודה חזתה נקם בשני אויביה, אבל מהר החלה להרגיש ולהבין את ערך המקרים האלה. עכשיו התקרב אשור ויעמוד כבר על גבולה ולועו פתוח לבלוע מבלי מעצור. מקרוב חשו את עול אַשור באופן יותר כבד ומעיק, מאשר נראה מרחוק. ויהודה החלה גם היא להסב ראש דרומה — לעזרת מצרים. אָחז נשאר עוד נאמן לאשור, אולם יחזקיהו בנו נהה אחרי מצרים. ויהודה נכנסה פעמים אחדות בברית עם שכניה מסביב נגד עול מלך אשור. לפעמים עשתה זאת גם נגד רצונה, כי אלוצה היתה על־ידי צור וצידון מצד אחד, והפלשתים, עמון ומואָב מהצד השני.

בשנת שבע מאות ואחת עשרה שלח סרגון חיל לאשדוד ויחריבה. יהודה היתה אָז על עברי פי פחת, אולם יחזקיהו יצא בזמנו מהברית עם שכניו, שחד במס את פני מלך אשור, וינצל הפעם.

לא כן היה בשנת שבע מאות ושש. עכשיו עמד יחזקיהו בראש המורדים. מות סרגון והמהומות שקמו באשור אחרי מותו היו האות לכל העמים הנכנעים בדרום ובצפון להתקומם נגד העול המעיק של אַשור. סנחרב היה צעיר ואיש לא האמין בכחותיו. ובאמת, כארבע שנים עברו עד אשר אָסף כחות לקחת את רסן הממלכה בידו, אולם אָז נוכחו כל מתקוממיו, כי משורש נחש יצא צפע. הוא לא רק השיב את גבולות ארצו, כמו שהיו בימי אָביו,

כי־אם עוד הרחיב אותם הרבה והעמים המורדים שלמו בדמם בעד התקוממותם נגד אשור.

בשנת שבע מאות ואחת הגיע עד יהודה ויצר על ירושלים. הפעם באה מצרים לעזרת בעלי בריתה, כי הסכנה נשקפה כבר גם לה. סנחרב סר מעל ירושלים ויפן המדברה לפגוש את חיל מצרים על־יד נחל מצרים. ביהודה גדלה השמחה, כולם האמינו, כי חיל מצרים, העומד על־יד גבול ארצו, שבנקל יוכל לקבל גם צידה, גם נשק. גם עזרה מביתו, יתגבר על חיל אשור, הנלחם רחוק מארצו, מוקף אויבים מכל צד. אולם סנחרב נצח במלחמה הזאת, וישב ליהודה עז ונורא יותר ממה שהית.

הפעם היתה כבר באמת חרב חדה מונחת על הצואר. אולם מגפה פרצה במחנה אשור, שמועות מבהילות הגיעו לסנחרב על־דבר מרידות בבבל ובאשור עצמה, והוא נבהל היה לשוב לארצו ויכתפק רק במס כבד ובשבועת אמון מצדו של יחזקיהו, וישב לנינוה.

המהפכות הגדולות האלה בחיים המדיניים הביאו לידי שנויים גדולים גם בחיים החברתיים. כבר נצחונותיו של עוזיהו הביאו עושר לארץ. המבוכות שקמו אחרי כן בממלכת הצפון וחורבנה העבירו את כל המסחר ליהודה. דרך האורחות מעבר לירדן לא היתה בטוחה יותר, וסחר הארצות עבר דרך הרי יהודה וירם את המצב הכלכלי של הארץ, כי היא נעשתה למתוכת גם בין צור וצידון מצד אחד ומצרים מהצד השני. המלחמות הרבות הרימו את ערך שרי הצבא וגבורי החיל ואחוזות אדמה גדולות החלו להתרכז בידיהם, כמו שקרה קודם בממלכת ישראל ובכל הארצות מסביב. אי השויון בחלוק הרכוש הביא גם פה לאי צדק ביחוסים בין העשירים והעניים, לעוות הדין וקלקול המשפט.

באו שנויים גם בחיים הדתיים. יהודה היתה קודם יותר קרובה אל המדבר, וגם מושגי המדבר נשתמרו בה יותר. המסירות לבית דוד הביאה אתה גם מסירות לבית מקדש המלכים בירושלים.

עוד היו מזבחים ומקטרים בבמות, ובמות כאלה היו כמעט בכל עיר; אולם מקדש ירושלים היה מרכז דתי בארץ והוא השפיע על הסביבה. המקדש המרכזי היה מוקדש ליהוה אלהי העם והארץ וגם הבמות היו קדושות לשמו, ואפילו סדר העבודה היה טהור ונקי הרבה יותר מאשר בממלכת הצפון. מפעם לפעם היה איזה מלך מכנים מנהגים חדשים וטכס חדש מהארצות אשר מסביב, אולם העם היה מתקומם נגד החדשות האלה ומעבירן מהארץ, או מלך שני היה קם והיה מחזיר את העטרה ליושנה. כחה של מלכות בית דוד היה במסורה והמסורה היתה קשורה לעבודת יהוה במקדש בירושלים.

יהודה עמדה תחת השפעת מצרים יותר מאשר תחת השפעתה של אשור או אפילו של צור וצידון. מצרים לא היתה שמית, אלהיה המרובים היו זרים לרוח העם, לכן היתה סכנת החקוי הרבה יותר חלשה מאשר בישראל. רק כאשר נסחפה יהודה לתוך הזרם של המקרים הגדולים במערב אסיה ותבוא במגע יותר קרוב עם שכניה מצפון, התגבריה שם ההשפעה של העמים השמיים ואתה יחד גם השפעתו של הבעל ואופן עבודתו.

אחז הלך דמשקה להפגש עם תגלת פלאסר מלך אשור ;משם שלח תבנית של מזבח חדש בשביל המקדש בירושלים, ובשובו שנה את כל מראה הבית ואת כל סדר עבודת האלהים בו.

לבטח אולץ גם לבנות מזבחות לאלהי אשור, לכל הפחות בשביל חיל המצב ששלח תגלת פלאסר להגן עליו. נפרץ הגדר והזרם הזר חדר לתוך־תוכם של חיי העם.

השנויים והמהפכות האלה בחיים המדיניים, החברתיים והדתיים יצרו את המצע בשביל הופעת הנבואה ביהודה.

הנבואה לא היתה הופעה חדשה לגמרי ביהודה. זכר שמואל היה שמור שם אולי יותר מאשר בישראל, כי הוא יסד את מלכות בית דוד. נתן ואחיה פעלו שם, גם דברי אליהו ואלישע בלי

ספק הגיעו שמה, אלישע נפגש עם יהושפט ונהג כבוד בו, דברים כאלה בלתי נשכחים. דברי עמוס והושע הגיעו ליהודה בכתב ועשו שם רושם. לכן הננו נפגשים את נביא הכתב הראשון ביהודה לא כפגוש טירון, המגשש באפלה ומבקש לו דרכים, כי־אם אישיות חזקה ושלמה, איש היודע את אשר לפניו, וגם בצורה גם בתוכן נעשה לסמל השלמות בנבואה.

הנביא הראשון ביהודה היה ישעיהו בן אָמוץ.

ב. ישעיהו ומיכה

ישעיהו בן אָמוץ — זהו כל מה שנמסר לנו על־אדות הנביא הזה. ואם יודעים אנחנו, כי הוא פעל ועשה בירושלים, שנשא אשה והוליד בנים וגם שמות בניו ידועים לנו, — הנה כל הידיעות האלה לא באו אלינו משום שמי שהוא רצה לשמור את כל הפרטים האלה בשביל הדורות הבאים, כי־אם דרך אגב נזכרו: מפני שהיה קשר בין פעולות הנביא ומקום פעולתו, מפני שרמז נבואי היה בשמות בניו. גם ביהודה, כמו בישראל, שמו לב רק לדברי הנביא ופעולותיו, אבל לא לחייו הפרטיים ומקרי ימיו. אָמנם ישנה מסורה תלמודית על־דבר מוצא הנביא, שהיה מזרע המלוכה, אולם מסורה זו יותר ממה שהיא מבוססת על איזה זכרונות קדומים, יסודה במדרש מלים: „אמוץ ואמציהו אחים הוו" — ואין סומכים על דברי אגדה.

אבל אם אמת היסטורית אולי אינה כאן, אמת פסיכולוגית ישנה כאן: יש איזה הוד של רוממות בכל הופעת הנביא הזה, איזה זיו של גדלות מיוחדת לכל דבריו וכעין הוד מלכות חופף עליו. הוא ידוע היטב למלך, גם שמות בניו ידועים לאחז והופעתם גרידא כבר משמשת בתור סמל לו. יודע הוא ישעיהו היטב את כל הנעשה בעולם המדיני גם לפנים מן הקלעים וגם על מלאכי גוי, שהלכו בסתר, הוא מוצא עוז בנפשו לדבר בגלוי. אם לא מבית המלך, מהשדרות הגבוהות אשר באלופי יהודה בודאי היה.

כנראה, בירושלים חי וגדל הנביא. הוא יודע את העיר עם כל מוצאיה ומבואיה ואת כל הנעשה בתוכה. בן העיר הוא ישעיהו ובכל זאת קרוב הוא ברוח יותר לעמוס מאשר להושע ולא רק באפיו האישי, כי־אם גם ברוח הסביבה, אשר ממנה השפע.

עיר גדולה היתה ירושלים, הומה מאדם, היא היתה העיר הראשה בארץ וגם מקדש המלך, המרכז הדתי. עוד מימי שלמה משכה אליה המון אדם גם מארצות אחרות, כל סחר הארץ מרוכז היה בתוכה. היא סבלה אמנם מהתנפלותו של שישק מלך מצרים, אבל לאט־לאט שבה למצבה הראשון ותהי עוד הפעם למשוש כל הארץ. „תשואות מלאה, עיר הומיה, קריה עליזה" — כך מתאר אותה ישעיהו בעצמו. ירושלים הרים סביב לה וגם היא בעצמה מקננת על הרים. אין היא סגורה וכלואה כמו רוב הערים. מכל פנה פתוחה, מכל גג גבוה, מכל מגרש רם נפתח מראה למרחב יה מכל צד. בבוקר השכם לוטה היא ירושלים באד אפור, רק לאט־לאט קורעים קרני השמש הראשונים את האד והרי יהודה צצים מתוך האפלולית. מכוסי ירק הם ההרים בסביבות ירושלים, ערים וכפרים כסו אותם — קרחים הם הלאה מזרחה. ומעבר להרים — משקע הירדן, ככר ירוק, והנהר כמו נחש כחול מכסיף בקצף גליו לעומת כפת השמים העמוקה, מתפתל בתוכה. והלאה גם ים המלח נראה, אין הוא מכביד כל־כך בדממתו מרחוק, מזהיר הוא על־פני שמש וכאילו גם צוחק. ומעבר לים הרי מואב, מוזהבים ראשיהם ושטופי זוהר כולם. ובערב, בשעה שפני המערב מאדימים ובאויר השקוף מצחקים כל צבעי הקשת, כחולים הם הרי מואב, מתעטפים תכלת כהה וכאילו נושמים אד, המכסה את עין כל הארץ ומשאיר רק את בבואת ההרים הקרובים, המצלים על העיר.

ומראש הר הזיתים וגבעת שאול הקרובים רואים גם את הים התיכון. ובימי הקיץ, בחום הצהרים, בשעה שהכל כאילו גוע תחת נשמת השרב — רוח קלה באה מן הים מבשרת חיים ומשיבה נפש העיר, הצמאה למים ולקור. ומחוץ לעיר — נחל קדרון עם מעינותיו הזכים, והלאה נחל כרית מתפתל בין כפי הסלעים עמוק־עמוק בגיא מות ובוקע לו דרך לככר הירדן. ומעבר השני לעיר — עין פרה — אולי נקרא גם נחל פרת לפנים — משתפך בין סלעי מגור, נושם קור וליח גם בימי הקיץ החמים.

פה גודל ישעיהו. בתוך העיר, ובכל זאת במרחב אין קץ. פה תעה בין ההרים ובגאיות בהיותו עלם, אולי התבודד שם גם אחרי כן בהיותו לאיש ובהתהלכו לבקש את נפשו. לאלופי יהודה היו גנים ומעונות קיץ ביריחו עיר התמרים, גם הלאה עד קצה המדבר, בעין גדי, אולי גם שמה הגיע בימי עלומיו, וסביבה זו פעלה עליו.

בעיר, בתוך סביבת האצילים והאלופים, למד לדעת את חיי העם, את מסיבות המדינה, חדר לתוך שאלות הזמן והתנגשיות המפלגות, — ובתוך מרחב הטבע מצא את נפשו הוא, מצא את אלהיו.

בתוך העיר למד לדעת את קטנות חיי האדם עם כל נפתוליהם, ובין כפי הסלעים, לקול המית הנחלים בגאיות נגלה לו האלהים הנשגב לבדו, עם כל הדר גאונו. „נשגב" — זהו מבטאו האהוב של ישעיהו ביחס לאלהיו.

מתוך חיי העיר נחל ישעיהו את שטף דבורו, את תעופת מחשבותיו ואת ידיעותיו הרחבות על חיי הגויים והארצות; ומתוך הסביבה הטבעית באו לו: העין החדה, הרואה תמיד באופן מוחש ובולט, הבטוי הקצר והקולע אל המטרה, הציור הבהיר, התנועה החפשית בתמונותיו, יחד עם החזק והעוז של משפטו ומעוף דמיונו.

אולם ישעיהו ידע לא רק את עמו ואת ארצו, הוא ידע גם עמים אחרים ובקר אולי גם ארצות זרות. הוא יודע את שמות הערים במצרים ואת טבע הארץ; אולי הגיע שמה דרך הים והים עשה עליו רושם חזק, כי הרבה פעמים הוא שב לתאור הים והמון גליו, ולא רק במלים, כי־אם בצלצול דברים:

הוי המון עמים רבים
כהמות ימים יהמיון
ושאון לאומים
כשאון מים כבירים ישאון.
(ישעיהו י"ז, י"ב).

אולי בקר גם ארצות אחרות: הוא מדבר על אשור ועל דמשק ובכל פעם שהוא מתאר איזה עם, הוא מסמן את אפיו באיזה שם קצר, ההולם לו ונותן את כל תכונתו המיוחדת, ולרוב לקוחים הציורים האלה מטבע הארץ שבה גר העם. נחוצה היתה ידיעת הארץ בשביל ליצור את השמות האלה בשביל העמים.

כוש היא „ארץ צלצל כנפים אשר בזאו נהרות ארצו" (ישעיהו י"ח), או „הזבוב אשר בקצה יאורי מצרים" (ז'). אשור — „מי הנהר העצומים והרבים" (ח') — מי הפרת. דמשק היא „מבצר אפרים" (י"ז), שהגינה עליו מפני אשור. ומצרים היא „בהמות הים", זו חית הביצה הגדולה שהלהיבה גם את דמיון המשורר בספר איוב. החיה הנוראה על כל סביבותיה אולם עצלת התנועה. זוהי מצרים החזקה, אולם המאחרת לבוא לעזרת בעלי בריתה.

לב חם פועם בחזה ישעיהו והוא נותן חופש לרגשותיו. גם אהבה, גם איבה, גם רחמים, גם רוגז רועדים ומצלצלים בתוך דבריו, אבל אין הוא נסחף על־ידי רגשותיו כמו הושע, הוא השליט בהם וכל דבריו בנויים על יסוד ההגיון. משפטיו שלמים ומהוקצעים. ואם קשר של משפטים נמצא אצלו, אז הם אחוזים ודבוקים יחד על־ידי רעיון עיקרי, ולפעמים משפט קצר בסוף, המחבר לחטיבה אחת, עוצר בקרבו את כל העוקץ של הרעיון והולם כמו במקבת על הנקודה העיקרית.

קרוב הוא ישעיהו ברוחו לעמוס. כנראה, השפע ממנו באופן ישר: שומעים אנחנו לפעמים את הד דברי עמוס בדבריו ולפעמים גם את צלצול דברי עמוס בעצמם. כך למשל, הקטע הארוך בפרק ט' וסוף פרק ה' בישעיהו, הקשור על־ידי החרוז הסובב:

„ובכל זאת לא שב אפו ועוד ידו נטויה" — בהשואה עם דברי עמוס בפרק ד' בספרו עם החרוז הסובב: „ולא שבתם עדי, נאום יהוה".

גם את רעיונו העיקרי של עמוס על־דבר העון והעונש לקח ישעיה ממנו, אולם הוא הרחיב, העמיק את רעיונו זה של עמוס,

כמו גם יתר רעיונותיו שלקח ממנו. הסיר את הכבלים הכבדים מעל בטויו, הכנים לתוכם את זעזועי הנפש ופרכוסי הלב של הושע — וכבר ברגע הופעתו התרומם מעל לשניהם.

ישעיהו התחיל להנבא בשנת מות המלך עוזיהו, בשעה שיהודה עמדה ברום אָשרה, אולם ענני ערפל כבר החלו להעיב את קצה האופק מצפון. הסערה כבר התחוללה ומבשרה פרש את כנפיו.

ישעיהו הוא הראשון, הנותן לנו את האפשרות להציץ לתוך מסתרי נפשו ברגע הגדול בחייו, רגע היותו לנביא. הוא מתאר לנו את יהוה יושב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל, אין ספק אצלו, כי ההיכל בירושלים הוא מקום מושבו של יהוה, כסא המשפט שלו. שרפים עומדים ממעל לו. הפמליא מסובבת אותו ומקדישה את שמו, כמו שהפמליא של מטה מסובבת את המלך ומקלסת אותו בהופעותיו הרשמיות. הנביא חש את אי־הכנתו ברגע הזה וקורא: „אוי לי כי נדמיתי, כי איש טמא שפתים אָנכי ובתוך עם טמא שפתים אָנכי יושב, כי את המלך יהוה צבאות ראו עיני" (ישעיהו ו', ה'). שרף אחד מהפמליא נוגע בשפתי הנביא ברצפה שלקח במלקחים מהמזבח, והוא חש, כי טהר ונזדכך ועל שאלת אלהי הצבאות: „את מי אשלח ומי ילך לנו" — הוא עונה בעוז ובבטחה: „הנני שלחני!" (שם ו', ח').

כמה נבדל הוא בזה מעמוס והושע. הראשון הולך להנבא מתוך פחד, מתוך לחץ של איזה כח יותר חזק מרצונו, שאגת האריה מבהילה אותו מאחרי עדרו והוא הולך.

השני בא לנבואה מתוך יסורי נפש ומצוקות לב. אולם ישעיהו בא בבחירתו החפשית, הוא רוצה בתפקיד הנביא ובראש מורם ובהכרת ערך עצמו הוא מקבל את משלחתו. והמשלחת שהוא מקבל היא קיצונית. כלה ונחרצה עוד יותר אולי מזו של עמוס והושע: אצל שני אלה יש עוד שמץ של תקוה לתשובה, ישעיהו אינו רוצה בתשובת העם. תפקידו הוא להשמן את לב העם,

להכביד את אָזנם, להשע את עיניהם — לבל יראו, לבל ישמעו, לבל יבינו, ילכו בדרכיהם ויאבדו.

על שאלתו במר נפשו: „עד מתי, אדני?“ — הוא מקבל תשובה ברורה: „עד אשר אם שאו ערים מאין יושב ובתים מאין אָדם והארץ תשאה שממה“ (שם ו׳, י״א). האדמה תשאה שממה — גם פה שממת האדמה בתור סמל נפילת העם, הנביא מקבל פה כליל את מבט העם על היחס שבין העם והארץ. „ורחק יהוה את האָדם ורבה העזובה בקרב הארץ“ (שם ו׳, י״ד). ואם מדבר הוא על־דבר שארית של עשריה, הנה גם היא תשוב ותהיה לבער. חצי הפסוק האחרון בפרק ו׳, המדבר על־דבר זרע קודש בתור המצבת הנשארת ורוצה להפוך את הכל לנחמה, תלוי הוא בלי שום קשר את הקודם.

רוח בער נושב מנבואה זו, רוח של גלות העם ושממת הארץ.

ורוח זו שולטת בכל נבואותיו הקדומות של ישעיהו, בכל אלה, שאין להן עוד קשר עם מקרי הימים. פה אין עוד שאלות לפניו: הוא רואה את הסכנה הנשקפת ליהודה מהתקרבות אשור, הוא רואה את ההרס בחיים החברתיים והדתיים, אי־הצדק ועוות הדין יחד עם תועבות הגויים על־יד המזבחות — וקנאת אלהיו בוערת בקרבו. המצב ביהודה עכשיו הוא אותו המצב שהיה בישראל בשעת הופעתו של עמוס וכמו שהלז חזה כליון לישראל, כך אין ישעיהו רואה שום מוצא ליהודה והוא נעשה לנביא הכליון לעמו.

את סבת נפילת העם הוא רואה בעושר הנפרז ובהשפעה מהחוץ, שקלקלו את המדות.

כי מלאו מקדם
ועננים כפלשתים
ובילדי נכרים ישפיקו,
ותמלא ארצו כסף וזהב
ואין קצה לאצרתיו

ותמלא ארצו סוסים
ואין קצה למרכבותיו.
ותמלא ארצו אלילים
למעשי ידיו ישתחוה
לאשר עשו אצבעותיו.
(שם ב׳, ו׳—ח׳).

אולם אין פה רק משום עון, יש פה דבר יותר עמוק:

וישח אדם וישפל איש.
(שם ב׳, ט׳).

ויום הדין הולך וקרב — יום יהוה: „כי יום ליהוה צבאות על כל גאה ורם ועל כל נשא ושפל". ויש שנראה כאילו עומד הנביא על גבעה רמה, נשא על כל סביבו ובתנופת יד אחת הוא מראה על כל עשר הארץ ותפארתה ועל הקץ ההולך וקרב:

ועל ארזי הלבנון הרמים והנשאים
ועל כל אלוני הבשן
ועל כל ההרים הרמים
ועל כל הגבעות הנשאות
ועל כל מגדל גבה
ועל כל חומה בצורה
ועל כל אניות תרשיש
ועל כל שכיות החמדה.
(שם ב׳, י"ב).

מקיף הנביא בתנופת ידו את הלבנון והבשן מצפון, הרי מואב וגבעותיה ממזרח, המגדלים והחומות, שבצר בהם עוזיהו את גבול המדבר מדרום, ואת אניות התרשיש, המביאות את שכיות החמדה לים יפו ממערב, על הכל מסביב יבוא יום יהוה והתוצאה תהיה:

ושח גבהות האדם
ושפל רום אנשים
ונשגב יהוה לבדו ביום ההוא.
(שם ב׳, י"ג—ט"ז).

יש פה קו חדש, אישי. לא העונש הוא העיקר. העונש מוכרח לבוא והוא עממי, כל העם נענש, אבל פה האיש מתחיל לחוש את אפסותו ואת קטנותו:

ובאו במערות צורים ובמחלות עפר
מפני פחד יהוה ומהדר גאונו
בקומו לערץ הארץ.
(שם ב׳, י״ט).

מבלעדי העונש יש רגש של בושה, בחילה בקטנות עצמו, וזה מורגש יותר עמוק מהעונש עצמו. וכל־כך מתמלא ישעיהו בוז לאדם, הנופל עמוק כל־כך עד כדי להשתחוות למעשי ידיו, עד שהוא גומר את נבואתו זו בקריאה:

חדלו לכם מן האדם
אשר נשמה באפו
כי במה נחשב הוא.
(שם ב׳, כ״ב).

יחד עם הסכנה מבחוץ התחיל להתמוטט גם הסדר בפנים הארץ. עוזיהו מת ובימי יותם בנו החלש ובראשית ימי אחז התחילו מבוכות פנימיות לשלוט גם ביהודה. ישעיהו מתאר את התמוטטות החברה הזאת ביד אמן וגומר בציור, איך הקהל רודף אחרי איש שיקבל עליו את השלטון על העם, אבל אין איש רוצה יותר בשלטון, כל־כך גדולה המכשלה, כל־כך התמוטט הכל. הציור הזה מזכיר את דברי הושע על התמוטטות החיים בישראל, כמו שגם קריאתו של ישעיהו: „לכן גלה עמי מבלי הדעת" — מזכירה את דברי הושע: „נדמו עמי מבלי הדעת". אולם תאורו של אי־הצדק החברתי, משפט יהוה את זקני עמו ושריו, תאור ההוללות והשכרון של הגברים והתפנוקים והמותרות של הנשים מזכירים עוד הפעם את עמוס. והמסקנה של כל נבואות ישעיהו מהתקופה ההיא היא אחת:

מתיך בחרב יפלו
ונבורתך במלחמה
ואנו ואבלו פתחיה
ונקתה לארץ תשב.
(שם ג׳, כ"ה—כ"ו).

או:

לכן הרחיבה שאול נפשה
ופערה פיה לבלי חק
וירד הדרה והמונה
ושאונה ועלז בה.
(שם ה׳, י"ד).

פה קיצוני הוא ישעיהו, בונה הכל על יסוד הקשר שבין העון והעונש ועיקרו היחידי הוא — יקוב הדין את ההר. התוספת של רגש הבוז ליחיד אל העונש הכללי אינה מרככת, כמובן, את מדת הדין, כי־אם ממצה אותה עוד יותר עד היסוד.

שאלות מתעוררות בלב הנביא ברגע של התנגשות בין יהודה וישראל, בעת מלחמת האחים ההדשה, בין פקח בן רמליהו ואחז. פה באה שאלת היחס שבין ישראל ויהודה. ההמונים ביהודה, מוכי עורון של שנאה, אולי הביטו על חיל ישראל, הצר על חומת ירושלים, כמו על כל שונא מן החוץ, כמו על חיל ארם — בני בריתם במלחמה זו. המפלגה שנטתה אחרי מצרים עם בן טבאל בראשם אולי ראו בחיל ישראל את מצילי יהודה, המוציאים אותה מתוך פינתה החבויה לתוך העולם הגדול והשוטף. אולם ישעיהו לא הביט על שאלה זו מתוך שפופרת של מפלגה, שאלת העם כולו היתה נגד עיניו ויחס כל העם אל אלהיו. את תשובתו לשאלה הזאת נתן ישעיהו במשלו הנהדר — משל הכרם:

כי כרם יהוה צבאות בית ישראל
ואיש יהודה נטע שעשועיו.
(שם ה׳, ז׳).

הוא מביט על שני החלקים כמו על עם יהוה, ואם הוא קורא את יהודה בשם נטע שעשועים, זהו לא מפני שלבו נוטה אחרי בני עמו, כי־אם מתוך השקפה אחרת לגמרי: מתוך שנאתו לאלילים, שהוא מייחס אליהם גם את העגלים בדן ובבית אל, וביהודה לא היו אָז אלילים. ומתוך אמונתו שיהוה שוכן בהיכלו בציון, שעבודת אלהים טהורה ביותר נשתמרה שם. אולם אין משא פנים במשפט לנטע השעשועים. המצב בשניהם אחד הוא:

ויקו למשפט והנה משפח
לצדקה והנה צעקה.
(שם, שם).

לכן:

הסר משוכתו והיה לבער
פרץ גדרו והיה למרמס.
(שם ה׳, ה׳).

משפט אחד לשניהם.

והמלחמה? הצדק עם מי הוא, למי היתרון? — לא שאלה זו, כנראה, העסיקה אותו: על כל המלחמה הביט כמו על שגעון הבא מתוך יאוש. „כי בערה כאש רשעה" — הרשעה עצמה בוערת: העון מושך את העונש. בראשונה „שמיר ושית תאכל", אחרי כן:

ותצת בסבכי היער ויתאבכו גאות עשן. בעברת יהוה צבאות נעתם ארץ ויהי העם כאמכלת אש, איש אל אחיו לא יחמלו. ויגזר על ימין ורעב, ויאכל על שמאל ולא שבעו, איש בשר זרעו יאכלו. מנשה את אפרים ואפרים את מנשה, יחדו המה על יהודה.
(שם ט׳, י״ז—כ׳).

מלחמה זו היא מלחמת שני אחים, התוקעים איש את צפרניו בגרון אחיו מתוך טרוף הדעת ברגע של שרפה, נושכים איש איש גם את בשר זרועו עצמו, במקום לבקש מוצא להנצל יחד.

והסכנה המשותפת נוראה היא, אויב כללי מתקרב, אויב מוכן לקרב, אויב נורא אשר אין מפלט ממנו; והוא לא רק טורף, כי־אם עוד מסתולל קודם בטרפו:

וינהם ויאחז טרף
ויפליט ואין מציל.
(שם ה׳, כ״ט).

זו היתה דרכו של אשור: לתקוע את הצפרנים בלב טרפו, לתת לו אחרי כן להשיב רוח ולשים יד עליו שנית — מפלט לא היה מידו. זהו משחק החתול עם העכבר, או הכפיר עם טרפו. לוע אשור פתוח לבלוע את ישראל כמו את יהודה.

ונבט לארץ
והנה חושך צר
ואור חשך בעריפיה.
(שם ה׳, ל׳. ההפסק לא לפי הטעמים).

ומלחמת האחים עם תוצאותיה המרות, שכבר רחפו לעיני ישעיהו, עוררו בקרבו שאלה אחרת, יותר חמורה ויותר נוקבת עד תוך־תוכי החיים מכל השאלות האחרות — השאלה: עתיד ישראל מה הוא? והיחס בין האלהים ועמו הנבחר מה יהא עליו?

עמוס והושע לא העמדו בפני השאלה הזאת. הם נבאו על ממלכת הצפון, בשבילם היתה יהודה קיימת ונשארת בתור נושאת הברית בין יהוה ובין עמו. הם שניהם אינם נוגעים בשאלת יהודה. הקטעים, שבהם נזכר שם יהודה בדברי שניהם, הם כל־כך חורים ואין להם קשר עם המוקדם והמאוחר, עד כי רוב החוקרים החדשים הושבים אותם למאוחרים, ובמקומות אחדים נראה לעין, כי צריך לקרוא — ישראל בהקבלה לאפרים במקום יהודה. ולוא גם מפי עמוס והושע יצאו הדברים על יהודה, הם נוגעים בה רק בהעברה בעלמא, שאלת קיומה לא עמדה לפניהם. לכן לבם נשבר בקרבם על אָסון ישראל, אבל שאלת הקשר בין יהוה ועמו לא התעוררה

בקרבם כל זמן שסכנה לא רחפה עוד על ראש יהודה. ישעיהו העמד בפני שאלה זו בכל מרירותה ועקביותה. הסכנה התקרבה גם ליהודה והמצב המוסרי שלה היה כזה, שאי־אפשר היה לקוות לפלא, שיציל אותה. להפך, באופן הגיוני היה צריך לבוא למסקנה שאין מפלט לה. אבל אז מה יהיה היחס בין יהוה לעמו? אמנם בשביל ישעיהו יהוה היה כבר לאלהי העולם, אולם בכל זאת ישראל היה עמו, בחירו, נושא דגלו בארץ, וארץ ישראל — היא ארץ יהוה. עכשיו אם יאבדו ישראל ויהודה, אם שניהם יגלו מעל אדמתם והקשר ביניהם ובין הארץ יפסק, ינתק על כן גם הקשר ביניהם ובין אלהיהם — מי יתנה גדולת יהוה? מה יהיה יחוסו הוא לעמו? השאלה הזאת נעשית לשאלה המרכזית בדברי ישעיהו, והוא מוצא פתרון לה ברעיון השארית.

רעיון השארית לא היה חדש לגמרי, בצורה דמדומית חי היה תמיד בלב העם. עוד אליהו שומע את קול האלהים אליו: „והשארתי בישראל שבעת אלפים כל הברכים אשר לא כרעו לבעל וכל הפה אשר לא נשק לו" (מלכים א', י"ט, כ'). ישיעהו פתח את הרעיון הזה, הביא אותו בקשר עם כל מבטו על החיים ויתלה את כל עתיד ישראל בהתפתחות הרעיון הזה של השארית.

ומהרגע שתקוה זו על שארית בישראל נוצרה בלב ישעיהו, הוא אינו מסתפק יותר בדברים, הוא מתחיל לפעול, הוא רוצה להשפיע על החיים, להטותם לפי רוחו כדי להציל את השארית, למען הגדיל אותה. את בנו הוא קורא בשם „שאר ישוב", ואותו הוא לוקח אתו, בשעה שהוא יוצא לדבר אל אחז על־דבר מצב העם, שמו צריך לשמש בתור סמל למלך — שאר ישראל ישוב לאלהיו. ישעיהו פוגש את אחז בשעה שהלז יוצא אל קצה תעלת הבריכה העליונה לראות, אם החומה בצורה דיה לעמוד נגד המצור של רצין ופקח. לבב אחז ולבב עמו נע „כנוע עצי יער מפני רוח" (שם ז', ב'). ישעיהו מרגיע אותו ביחס לשני האויבים האלה: מהם אין שום סכנה נשקפת ליהודה. הוא קורא אותם בשם „שני

זנבות האודים העשנים" (שם ז', ד'). בזה הוא כבר מתאר את כל אפסותם: תוכם נחר, אש כבר אין בהם, גם אודים אינם יותר, רק זנבות אודים, המעלים עשן — מהם אין מה לפחוד. הסכנה היא יותר עמוקה: מבחוץ סכנת אשור — ישעיהו יודע שאָחז מתעתד לקרוא את אשור לעזרה לו ומתנגד לזה — ומבפנים חוסר אמונה. והאמונה היא עיקר גדול בהשקפת עולמו של ישעיהו. עמוס בונה את עולמו על דרישת יהוה, הושע — על דעת יהוה וישעיהו — על האמונה. והאמונה אצלו היא לא במובן המאוחר של מלה זו, במובן דתי־צורתי (פורמלי), כי־אם במובן העתיק של המלה: אומן, מסירות, בטחון.

„אם לא תאמינו כי לא תאמנו" (שם ז', ט'). מי שחש, שאי־אפשר להאמין בו, להשען עליו — הוא חסר אמונה הנהו. ישעיהו דורש מאת אָחז לשאול אות מאת יהוה: „העמק שאלה או הגבה למעלה" (שם ז' י"א). מה היתה כונתו של ישעיהו בדרישתו זו: האם היה אחד מאלה בעלי האמונה התמה והשלמה, החשים בקרבם את הכח לשנות כל סדרי בראשית בכח אמונתם זו, או המושג אות שונה הוא אצלו מהמושג מופת, הוא רצה לתת אות על־ידי תוצאות המלחמה, והמלים „העמק שאלה או הגבה למעלה" הם רק לחזק את הרושם? — מי יכול לענות עכשיו על שאלה כזו. אָחז עונה לנביא: „לא אשאל ולא אנסה את יהוה" (שם ז', י"ב). אולם ישעיהו חש בתשובה זו לא רגש של אמונה, שאינה דורשת אותות, כי־אם נסיון להתחמק מתשובה ברורה והוא קורא לאָחז: „שמעו נא בית דוד המעט מכם הלאות אנשים כי תלאו גם את אלהי?" (שם ז', י"ג). זהו בנין אב להבנתו של ישעיהו על־דבר האמונה ביהוה ביחס לחיי העם. הן אָחז לא רצה להלאות את יהוה בשאלת אות. אבל ההפעיל של השורש לאה הוא פה כמו בערבית בבנין השלישי — במובן לחשוב איש ללאה ויעף וחלש. ישעיהו אומר: המעט מכם לחשוב את האנשים לחלשים ולאים, לבלי להשען בכחות עצמכם, כי הנכם חושבים גם את אלהי ללאה יעף וחלש, ולכן אין אתה דורש אות ממנו, כי אין אתה רוצה

להשען עליו. האמונה ביהוה מתבטאת על־ידי אמונה בכחות העם. חסר אמונה בכחות העם הוא גם אי־אמון ביהוה אלהי העם.

ישעיהו נותן בעצמו את האות לאחז, והאות אין בו שום דבר מחוץ לגדר הטבע: „הנה העלמה הרה" (שם ז׳, י"ד) — אין הבדל על מי הוא דבר, אם על אשת המלך, או אשתו של הנביא או כתם אשה צעירה הרה, העוברת לתומה בפניהם — „וילדת בן וקראת שמו עמנואל" (שם ז׳, י"ד). בקרוב מאד תעבור הסכנה ורוח אחרת תהיה בארץ, באויר תהיה מוחשה עזרת יהוה והעלמה תבטא את הרגש הזה בזה שתקרא את שם בנה — עמנואל.

אבל קודם שתבוא עזרת יהוה, יביא יהוה רעה על הארץ — „ימים אשר לא באו למיום סור אפרים מעל יהודה — את מלך אשור" (שם ז׳, י"ז). רק אחרי כן ישונה הכל.

והיה ביום ההוא יחיה איש עגלת בקר ושתי צאן
והיה מרב עשות חלב יאכל חמאה
כי חמאה ודבש יאכל כל הנותר בארץ.
(שם ז׳, כ"ב).

ובכן, השארית היא בשביל ישעיהו בארץ, חלק העם לא יגלה מעל אדמתו ויהיה היסוד לבנין חדש. אולם חיים הדשים יסודרו בארץ, חיים פשוטים, כמעט חיי מדבר. כל איש יחיה עגלת בקר ושתי צאן ויחיה על החלב והחמאה מעדרו ועל הדבש הטבעי הבא מפרי הארץ. ביחוד יבוא קץ למלאכת היין. „ביום ההוא יהיה כל מקום אשר יהיה שם אלף גפן באלף כסף לשמיר ולשית יהיה. בחצים ובקשת יבא שם כי שמיר ושית תהיה כל הארץ וכל ההרים אשר במעדר יעדרון לא תבוא שמה יראת שמיר ושית והיה למשלח שור ולמרמס שה" (שם ז׳, כ"ג—כה). הכרמים היקרים, מקומות המותרות יחרבו ויהיו לשמיר ושית, אולם מקומות העבודה ישארו, שמה לא תבוא יראת ההרס, הם יהיו לגדול תבואה ומרעה לעדרים.

עוד הפעם רוח המדבר נושבת בפנינו מהדברים האלה: ישעיהו מתנגד לעושר המביא אתו התנוונות. הוא מתנגד לתרבות,

המביאה לידי חקוי. שיבה לחיים הפשוטים והטבעיים היא סיסמתו — הד דברי אליהו מלפנים.

ובכל זאת יש הבדל עיקרי בין ישעיהו ואליהו. אליהו הוא בן המדבר, הקורא את בני הישוב לשוב למדבר; ישעיהו הוא איש בעל תרבות גבוהה, שמתוכה הוא בא לידי הכרת חסרונותיה, לא אל המדבר הוא קורא, כי־אם אל חיי טבע פשוטים וטהורים בארץ על יסוד תרבות לאומית מקורית. רוסו וטולסטוי הם תלמידי ישעיהו בקריאתם הגדולה לשוב אל הטבע.

רעיון השארית נעשה למרכז חייו של ישעיהו. אולם דוקא מפני זה לא חדל מדבר על־דבר הסכנה הנשקפת ליהודה מאשור. את בנו השני קורא ישעיהו גם כן בשם, שיש בו רמז נבואי — „מהר שלל חש בז". „כי בטרם ידע הנער קרא אָבי ואמי ישא את חיל דמשק ואת שלל שמרון לפני מלך אשור". וכמו שהתקומם ישעיהו נגד אָחז, שמתוך חסר אמונה בכחות עמו ואלהיו פנה אַשורה לבקש עזרה, כן מרעים הוא עוד יותר נגד המפלגה, הנוהה אחרי מצרים, אלה שמאסו בחיים השלוים והשקטים של יהודה ורצו להכנס לתוך הזרם הגדול של חיי העמים אשר מסביב. בלעג שנון קורא הנביא אליהם: „יען כי מאס העם הזה את מי השלח ההלכים לאט ומשוש את רצין ובן רמליהו ולכן הנה אדני מעלה עליהם את מי הנהר העצומים והרבים את מלך אשור ואת כל כבודו". והוא הולך ומפתח את הציור: „ועלה על כל אפיקיו והלך על כל גדתיו וחלף ביהודה שטף ועבר עד צואר יגיע והיה מטות כנפיו מלא רחב ארצך — עמנואל" (שם ח', ז'—ח). גם ברגע של הסכנה היותר גדולה לא עזבה אותו תקותו. רעיון השארית שעשע לפניו וכנראה קוה, כי בקרוב יהיה האות הזה.

עוד פעמים מדבר ישעיהו על ממלכת ישראל. פעם בנבואָתו על דמשק, שהוא קורא אותה „מבצר אפרים" ומתאר, איך אחרי חורבן דמשק „ידל כבוד יעקב ומשמן בשרו ירזה" (שם י"ז, ד'). וגם אם יפרח וישגשג — לא יצליח, כי „לפני קציר כתם פרח

ובסר גמל יהיה נצה וכרת הזלזלים במזמרות ואת הנטישות הסיר התז" (שם י"ח, ה'). ובפעם השניה הוא שופך את לעגו על ההתפארות הנפרזה של אפרים, המאמין בזריחת שמש, בשעה ששלהבת נרו הבהבה בפעם האחרונה לפני הדעכה. ישעיהו מוסר את דברי התפארותם ומוסיף רק את הערותיו להם, והורס בלי רחמים את כל תקוותיהם.

"הוי עטרת גאות
שכורי אפרים
וציץ נבל
צבי תפארתו
אשר על ראש גיא שמנים
הלומי יין.
הנה חזק ואמיץ לאדני
כזרם ברד שער קטב
כזרם מים כבירים שטפים
הניח לארץ ביד.
ברגלים תרמסנה
עטרת גאות
שכורי אפרים.
(שם כ"ח, א'—ד').

והנה בא הקץ לממלכת ישראל. אין ישעיהו מעורר קינה עליה, אין הוא מדבר עליה יותר, בעל אישיות מוצקה הוא. אין צועקים על העבר. הוא מרכז את כחותיו על יהודה כעת. פה הוא מרעים, נלחם, מורה, פועל — הוא רוצה להציל את הנתן להצלה עוד ומפתח הלאה את רעיון השארית בתור גרעין של ברכה לעתיד עמו. נפילת ישראל לא עשתה את הרושם המקווה על יהודה. חלק העם אולי עוד שמח לאיד ממלכת הצפון והמפלגות הוסיפו להלחם על השאלה, אם לפנות צפונה, לבקש עזרה מאשור, או דרומה, לחסות בצל מצרים. סדרי החיים בפנים הארץ גם כן לא נשתנו; והנביא ראה בכאב לב, לאן דרך זו מובילה.

רעיון השארית — זוהי נחמתו היחידה של ישעיהו עכשיו. ובאחת מנבואותיו המאוחרות, אם כי היא נמצאת בפרק הראשון של ספרו, הוא מפתח את הרעיון הזה ומבסס אותו על יסודות הזקים. לא הסד עושה האלהים עם עמו, בהשאירו לו שארית בארץ, כי־אם משפט. למסקנה זו מגיע ישעיהו מתוך שהוא מרחיב ומעמיק את מושג העונש. אמנם יש קשר בין העון והעונש והאחרון הכרחי הוא, אולם אין הקשר הזה מכני כמו אצל עמוס, אין בו המושג של נקמה, כי־אם של צדק גבוה, הבא לבחון ולצרוף את החוטא באופן שיצא מתוך העונש מזוכך ומטוהר לחיים חדשים.

ואשיבה ידי עליך
ואצרף כבר סגיך
ואסירה כל בדיליך.
ואשיבה שפטיך כבראשונה
ויעציך כבתחלה
אחרי כן יקרא לך עיר הצדק
קריה נאמנה.
ציון במשפט תפדה
ושביה בצדקה.
(שם א', כ"ה—כ"ז).*

על־ידי המשפט עצמו באה פדות ציון ועל־ידי הצדקה — פדות שביה, השארית שתשוב אל יהוה. פה מתרומם ישעיהו לגובה משפטי, שעוד עד עכשיו גם העמים הנאורים לא הגיעו אליו. בשבילו אין העונש פעולה של נקמה, גם לא פעולה של הגנה מצד החברה האנושית, הרוצה להגין על עצמה מהחוטא, כי־אם פעולה של צרוף וזכוך של החוטא עצמו. אמנם ביחס לאיש בודד קשה להשתמש במושג הזה של עונש, אבל מובן הוא היטב ביחס לגוף עממי. העונש הוא קשה: אש צורפת המבוערת מתחת לכור,

* רוב המבארים קוראים „בכר" במקום „כבר".

אבל רק הסגים כלים, הבדיל נתך, אולם הכסף הטהור נשאר — זוהי השארית. ונם האש הצורפת, גם השארית — בארץ יהיו. כך אומר ישעיהו במקום אחר:

הנני יסד ב צ י ו ן אבן,
אבן בחן
פנת יקרת
מוסר מוסד
המאמין לא יחיש.
(שם כ"ח, ט"ז).

אבן הבוחן היא ב צ י ו ן. שם יהיה יום יהוה, יום הדין הגדול, בשעה אשר יהיה „המשפט לקו וצדקה למשקלת" (שם, שם, י"ז) ומשם המאמין לא יחיש ללכת.

בלי הארץ, או מחוצה לה, אין קיום לעם גם על־פי מבמו של ישעיהו. לו יש יחס מיוחד לארץ: „יהוה השכן בהר צ י ו ן" (שם, ח', י"ח) — זוהי בשבילו לא רק עובדה, כי־אם גם הוכחה לקיום העם. הארץ מקבלת כעין קדושה בפני עצמה. וזה הוא גם יחוסו למקדש בירושלים. גם הוא, כמו עמוס והושע, מתקומם נגד הקרבנות והזבחים, או יותר טוב לאמר גם פה — נגד הרעיון, כי דים הם ליצור קשר בין העם ואלהיו; אולם בשבילו מקדש שנתחלל, לא פקעה קדושתו ממנו. „כי תבאו לראות פני מי בקש זאת מידכם רמס הצרי" (שם, א', י"ב) קורא הוא לעם. מנחתם שוא, קטורתם תועבה, חדשיהם ומועדיהם שנואים ליהוה, אולם חצר המקדש קדושה היא והוא דורש מהם לבל יחללוה במרמס רגליהם.

על־ידי קדושת הארץ ושארית העם הוא רוצה להציל את השלישיה הלאומית: העם והארץ ויהוה אלהי שניהם.

אולם העם לא מצא ספוק נפשי ברעיון השארית. העם רצה להתקיים בתור עם שלם וגם לא הביט על העתיד בעיני יאוש כל־כך, כמו שהביט עליו ישעיהו.

בעם התעוררו תקוות גם להשליך את עול מלך אשור מעל צוארם ואולי גם להתחבר עם החלק מישראל, שנשאר עוד בארץ ולחדש ימי דוד. ומענין הוא, שיחזקיהו בן אָחז, אותו יחזקיהו שטהר את בית יהוה מכל החדשות שהביא שמה אָחז אביו והשיב את סדר העבודה המסורתי על מכונו, אותו יחזקיהו, שסופר תולדותיו בספר מלכים אומר עליו, שהוא עשה את הישר בעיני יהוה יותר מכל המלכים, אשר היו לפניו וגם אחריו לא קם כמוהו, — יחזקיהו זה לא הסכים כלל למבטו של ישעיהו על עתיד העם ולתכניתו המדינית. הסכם רוחני לא היה בין המלך ובין הנביא. נבואותיו של ישעיהו בימי יחזקיהו מלאות מרירות יותר מאלה, אשר נאמרו בימי אָחז. יחזקיהו, בנגוד לאָחז אָביו, נהה אחרי ברית עם מצרים ולא עם אשור, וישעיהו התקומם נגד הברית עם מצרים, כמו שהתקומם קודם לברית עם אשור. בשבילו לא היתה פה שאלה מדינית: עם איזה צד ללכת, בשבילו היתה שאלה מוסרית עמוקה: אם אין שנוי במצב הפנימי, אם אין צדק ומשפט בארץ ואין אמונה בכחות העם ובאלהיו, אָז אין עזרה ממצרים ואין תקוה מאשור.

ועוד הפעם אין ישעיהו מסתפק בדברים, כי־אם פועל, ולא רק על המלך, כי־אם על רוח העם. בעת הברית הראשונה עם מצרים, בשנת שבע מאות ואחת עשרה „בשנת בא תרתן אשדודה, בשלח אתו סרגון מלך אשור וילחם באשדוד וילכדה" (שם כ' א') — ישעיהו מתהלך ערום ויחף ברחובות קריה לאות ומופת על נפילת מצרים וכוש וגלותם מארצם ובתור אזהרה לישראל: „וחתו ובשו מכוש מבטם ומן מצרים תפארתם" (שם כ', ה').

והפעם נצח הנביא, הברית עם מצרים הופרה בזמנה ויהודה נצולה מגורל הפלשתים שכניהם. אולם שש שנים אחרי זה כרת יחזקיהו עוד הפעם ברית עם מצרים והפעם נראה, כאילו ההצלחה מאירה להם פנים. באשור קמו מבוכות פנימיות, מרידות בבבל ובמדי וסנחריב היה צעיר ובלתי מנוסה במלחמה. במצרים מלך

אז תרהקה מבית המלך הכושי, הוא שלט בכל מצרים ואסף תחת דגלו גם את כל העמים אשר בדרום סוריה. הנצחון נראה היה בטוח בשביל בעלי הברית וליהודה שעשעה תקוה של חופש לאומי.

ישעיהו התנגד לברית הזאת בכל כחו. הברית נכרתה בסתר, אולי מפחד, לבל יפריע הנביא בעדה. והוא קורא במר רוחו:

הוי בנים סוררים
נאם יהוה
לעשות עצה ולא מני
ולנסך מסכה ולא רוחי
למען ספות
חטאת על חטאת
ההלכים לרדת מצרים
ופי לא שאלו
לעוז במעוז פרעה
ולחסות בצל מצרים
והיה לכם מעוז פרעה לבשת
והחסות בצל מצרים לכלמה.

(שם ל', א', ד').

את כל לעגו השנון הוא שופך על הבטחון במצרים. נהדרה היא נבואתו הקצרה המסומנה בשם „משא בהמות נגב". השם בהמות כבר מראה על טבע מצרים, גדלה וחזק ידה, אולם יחד עם זה גם על עצלותה הנוראה. במשפטים קצרים והולמים מתאר הוא את כל קשי הנדודים במדבר להשיג את מצרים, את כל סכנות הדרך — ובשביל מה?

בארץ צרה וצוקה
לביא וליש מהם *)
אפעה ושרף מעופף
ישאו על כתף עירים חיליהם

*) רב המבקרים קוראים פה נוהם במקום מהם.

ועל דבשת גמלים אוצרותם
על עם לא יועילו.
(שם ל', ו').

לפעמים הוא מתנפל בכל שצף קצפו על הברית הזאת וכמעט בשמחה לאד הוא מדבר על כליון חרוץ (ל"א, א'—ג').

לפעמים עוד איזה שביב תקוה נוצץ מתוך דבריו, זכר השארית חי בלבו:

ולכן יחכה יהוה לחננכם
ולכן ירום לרחמכם
כי אלהי משפט יהוה
אשרי כל חוכי לו.
(שם ל', י"ח).

סנחריב בא וילכוד את כל ערי יהודה הבצורות ועד ירושלים הגיע, אולם מצרים באה הפעם לעזרה וסנחריב נאלץ לעזוב את יהודה ולפנות המדברה, לפגוש את חיל מצרים. ששון ושמחה שלטו אז בירושלים, אולם הנביא יצא בדברים חריפים נגד השמחה הזאת. „משא גיא חזיון" — הוא קורא את הנבואה הזאת. הוא מונה שם שורה של שמות של עמים קרובים ורחוקים, הבאים להרוס את ירושלים. אחת היא, מי יהיה האויב — העון הוא הגורם, וכל זמן שסדרי החיים לא נשתנו —

מה לך אפוא כי עלית כלך לגגות?
(שם כ"ב, א').

לשמחה מה זו עושה? ובנבואה זו תאר ישעיהו באמרה אחת מצב רוח עממי, שהתחבטו בו רבים אחרי כן, מצב הרוח של משתה ושמחה והוללות מתוך יאוש ברגע של אבדן כל תקוה:

והנה ששון ושמחה
הרג בקר ושחט צאן
אכל בשר ושתות יין
אכל ושתה
כי מחר נמות!

וישעיהו גומר כמעט באיבה:

ונגלה באזני
יהוה צבאות
אם יכופר העון הזה לכם
עד תמתון!
(שם כ״ב, י״ג—י״ד).

סנחריב התגבר על מצרים וישב ירושלימה. אולם המגפה שפרצה במחנהו והשמועות המבהילות, שהגיעו אליו מארצו אלצוהו למהר לשוב שמה. הסופרים המאוחרים ראו במאורע הזה פלא גדול וייפוהו באגדות וספורי נפלאות, אולם בני הדור, כנראה, לא חשבו כך. מחנה אשור לא נכחד מהארץ, להפך, נשאר עוד די חזק עד כי יחזקיהו אלוץ היה לתת לסנהריב מס כבד: את כל אוצרות בית המלך ובית יהוה וגם את דלתות ההיכל קצץ לקנות לו ברית שלום. ויהודה נשארה נכנעת לאשור לתקופה ארוכה, מבלי לנסות גם להסיר את העול הכבד מעל צוארה.

סנחריב מלך עוד כעשרים שנה אחרי זה. אסור חדון בנו כבש גם את מצרים והעמים בדרום סוריה לא העיזו גם לחלום על־דבר התקוממות נגד אשור. ימים אפורים באו, ימים בלי מקרים גדולים, בלי תקוות מזהירות — וקול הנביא נחבא.

גם דרכו של ישעיהו בחיים לא היתה סוגה בשושנים, גם הוא נרדף כאחיו הנביאים הקודמים. עליו היה להלחם נגד שויון הנפש של ההמון, נגד התולי הבטול של השדרות הגבוהות ואולי גם נגד כח השלטון, שראה עון בדבריו נגד הברית עם מצרים. נשקו של ישעיהו במלחמותיו הוא ההתול הדק, הלעג המר, שהוא שולט בשניהם באמנות נפלאה. אולם לפעמים הוא עוזב את שניהם וגולל לפני שומעיו תמונה מבהילה כזו על־דבר מצבם בהוה ועתידם הקרוב, עד כי שערותיהם סמרו מפחד וההמון יצא מתוך שויון נפשו, הגדולים שכחו את מהתלותיהם ואולי נרתע גם השלטון אחור מפני הדברים חוצבי להבות אש האלה.

„התמהמהו ותמהו" — קורא הוא בהתול, בשעה שהוא רואה את קור רוח העם לדבריו ושויון נפשו. — „השתעשעו ושעו שכרו ולא יין נעו ולא שכר" (שם כ"ט, ט'). הוא מספר להם את משל הספר החתום, שנשאר בלתי נקרא בשביל, שאלה, היודעים לקרוא אינם רוצים, ואלה, שהיו רוצים אינם יכולים לקרוא אותו.

מלאה בחילה ובוז היא התמונה שהוא משאיר לנו מראשי העם, הכהנים והנביאים, השוגים ביין, הנבלעים מן השכר, התועים ומתעים את העם — ובלעג שנון הוא שואל, בהראותו עליהם:

את מי יורה דעה?
את מי יבין שמועה?
גמולי מחלב?
עתיקי משדים?
(שם כ"ח, ט').

הן לא לשכורים האלה יכול הנביא לדבר

כי בלעגי שפה ובלשון אחרת ידבר אל העם הזה
אשר אמר עליהם זאת המנוחה
הניחו לעיף
וזאת המרגע
ולא אבו שמוע.
(שם כ"ח, י"א—י"ב).

והוא מחקה את פטפוטם, פטפוט השכורים:

צו לצו צו לצו
קו לקו קו לקו
זעיר שם זעיר שם.
(שם כ"ח, ו').

אולם פתאום עוזב הוא את ההתול והלעג ופונה אל אנשי הלצון מושלי העם באופן רציני וחגיגי, הוא הורס בלי חמלה את תקות השוא שלהם על הברית את המות והחזות עם השאול שהתפארו בהם, בהשלותם את נפשם ברגעי השכרון:

וכפר בריתכם את מות
וחזותכם את שאול לא תקום
שוט שוטף כי יעבר
והייתם לו למרמס
מדי עברו יקח אתכם
כי בבקר בבקר יעבר
ביום ובלילה
והיה רק זועה!
הבין שמועה.
(שם כ״ח, י״ח — י״ט).

ובלי ספק אחזה זועה את השומעים, שהבינו את השמועה הקשה, שהשלכה בפניהם בכל אש של אמונה תמה ואהבת עם, היוקדת כאיבה בלב הנביא. ואת כל המצב הוא מתאר בפתגם עממי אחד:

כי קצר המצע מהשתרע
והמסכה צרה כהתכנס.
(שם, כ״ח, כ׳).*

וברגע של יאוש, כאשר פגה אמונתו בפעולת דבריו על בני דורו, הוא תולה את תקותו בדורות הבאים. להם הוא מוסר את משפטו עם עמו, הוא שומע את קול אלהיו בלבו:

עתה בוא, כתבה על לוח אתם
ועל ספר חקה

* המשל ההמוני הזה מתאר את מצב האיש, השוכב על מצע קצר, ולכן אינו יכול לפשוט את רגליו לכל ארכן, אולם אם רוצה הוא להתכנס, להתקפל, — המכסה, או המסכה צרה היא ואינה מספיקה לכסות אותו. הוא נשאר קרח מכאן ומכאן, זהו מצב יהודה בין שני אויביה.

ותהי ליום אחרון לעד
עד עולם.
(שם ל׳, ח׳).*

ובתור גמירה לנבואה זו הוא נותן לנו את תמונת ההרס הכללי, המתכונן לאט־לאט ופורץ פתאום את החומה הנשגבה, עד כי היא מתפוררת לרסיסים, תמונה, הנחרתת עמוק־עמוק בזכרון השומעים.

אולם אין ישעיהו מסתפק במסירת משפטו לדורות הבאים, הוא מכין לו את שופטיו בעתיד. אם אין הדור מוכשר עכשיו להבין את דבריו, או את השמועה, כמו שהוא קורא את נבואתו, אז —

צור תעודה
חתום תורה בלמדי
וחכיתי ליהוה
המסתיר פניו מבית יעקב
וקויתי לו.
הנה אנכי והילדים
אשר נתן לי יהוה
לאתות ולמפתים בישראל
מעם יהוה צבאות
השכן בהר ציון.
(שם ח׳, ט"ז—י"ח).

כמה גדול היה החוג של למודי יהוה אלה, שביניהם חתם ישעיהו את תורתו, אין אנחנו יודעים עכשיו. את בניו הוא חושב ביניהם. פה הוא רואה את גרעין השארית, בזה הוא מוצא תנחומים, וביהוה השוכן בציון שם מבטחו. יהוה לא יעזוב את מקום משכנו, ולכן גם שארית תשאר בארץ, — נושאי התעודה, שהוא מסר להם. והוא בעצמו — הוא מלא את תפקידו, הוא יכול ללכת.

---

* כתוב לעד בקמץ ופתח, צריך לקרוא בשוא וצרי.

מה היה סופו של ישעיהו ? זה לא ידוע לנו. אגדה תלמודית מספרת, כי מנשה בן יחזקיהו צוה להרגו והוא ברח מפניו והתחבא בתוך עץ נבוב. מנשה צוה לנשר את העץ במשור ופיו של ישעיהו נחתך לשנים. מקור האגדה הזאת הוא, כנראה, באחד הספרים הגנוזים — עלית ישעיהו. הרבה חושבים, שמתוך החוגים הנוצרים הקדומים יצא הספר הזה. קשה לתאר את ישעיהו בורח ומתחבא בתוך עץ נבוב: הוא היה פוגש את המות פנים אל פנים בראש מורם, כמו שפגש את הכל בימי חיי.

ישעיהו היה ההוד שבנבואה, היה איזה עוז מיוחד ברעיונותיו, איזו שלמות מוצקת בצורה שקבע להם, עד כי בצדק קראו אותו בשם ראש הנביאים. לא כל הנבואות שיחסו אותם לו, נאמרו על פיו, הוא נעשה לסמל הנבואה ולו יחסו אחרי כן את כל הנבואות, שנמצאו בלי שם אביהם. הרעיון על־דבר השארית היה אחרי כן ליסוד הנבואה בישראל, הכח המקיים את העם, לכן תלו בו את כל נבואת הנחמה של הדורות הבאים.

מיכה*

בזמנו של ישעיהו נבא גם הנביא מיכה המורשתי. גם הוא נבא בירושלים, אולם לא בן ירושלים היה, כי־אם מקצה הדרום בא. בשפלה, על גבול ארץ פלשתים, נמצאה העיר מרשה. והשפלה היתה אוצר התבואה של יהודה ההררית, שדי תבואות כסוה ומשפחות אכרים ויוגבים ישבו בה. הם סבלו הרבה מהפלשתים שכניהם; מהשבטים הנודדים במדבר, שהיו באים לשום את הגרנות מדי קיץ בקיץ; ומחיל העמים הגדולים, שהיו עוברים את השפלה מפעם לפעם בדרכם מעבר לירדן מזרחה, או מדרך שפת הים מערבה למצרים. הם סבלו, אולם קשורים היו לאדמתם ולא עזבוה. רק בעת סכנה, כאשר קול השופר היה מחריד את הסביבה והקריאה הגדולה נשמעה: „האספו ונבואה אל ערי מבצר" (ירמיהו ד', ה'), היו עוזבים את החצרות ובאים לבקש מחסה בערים הבצורות.

בשעת סכנה כזו בא מיכה ירושלימה, מפני חיל סנחרב ברח. סנחרב צר על צור וילכדה ומשם הלך דרך שפת הים עד השפלה וילכוד את לכיש ואת יתר ערי יהודה הבצורות, ומשם רצה להבקיע דרך שער ההרים לירושלים.

מיכה בא ירושלימה לא רק לבקש מחסה מתחת לחומותיה, כי־אם באמונה, כי שם, במרכז הארץ, בעיר הראשה והקדושה, ימצא את הבסיס הרוחני בשביל תקותו להצלת עמו וארצו. אולם

* טפלתי פה רק בשלשת הפרקים הראשונים במיכה השייכים לזמנו של יחזקיהו. על יתר הפרקים אדבר בקשר את הספרות הנבואית של תקופת הגולה.

מה שראה שם לא רק שלא הרגיע את רוחו, כי־אם גם מלא אותו יאוש ומרירות. הוא מצא שם אי־צדק כזה, התמוטטות מוסרית כזו, עד כי הנצוץ האחרון של תקוה עומם בלבבו והוא חש בקרבו את הצורך הגדול „להטיף" לעמו. להטיף — זוהי המלה שהוא משתמש בה לסמן את פעולתו בתור נביא.

רוחו של עמוס שבה ותחיה במיכה. הוא הביא אתו אותו הכח האיתני של הסביבה הטבעית, שהיה חי גם בעמוס, ובכח הזה של החיים הפשוטים הוא משתער על המון העיר ושאונה. גם הוא כעמוס אינו יודע פשרות וכמוהו אין לו ענין לכל השאלות המדיניות. אם אשור הוא האויב, או עם אחר, אם נכרתה ברית את מצרים, או לא, — לא זוהי השאלה בשבילו. הוא רואה תהום פתוחה לרגלי העם בעון, העון הוא נורא והעונש מוכרח לבוא, כבר ממשמש ובא. רק בדבר אחד נבדל מיכה מעמוס: הוא נותן חופש יותר לרגשותיו, לפעמים כאילו גם הד צלצול דברי הושע נשמע בדבריו. גם אין פלא בדבר — מצב יהודה בזמנו היה כמו מצבו של ישראל בזמן הושע.

מיכה מדבר גם על שומרון, לא על ממלכת ישראל, כי־אם על העיר שומרון. היא לא נחרבה על־ידי סרגון, בהגלותו את עשרת השבטים; ותקח אחרי כן חלק בהתקוממות הכללית של דרום סוריה נגד אשור ונחרבה רק על־ידי סנחרב.

באיבה מדבר מיכה על שומרון, בשמחה לאד להרס הגמור, המחכה לה:

והגרתי לגי אבניה
ויסדיה אגלה.
(מיכה א', ו').

אולם לבו נשבר בקרבו על האסון, המתקרב גם ליהודה — לעמו הוא:

על זאת אספדה ואילילה
אלכה שולל וערום
אעשה מספד כתנים
ואבל כבנות יענה
כי אנושה מכותיה
כי באה עד יהודה
נגע עד שער עמי
עד ירושלים.
(שם א׳, ח׳—ט׳).

ובמר לבו הוא פונה אל העיר או אל הארץ בקריאתו:

קרחי וגזי
על בני תענוגיך
הרחבי קרחתך כנשר
כי גלו ממך.
(מיכה א׳, ט"ז).*

גם את משקל הקינה ירש הנביא הזה מעמוס.

גם הוא מתקומם נגד הקהל, הנשאר קר לדברי הנביא, עוד יותר, הוא מואס בהם. מתוך דברי מיכה מבצבצת אותה התמונה, הידועה לנו כבר מדברי ישעיהו:

לו איש הולך רוח ושקר כזב
אטיף לך ליין ולשכר
והיה מטיף העם הזה!
(שם ב׳, א׳).

---

* אחרי המלים קרחי וגזי נפל שם העיר או הארץ. גם התוכן, גם המשקל דורשים עוד מלה: ציון או ירושלים. ויש שממלאים את החסר באופן אחר וקוראים:

קרחי וגזי על בניך
בני תענוגיך.

אולם לא את העם מאשים הנביא, כי־אם את גדולי העם — „ראשי יעקב וקציני בית ישראל" — הם אוכלים את שאר העם, מפשיטים את עורם מעליהם והם מפצחים גם את העצמות. ביחוד מתקומם הוא נגד אותם הנביאים, המתעים את העם, הוא משליך בפניהם את האשמה, כי רק את תועלתם הפרטית הם דורשים ואחרי בצעם לבם הולך:

הנושכים בשניהם
וקראו שלום
ואשר לא יתן על פיהם
וקדשו עליו מלחמה.
(שם ג׳, ה׳).

אולי כבר יש במלה „וקדשו" ההתול המר, שהמלחמה מתנהלת בשם הקדושה נגד אלה שאינם נותנים להם על פיהם.

בלי חמלה הורס מיכה את התקוה, כי ירושלים תנצל מכל מקום, כי הלא משכן יהוה היא, היא התקוה המובעה בפתגם העם:

הלא יהוה בקרבנו
לא תבוא עלינו רעה.
(שם ג׳, י"א).

כמו רקיקת דם הוא יורק בפני גדולי האומה, אלה „בוני ציון בדמים וירושלים בעולה", את החזות הקשה:

הלא בגללכם ציון שדה תחרש
וירושלים עיין תהיה
והר הבית לבמות יער!
(שם ג׳, י"ב).

נראה, כאילו מחאה עזה מצלצלת בדברים האלה נגד תקוות ישעיהו לשארית ולקשר שבין יהוה וציון. אין מקום לפשרות, יקוב הדין את ההר — ואז אין מפלט.

הדברים האלה נגד המקדש בירושלים היו חדשים כל־כך, מוזרים ונוראים כל־כך, עד כי נחרתו עמוק־עמוק בזכרון העם,

ועוד יותר ממאה שנה אחרי כן צלצלו באָזני הזקנים; וכאשר נשמעו דברי ירמיהו נגד ההיכל בירושלים, זכרו את דברי מיכה אלה.

סכנת סנחרב עברה וקול הנביא הקנאי הזה נשתתק.

באו ימי חול, שנים ארוכות של שעבוד לאשור, שעבוד מדיני ורוחני גם יחד. הגיעו ימים בלי מקרים גדולים, בלי התרוממות הרוח ועוד הפעם לא היה מקום יותר בשביל נביא. רק בתוך־תוכי החיים העממיים, באופן סמוי מן העין, נמשך מהלך ההתפתחות. הגרעין, שנטע ישעיהו — רעיונו על־דבר השארית — לא נשדף על־ידי השרב הדרומי אשר בדברי מיכה, הוא התחיל להכות שורש בנפש העם ויגדל שם וישגשג — ערבון של תקופה חרשה.

ג. הנסיגה לאָחור — תקופת מנשה

כשלש־עשרה שנה מלך עוד יחזקיהו אחרי המצור על ירושלים על־ידי סנחרב, אולם הוא לא התקומם יותר נגד אַשור. ממלכת אַשור הגיעה אָז למרום גבהה ואף אחת הממלכות הנכנעות, ביחוד בסוריה, לא העיזה להרים יד נגדה. בפנים הארץ גם כן לא באו אותם השנויים העיקריים, שעליהם דבּר ישעיהו. או אשר להם כוון מיכה. דרישות הנביאים נשארו בלתי מובנות לעם. רק על טהרת עבודת האלהים במקדש שמר יחזקיהו וגם נטה חסד לנגשים ולנענים, ובשביל זה רכש לו את השם של מלך צדיק, וסופרי דברי הימים העידו עליו, כי עשה את הישר בעיני יהוה, ככל אשר עשה דוד אָביו. הוא שם לב לתקן את מצב הארץ ולבצר את ירושלים, ביחוד להבטיח את חייה בשעת מצור. הוא הביא את מי השלוח לתוך העיר פּנימה דרך תעלה, אשר חפר. והכתובת על אבן השלוח, אשר נמצאה לפני עשרות אחדות בשנים, מספּרת לנו על אופן חפירת התעלה, שהיתה הראשונה אולי בתולדות בּני האָדם, שנחפּרה משני הצדדים בּפעם אחת והמקבות נפגשו אחרי כן במקום אחד והמים זרמו לתוך התעלה ומשם לבריכה, שהוכנה בשביל זה.

שנויים גדולים בּחיי העם בּאו רק אחרי מותו של יחזקיהו, אולם לא לצד דרישות הנביאים, כי־אם, להפך, בּהתנגדות נמרצה לכל דבריהם. ובזרם החדש הזה נשטפו כל תקוני יחזקיהו ולא נשאר להם זכר. ומנשה, בנו של יחזקיהו, העביר „בתועבותיו" גם את אָחז זקנו. בן שתים־עשרה שנה היה מנשה במלכו והשרים ובית המלך, אשר אחזו את רסן הממשלה בשמו, לא רצו להסתפּק בחוג הצר שגבלו להם הנביאים, בּבדידות בּין העמים, שרצו אלה

לצור בשביל יהודה, — הם שאפו להכנס לתוך זרם החיים של כל העמים מסביב ולשחות בו.

מנשה גודל תחת השפעת השאיפות האלה ויהי אחרי כן לגושא דגלן. הבעל הובא שנית לארץ, כדי להתקרב על־ידי זה לצור וצידון — הבעל עם כמריו וקדשותיו וכל ההוללות, הקשורים עם טכס עבודתו. גם המולך הובא מעמון ומואב ומקדש נבנה לשמו, להעביר שם את הבנים ואת הבנות באש לכבודו, ומנשה היה הראשון להעביר את בנו באש לשם כבוד האל האכזרי הזה. גם פולחן חדש הובא מאשור — עבודת צבא השמים. מקדשים נבנו לכבוד מלכת השמים, סוסים עמדו מוכנים בשביל המלך לצאת בכל בוקר לקראת מלכת השמים — השמש — בשעת הופעתה בקצה האופק.

כשבע שנים אחרי מותו של יחזקיהו כבש אסר חדון מלך אשור את מצרים ובזה הכניע את כל העולם, שהיה ידוע אז, תחת עול אשור, ובפעם הראשונה בתולדות העמים הוציא לפעולה את הרעיון על־דבר ממלכת עולם. כשמונה שנים אחרי זה מרדה מצרים באשור, אולם אשור־בניפל, המולך אחרי אסר חדון, צר עליה ויכניעה שוב וישם נציב אשור בתוכה.

יהודה סבלה בלי ספק מחיל אשור, שחלף בה פעמים, אולם בית המלך והשרים באו בקשר יותר אמיץ את האשורים וילמדו מהם את דרכי חייהם וסדריהם. עכשיו נכנסו לארץ כל המנהגים של חיי יום־יום באשור, בגדי הרקמות שלהם, נמוסי המשתאות וגם סדר השלטון. אם השעבוד היה קודם מתוך אונס וכפיה, הוא נעשה עכשיו מתוך רצון וחקוי.

והעם? — היו רבים שנפלו לתוך שויון נפש גמור ויאמרו בלבבם: „לא ייטיב יהוה ולא ירע“. ורבים נסחפו אחרי הראשים והשרים. כמו רוב העמים העתיקים, חשבו גם הם, אם יד אשור היא על העליונה ויהודה נכנעת לו, סימן הוא, כי אלהי אשור גדול וחזק הוא מיהוה אלהי ישראל. ויחלו גם הם להשתחוות על

הגגות לצבא השמים ולהעביר את בניהם ואת בנותיהם באש בגיא התופת.

רק קבוצה אחת נשארה נאמנת לזכרון דברי הנביאים. כנראה, התאגדו מסביב לאותם למודי יהוה, שישעיהו צרר את תעודתו וחתם את תורתו בקרב עדתם. הם קראו את דברי הנביאים, הגו בהם, כתבו אותם על ספר ומגילות ושמרו עליהם בשביל הדורות הבאים ובתור משאת נפש נשאו בחובם את התקוה ליצור סדר חיים על יסוד דברי הנביאים. קבוצה זו נרדפה על־ידי מנשה ורבים מחבריה מתו מות קדושים בעד דעותיהם ואמונתם. סופרי תולדותיו של מנשה שבים ותוזרים על עובדה אחת: „וגם דם נקי שפך מנשה הרבה מאד עד אשר מלא את ירושלים מפה לפה, לבד מחטאתו אשר החטיא את יהודה לעשות הרע בעיני יהוה" (מלכים ב', כ"א, ט"ז).

הדם הנקי הזה, שהיה אחרי כן לאשמה היסודית, שבשבילה בא הקץ על יהודה, היה, כנראה, איזה דבר מיוחד בדברי הימים ההם, מבלעדי אי־הצדק הכללי, ששרר בארץ — זה היה דם אלה, שנפלו חללים על מסירותם לדעותיהם, לאמונתם ולתקותם. הרדיפות על קבוצה זו, הן שיצרו גם את האגדה על־דבר מותו האכזרי של ישעיהו.

חמשים וחמש שנים מלך מנשה ובמשך מלכותו הארוכה התאזרחו כל הסדרים החדשים האלה והעם התרגל בהם. מקורות מאוחרים אחרים, כמו ספר דברי הימים והקטע הידוע בשם: „תפלת מנשה" בכתובים האחרונים, מספרים אמנם, כי בסוף ימיו הזר מנשה בתשובה ויסר את אלהי הנכר מבית יהוה; אולם אין המקורות העתיקים יודעים מזה כלום ואין הספור הזה מתאים למקרי הימים אחרי זה. מבלעדי זה יש בלבול מושגים בספור עצמו בדברי הימים, המספר על־דבר בוא „שרי הצבא אשר למלך אשור וילכדו את מנשה בחחים ויאסרהו בנחשתים ויוליכהו בבלה" (דברי הימים ב', ל"ג, י"א).

כנראה, לא בא כל שנוי במהלך החיים ביהודה בימי מנשה ומלך אשור לא העניש את מנשה, כי הלז גם לא חשב למרוד בו. מנשה מת ואמון בנו הלך בכל דרכי אביו. הוא מלך רק שתי שנים, „ויקשרו עבדי אמון עליו וימיתו את המלך בביתו" (מלכים ב', כ"א, כ"ג). מה היתה סבת הקשר — הקצתה נפש העם בשלטון הדמים ואיזו תסיסה פנימית החלה בארץ, או רק שנאה פרטית נגד אמון היתה בעוכריו? — אין אנחנו יודעים עד מה. העם נשאר גם הפעם נאמן לבית דוד: „ויך עם הארץ את כל הקשרים על מלך אמון וימליכו עם הארץ את יאשיהו בנו תחתיו" (שם, שם, כ"ד). אולי היו בני ירושלים בקושרים ועם הארץ, הם יושבי ערי־השדה, הם שהמליכו את יאשיהו. יאשיהו היה ילד רך, בן שמונה שנים, והשרים שמלכו בשמו לא נבדלו, כנראה, הרבה מאלה, שעמדו סביב לכסא מנשה ואמון. מהפכה רוחנית גדולה באה בארץ רק בשנת שמונה־עשרה למלכותו של יאשיהו. אולם עוד קודם לזה התחוללה סערה חדשה במערב אסיה. עם חדש — עם הסקיתים — התפרץ כמו זרם מים לתוך גבולות העמים העתיקים, שטף ועבר, הרס בלי חמלה וכמו גל של מים שב על עקביו, אבל כל עמודי העולם הישן התמוטטו על־ידי הופעת הסקיתים ומקרים גדולים ורבי הערך באו בעקבותיה.

הסקיתים באו מעל גדות הוולגה והדון, אשר במזרח רוסיה. הם היו עם פרא, החי על חרבו. דרך „שער העמים" בין הרי הקוקזוס פרצו לארמניה, משם באו אשורה, שטפו ועברו דרך כל סוריה וגם עד יהודה הגיעו. הם נגעו בה משני צדדיה, מצד עמון ומואב ממזרח ומצד פלשתים ממערב, אולם לתוך הארץ לא נכנסו.

הסקיתים היו רוכבי סוסים כולם, מזוינים בנשק קל, כעננת סופה היו באים פתאום על איזה עיר, הורסים הכל, חומסים ושוללים והולכים להם. הם לא באו לרשת ארצות ולשפוך את ממשלתם עליהן, כמו אשור לפניהם והכשדים אחריהם, — הם באו רק לשלול שלל ולבוז בז.

מטרתם היתה מצרים. הספורים על־דבר עשרה הנפרז ועתיקותיה הנפלאות הגיעו גם אליהם וילהיבו את דמיונם וימשכו אותם כמו בחבלי קסם לעבור את כל העולם ולהגיע עד גבולה, אולם שמה לא באו. איזו שמועות מבהילות הגיעו אליהם מארצם, אולי פשטו עליה הסרמטים שכניהם והם שבו פתאום כלעומת שבאו, בהשאירם אחריהם הרס ושממה בתור ציונים על הדרך שעברו בה. ובשובם פשטו עוד הפעם על אשור. מושלת גויים זו כבר שקעה בתפנוקים וחיי מותרות ולא יכלה לעמוד נגד הזרם האיתני הזה. ואם גם לא החריבו הסקיתים את אשור, הנה ערערו את כל מוסדות הארץ עד כי הכינו את קצה.

הסערה הזאת, שהתחוללה פתאום ממערב אסיה, עוררה את הנבואה שוב ביהודה, אחרי אשר במשך של שבעים וחמש שנים לא נשמע קולה. סערה זו עזרה הרבה גם לאותה המהפכה הפנימית, שבאה ביהודה חמש שנים אחרי זה, בשנת השמונה־עשרה למלכות יאשיהו.

ד. תקוני יאשיהו

הדם הנקי, ששפך מנשה ושהביא עליו קללת הדורות הבאים, לא עזר לו להכחיד מן הארץ את הקבוצה של המסורים לדברי הנביאים ולרעיונותיהם. להפך, הדם אחד אותם וחברם, עודד את מסירותם למשאת נפשם ויפח את אש קנאתם לדבר יהוה והעם התחיל להביט עליהם בכבוד והערצה: הדם האציל עליהם זיו וזוהר של קדושה. דברי הנביאים, שנשתמרו בתוך חוגי הנאמנים בכתב, החלו להתפשט בקרב העם בצורה של מגילות ספר; וימצאו אוזן קשבת. העם נלאה לשאת גם את צורת החיים הזרה, שבאה מן החוץ, גם את שלטון הדמים. התעוררו געגועים על העבר ואיזה מצב רוח של מהפכה החל להתחולל ולהיות מורגש.

ועזרה באה לחוגים האלה מצד, שלא פללו לפגוש אותה שם. כהני המקדש בירושלים לא היו ממעריצי הנביאים והנוהים אחריהם. יחס הנביאים לקרבנות לא היה עלול ליצור יחס של חבה בינם ובין הכהנים. דברי הושע על הכהנים בישראל ודברי ישעיהו ומיכה על הכהנים בירושלים לא נשארו בודאי בלי תשלום באותה המטבע עצמה מצד הכהנים. אולם בימי מנשה נעשה המקדש בירושלים למין בית מקלט לכל אלהי הגויים מסביב. חצר בית יהוה היתה מוקפת עתה בתי קדשים וקדשות ומגיא התופת נשמעו יללות הילדים המועברים באש למולך, ובלבות הכהנים התעורר רגש מחאה נגד חלול הקודש הזה. נשכחו עכשיו חלוקי הדעות בינם ובין הנביאים בפרטים, נעלמו ההבדלים מן העין, נשאר רק הרעיון העיקרי, המאחד את כולם — השאיפה הכבירה להשיב את החיים הלאומיים על כנם, לשוב לעבודת יהוה הטהורה ולהשבית את שלטון הדמים מן הארץ. כמובן, בראשונה היתה רק תסיסה בלתי ברורה ורק לאט־לאט ובחשאי התכוננה המהפכה. הלקחו

החוגים האלה חלק בקשר נגד אמון? — קשה לדעת כעת. כל התקופה ההיא לוטה בערפל והננו מגששים בה כמו באפלה. המהפכה יצאה בכל אופן אל הפועל רק כאשר גדל המלך יאשיהו.

המלך הצעיר היה, כנראה, איש בעל לב ער לצדק ולמשפט וגם בעל אופי חזק, לבלי להרתע אחור מפני העקביות של רעיונותיו והוצאתם אל הפועל. בימי נעוריו שלטו השרים ובית המלך בשמו, שלטו אולי גם על רוחו. לבו החל להתקומם נגד שלטונם עליו ומתוך התקוממות נפשו הוא, החל להבין את אותו חלק העם, שהתקומם נגד שלטון השרים האלה ואופן ממשלתם. כאשר בגר יאשיהו ויאחז את מושכות הממשלה בידיו, החל לסובב את עצמו בשרים חדשים לפי רוחו ונטיותיו, וגם הם הגו חבה הסכנה היתה קרובה כל־כך; קול הנביאים נשמע שוב בארץ לחוגי הנאמנים ולמודי יהוה. בינתים באה סערת הסקיתים. ובהצלה נפלאה נראתה בחוש יד יהוה. כח אשור החל להתמוטט, יד יהוה רוממה. הגיע הזמן — והמהפכה הרוחנית פרצה.

בשנת שמונה־עשרה למלך יאשיהו נכרתה ברית חדשה בין יהוה ועמו. הברית נכרתה באופן חגיגי ובפרסום גדול מאד וכל החיים נסדרו מחדש על יסוד הברית הזאת.

הספור במלכים על־דבר המאורע רב הערך הזה — הוא קצר מאד. המלך שלח את שפן הסופר אל בית יהוה אל חלקיהו הכהן הגדול לסדר אתו את ענין בדק הבית ועסקי הכסף „המובא בית יהוה, אשר אספו שומרי הסף מאת העם" (מלכים ב', כ"ב, ד').

ויאמר חלקיהו הכהן הגדול על שפן הספר, ספר התורה מצאתי בבית יהוה. ויתן חלקיהו את הספר אל שפן ויקראהו. ויבא שפן הספר אל המלך, וישב את המלך דבר ויאמר: התיכו עבדיך את הכסף, הנמצא בבית, ויתנהו על יד עשי המלאכה, המפקדים בית יהוה. ויגד שפן הספר למלך לאמר: ספר נתן לי חלקיה הכהן, ויקראהו שפן לפני המלך. ויהי כשמע המלך את דברי ספר התורה, ויקרע את בגדיו. (שם, שם, כ"ב, י"א).

המלך שלח אז חמשה אנשים ממקורביו לדרוש את יהוה „על דברי הספר הנמצא הזה" (שם, כ"ב, י"ג). הם הלכו אל חולדה הנביאה — שם ידוע לנו רק מתוך הספור הזה. היא דברה אתם בגאון ותשלח את תשובתה על־ידם אל „האיש אשר שלח אתכם אלי": „כה אָמר יהוה הנני מביא רעה אל המקום הזה ועל ישביו את כל דברי הספר אשר קרא מלך יהודה" (שם, שם, ט"ו—ט"ז).

ובכן, היא נותנת את הסכמתה לספר; אָמנם הוא לא יציל את העב מהרעה הצפויה לו, אבל באשר נכנע המלך ויקרע את בגדיו ויכנע לפני יהוה, לא בימיו תבוא הרעה. הדברים האלה חזקו את לב המלך והוא נגש לעבודתו, עבודת התקונים.

וישלח המלך ויאספו אליו כל זקני יהודה וירושלים, ויעל המלך בית יהוה וכל איש יהודה וכל יושבי ירושלים אתו והכהנים והנביאים וכל העם למקטן ועד גדול. ויקרא באזניהם את כל דברי ספר הברית, הנמצא בבית יהוה. ויעמד המלך על העמוד ויכרת את הברית לפני יהוה ללכת אחר יהוה ולשמר מצותיו ואת עדותיו ואת חקתיו בכל לב ובכל נפש, להקים את דברי הברית הזאת הכתבים על הספר הזה. ויעמד כל העם בברית. (שם, כ"ג, א'—ג').

אחרי זה באָה רשימה ארוכה של אותם התקונים, שנעשו על יסוד הברית הזאת במקדש, בעיר וגם בכל הארץ.

המסורה, כמובן, חושבת את ספר הברית, שעליו באים הדברים בספור הזה, כי ספר תורת משה הוא, כפי שנמצא כעת בידינו. בימי מנשה נשתכחה תורה מישראל, גם הספרים נשמדו מן הארץ, רק ספר אחד נשאר טמון בבית יהוה — אותו מצא חלקיהו ויתנהו בידי שפן הסופר אל המלך. כנראה, רוצה כבר המחבר של ספר דברי הימים המאוחר לתת צביון זה לספור, כי הוא מוסיף פסוק אחד לספור במלכים: „ובהוציאם את הכסף המובא בית יהוה מצא חלקיהו את ספר תורת יהוה ביד משה". (דברי הימים ב', ל"ד, י"ד).

אולם הרושם של הספור במקורו הראשון הוא, כי ספר חדש, בלתי נודע, נמצא בבית יהוה ולא ספר עתיק, ידוע היטב לעם שנשתכח רק במשך דור או שנים. על־דבר ספר „תורת יהוה ביד משה" לא צריך היה המלך לשלוח לדרוש את פי יהוה על־יד חולדה הנביאה. גם כל החגיגיות והפרסום של כריתת הברית מראה על איזה דבר חדש, על אמנה חדשה בין יהוה ועמו. את כל חמשת חומשי התורה לא יכול היה שפן לקרוא לפני המלך בפעם אחת והמלך בודאי לא היה יכול לקרוא אותם כולם לפני העם בקהל.

כל החוקרים החדשים באו לכלל דעה אחת, על יסוד החקירות העמוקות של די וטה, בראשית המאה התשע־עשרה, כי ספר הברית הזה — ספר דברים היה, הראשון שנתקבל בתור אמנה רשמית בין יהוה ועמו. וכנראה, לא כל ספר דברים, כי־אם יסוד הספר, החל מפרק י"ב עד פרק כ"ו בתור עיקר ספר החוקים, והפרקים ה'—י"א בתור הקדמה לספר והפרקים כ"ז—כ"ט בתור סוף דבר. התוכחה בסוף הספר היא היא שעשתה את הרושם החזק על יאשיהו, עד כי קרע את בגדיו ויבך, והיא שהביאה אותו לידי כך, שיביא את עמו בברית לשמור את התורה הזאת ולעשות ככל הכתוב בה.

הספר דברים הוא ספר „החוקים והמשפטים אשר תשמרון לעשות בארץ, אשר נ ת ן יהוה אלהי אבתיך לך לרשתה כל הימים אשר אתם חיים על האדמה" (דברים י"ב, א'). אשר נתן — כבר בארץ נכתב הספר. ריח האדמה נודף מספר החוקים הזה. פה הננו מוצאים את הסכום של נסיונות עם, שישב כבר זמן רב על אדמתו, בצורה משפטית. ישנם פה חוקים על־דבר המלך, זכויותיו וחובותיו, על־דבר בתי המשפט, הגנה על זכיות העניים והחלשים, הנסיון להשליט צדק ומשפט בארץ באופן חוקי; אולם הרעיון המרכזי של ספר הברית הזה, העיקר שעליו נבנה כולו — הוא יהוסו לעבודת האלהים. הוא דורש רכוז עבודת האלהים במקום אחד.

„כי אם אל המקום, אשר יבחר יהוה אלהיכם מכל שבטיכם לשום את שמו שם, לשכנו תדרשו, ובאת שמה, והבאתם שמה עלתיכם וזבחיכם וכו׳ " (דברים י"ב, ה׳—ו׳).

„והיה המקום, אשר יבחר יהוה אלהיכם לשכן שמו שם, שמה תביאו את כל אשר אָנכי מצוה אתכם" (שם, שם, י"א).

ועוד: „השמר לך, פן תעלה עלתיך בכל מקום אשר תראה, כי אם במקום, אשר יבחר יהוה באחד שבטיך, שם תעלה עלתיך ושם תעשה ככל אשר אָנכי מצוך" (שם, שם, י"ג—י"ד).

וכן הוא חוזר על דרישתו זו הרבה פעמים. גם בדברו על החגים ובחזרו על הפסוק, הנזכר פעמים בספר שמות במקור יותר קדום: „שלש פעמים יראה כל זכורך אל פני האָדן יהוה" (שמות כ"ג, י"ז, בהוספת המלים: אלהי ישראל — שמות ל"ד, כ"ג), הוא מוסיף על זה: „במקום אשר יבחר" (דברים ט"ז, י"ז). ובתור תוצאה מרכוז עבודת האלהים במקום אחד, בא היתר בשר חולין. „רק ככל אַות נפשך תזבח ואָכלת בשר כברכת יהוה אלהיך, אשר נתן לך בכל שעריך, הטמא והטהור יאכלנו כצבי וכאַיל" (שם, שם, ט"ו). ועוד הפעם: „כי ירחיב יהוה אלהיך את גבלך, כאשר דבר לך, ואמרת אכלה בשר, כי תאוה נפשך לאכל בשר, בכל אות נפשך תאכל בשר. כי ירחק ממך המקום, אשר יבחר יהוה אלהיך לשום שמו שם, וזבחת מבקרך ומצאנך, אשר נתן יהוה לך ככלאשר צותיך, ואכלת בשעריך, בכל אַות נפשך, אך כאשר יאכל את הצבי ואת האיל, כן תאכלנו, הטמא והטהור יחדו יאכלנו" (שם, שם, כ׳—כ"ב).

רכוז העבודה והיתר בשר חולין הם כל־כך רבי ערך בשביל המחוקק הזה, עד כי הוא נומר את הפרשה הזאת בחניגיות מיוחדה: „שמר ושמעת את כל הדברים האלה, אשר אָנכי מצוך, למען ייטב לך ולבניך אחריך עד עולם, כי תעשה הטוב והישר בעיני יהוה אלהיך" (שם, שם, כ"ח).

אם נתבונן לתקוניו של יאשיהו, נראה, שהם נעשו על יסוד העיקר הזה. הוא טהר את המקדש בירושלים, הרס ונתץ את כל הבמות בכל ערי יהודה וגם בערי ישראל, ככל אשר הגיעה ידו, וירכז את כל עבודת האלהים במקדש בירושלים; רק בימיו חדל מקדש זה מהיות מקדש מלך ויהי למקדש העם.

ספר הברית הזה היה כעין פשרה בין דרישות הנביאים ותנאי החיים של העם. דרישות הנביאים הן קיצוניות, דרישות של בודדים, העומדים מעל לעם, וכאשר באו להתרגם לשפת החוקים בשביל הרבים, ממילא נוטל עוקצם, הוסרה קיצוניותם ונוצרה באופן זה כעין פשרה בינם ובין החיים. גם בחוקי הצדק והמשפט נראה פשרה זו, גם ברכוז עבודת האלהים.

הנביאים לא התנגדו בעיקר לקרבנות, הם התנגדו רק לצורת הקרבנות ולרעה, כי הם גרידא יכולים לשמש בתור קשר בין העם ואלהיו. רכוז העבודה במקום אחד תחת השגחת המלך נתן ערובה על טהרת העבודה וקדושתה, רחוקה מכל תועבות הגויים. סדור החיים על יסוד משפטי צדק ויושר, הם היסוד המוסרי בקשר בין העם ואלהיו, לכן יכלו ההונים הנאמנים לדברי הנביאים לקבל את סדר החיים החדש הזה בתור תוצאה מעבודת הנביאים. ביחוד אחרי אשר יחוסו של ישעיהו אל המקדש היה חי בזכרונם. וגם הכהנים בירושלים היו שבעים רצון מהסדר החדש: המקדש נעשה ליסוד החיים הדתיים, וכהני הבמות אמנם נדחו מעבודתם, אבל המלך דאג לקיומם: „אך לא יעלו כהני הבמות אל מזבח יהוה בירושלים, כי־אם אכלו מצות בתוך אחיהם". (מלכים ב', כ"ג, ט').

התקון הזה של רכוז עבודת האלהים בירושלים והיתר בשר חולין בכל הארץ היה לו ערך בחיי העם הרבה יותר גדול, משיש לחשוב על־פי המשפט הראשון. זו היתה מהפכה שלמה בחיי העם, שהיו לה תוצאות נכברות מאד. זה היה הנסיון הראשון להבדיל בין הממלכה והדת, או אולי עוד יותר בין החלוני והדתי

בחיים עצמם. מקודם היו החיים החיים דתיים. כל חג עממי, עירוני או משפחתי היה חג דתי. הבמה היתה קרובה לעיר וכל מקרה יוצא מגדר הרגיל הוחג על־יד הבמה. אכילת בשר — קדושה חפפה עליה, זה היה כבר זבח משפחה; זבחי משפחה אלה נגמרו לפעמים קרובות בהוללות ושכרות, אולם גם הם היו טבועים בחותם דתי. האיש חש את עצמו תמיד בקשר עם אלהיו.

עכשיו נבדלו החיים. חיי יום־יום הם חיי חולין, אכילת בשר היא רק שאלת אות הנפש. עבודת האלהים מרוכזה היא במקום אחד, הקשר עם האלהים הוא רק שלש פעמים בשנה, כאשר בא האיש למקום הנבחר להראות את פני יהוה. התקון הזה טהר את עבודת האלהים וזקקה, אבל החליש את הקשר שבין העם והאלהים. אָמנם ברכה היתה ברכוז העבודה מצד שלא פללו מחוקקיו: הוא למד את העם לחיות בלי יחס מוחש של הקרבן בינו ובין אלהיו, למד אותו לבקש את קרבת האלהים ברגע של מצוקת לב באופן אחר, יותר רוחני, יותר לבבי, והכשיר את הלבבות לגולה, לבל יחשבו שהקשר בינם ובין אלהיהם נפסק ברגע שנחרב המקדש וחדלו הקרבנות, הם למדו כבר קודם לחיות בלי קרבנות, וכמו שאפשר היה להתקיים בלעדם במשך ירחים, אפשר גם במשך שנים.

אולם כל התוצאות האלה מתוך התקונים נראו לעין רק אחרי כן. בזמן שנתקבלו, ראה בהם המלך וגם העם יסוד חדש לחיים, קשר חדש בינם ובין אלהיהם ותקוה חדשה החלה לפעם בקרבם עוד הפעם על־דבר יום יהוה ההולך וקרב, יום אור ואושר לעמו.

יאשיהו חלם חלום עמו, חלום מלא זיו וזוהר. ממלכת אשור נחלשה מיום ליום, העמים בדרום סוריה, וגם יאשיהו אתם, חדלו משלם מס לאשור מזמן בוא הסקיתים. יאשיהו החל לפרוש את ממשלתו גם על ערי ישראל. לא כל בני הממלכה הצפונית הגלו מארצם, בין הכותים נשארו רבים מיושבי הארץ העתיקים, יאשיהו קוה לאחדם עם יהודה ולהשיב את גבולות ישראל

הקדמונים. נשען על הברית עם יהוה, חזק על־ידי אהבת עמו אליו — הוא הביט בלב דופק למקרים שקרו ויאתיו בקצה המזרח. שני שכני אשור ממזרח ומדרום השתמשו בחולשתה וינפצוה. מדי ובבל שמו קץ לממשלת העולם של נינוה. יאשיהו חשב, ששני העמים המנצחים לא ישאפו לרשת ארצות רחוקות, או לא יעצרו כח לעשות זאת, וכבר הגיע הזמן לבנות ממלכת ישראל מחדש. אולם יורש חדש קם לאשור. מצרים השתמשה גם היא בחולשת אשור ותשלך מעליה את עולה. בית מלך חדש אחר את הארץ ופרעה נכה מצא עכשיו את שעת הכושר להגשים את שאיפת מצרים מאָז — לרשת את סוריה עד גדות הפרת.

יאשיהו היה כל־כך בטוח בעזרת אלהיו, עד כי נועז לקום נגד הענק הזה. הוא יצא לחסום את הדרך בפניו בעמק יזרעאל, אולם על־יד מגידו הוכה חיל יהודה ויאשיהו נפל חלל במלחמה הזאת. כן נגוז ועבר החלום הגדול על־דבר תחית ממלכת ישראל העתיקה ואתו יחד גם כל ערך התקונים וספר הברית. נחלשה האמונה בספר. העם לא שב אל תועבות מנשה, אבל גם התקונים החדשים לא השתרשו במלואם. אָבדה האמונה בעזרת יהוה, ואיזה ערך נשאר אָז לספר הברית?

העם בחר ביהואחז, בנו השני של יאשיהו, למלך על יהודה, אולם הוא מלך רק שלשה חדשים. אחרי כן לקחהו פרעה נכה ויגלהו מצרימה, ואת אליקים, אָחיו הגדול ממנו, הושיב על כסא המלוכה במקומו ויסב את שמו יהויקים. פרעה ידע, כי אליקים הוא שנוא העם, לכן בחר בו למלך, בתקוה, שהוא יהיה יותר תלוי בו ויותר נאמן לו. בשנוי השם רצה להראות, כי יציר כפיו הוא ובחסדו הוא מולך.

שלטון מצרים על יהודה לא אָרך זמן רב. פרעה נכה לא הסתפק בנצחונו על יאשיהו, כי־אם שאף הלאה. מי יודע, אולי השתעשע גם בתקוה לתפוש את כל ירושת אשור, להתגבר על מדי ובבל וליצור ממלכת עולם מעל גדות הנילוס, אולם הוא טעה

בחשבונו. בשנה הרביעית למלך יהויקים נפגש פרעה נכה עם חיל מלך בבל בכרכמיש על־יד נהר פרת. על כסא בבל ישב אָז מלך צעיר בלתי נודע בעולם, נבוכדראצר, או כפי ששמו נקרא לעתים יותר קרובות בתנ״ך — נבוכדנאצר. פרעה נכה היה בטוח בנצחונו על המלך הצעיר הזה, אולם הלז הכהו מכה נצחת ויקח ממנו את כל סוריה עד נחל מצרים וגם יהודה באָה תחת עול הכשדים. מני אָז מתחילים פרפורי המות של יהודה. המקרים רבי הערך האלה גם מבחוץ גם מבפנים עלולים היו להכין מצע בשביל הופעת נביאים חדשים, והם באמת הופיעו. בוא הסקיתים, נפילת אשור והופעת הכשדים — אלה הם שלשת המקרים הגדולים, המסמנים את התקוּפה, ועל־דבר כל אחד מהמקרים האלה נבא נביא מיוחד.

ה. צפניה, נחום וחבקוק

הנביא הראשון, שהתעורר על־ידי סערת הסקיתים וישמיע את קול הנבואה אחרי דומיה ארוכה של שבעים וחמש שנים, היה הנביא צפניה. הוא הנהו היחידי בין כל הנביאים, ששמות ארבעה דורות מאבותיו נזכרו אחרי שמו. כנראה, לא לחנם, כי שם אבי־אביו הזקן היה חזקיהו וכבר חשבו חכמי התלמוד שזה היה חזקיהו המלך, כי בלי זה לא היה הסופר מטריד את עצמו להזכיר את כל השמות, והפעם, כנראה, הננו פוגשים נביא מבית המלך. הוא יודע היטב את חוצות ירושלים, רחובותיה ושוקיה — כנראה, בן העיר הראשה הוא. הוא יודע היטב את דרכי החצר, נמוסיה ומנהגיה — כנראה, בן משפחת המלך הוא. יש כח מיוחד בדברי הנביא הזה ומעוף לדמיונו. ציוריו הם בהירים ושפתו מוצקה.

הוא מתחיל את דבריו בתאור הכליון — וכליון נמרץ:

אסף אסף כל מעל האדמה נאם יהוה.

(צפניה א׳, ב׳).

הוא משתמש בציור איום בשביל תאור הכליון — בציור של זבח. יהוה הכין את הזבח , הקדיש את קרואיו, הקרואים הם מארץ רחוקה והזבח מי הוא? — יהודה ויושבי ירושלים. הציור הזה מראה לנו על זמנו של הנביא. אין זה אותו האויב, הידוע זה כבר לעם מזמן, אין פה פחד הגלות, שרחפה על־פני העם תמיד מצד אשור, יהוה הקדיש קרואים מרחוק, עם בלתי נודע, והזבח יהיה נורא. תאור יום יהוה על־ידי צפניה הוא אולי נשגב עוד יותר מציורו של ישעיהו, והאמרה האחרונה היא:

כי כלה אך נבהלה יעשה את כל יושבי הארץ.

(שם א׳, י״ח).

העונות, שבהם מאשים הנביא את עמו, גם הם חדשים הם. אָמנם גם הוא מתקומם נגד שרי העם ושופטיו, גם הוא מרעים נגד הנביאים:

נביאיה פחזים
אנשי בגדות
כהניה חללו קדש
חמסו תורה.
(שם ג׳, ד׳).

אבל העונות העיקריים הם אחרים: עבודת צבא השמים. השבועה במולך וסדר החיים והמנהגים שבאו מן החוץ מצד אחד, ומהצד השני שויון נפש המבוטא בפתגם:

לא ייטיב יהוה ולא ירע.
(שם א׳, י"ד).

מענין הוא שלא את המלך הוא מאשים, כי־אם את השרים ובני המלך, את בית המלך, אם מפני שהמלך היה צעיר עוד והנביא לא רצה להטיל את האחריות עליו, או מפני שחש כבר לאיזה צד המלך נוטה.

בהתול ולעג הוא מדבר על השרים ובני המלך אלה:

והיה ביום זבח יהוה
ופקדתי על השרים ועל בני המלך
ועל כל הלבשים מלבוש נכרי.
ופקדתי על כל הדולג על המפתן ביום ההוא
הממלאים בית אדניהם חמס ומרמה.
(שם א׳, ח׳—ט׳).

הדלוג על המפתן היה מנהג של כבוד והיה נהוג במקדשים רבים בארצות הקדם, אבל הנביא היה מוחל להם על הכבוד הזה, שהם נוהגים בבית המלך, ובלבד שלא ימלאו אותו חמס ומרמה.

אין הנביא הזה רואה כל מנוס ומפלט ביום עברת יהוה —

באש קנאתו תאכל כל הארץ.

(שם א׳, י״ח).

רק נחמה אחת ישנה לו: לא רק על יהודה תתך חמת יהוה — כל שכניהם ישתו את הכוס אתם יחד: הפלשתים מים ועמון ומואב מקדם ואתם יחד גם שני הענקים הרובצים מצפון ומדרום לארץ, גם הם לא ינקו.

גם אתם כושים
חללי חרבי המה
ויט ידו על צפון
ויאבד את אשור
וישם את ננוה לשממה
ציה במדבר.

(שם ב׳, י״ב—י״ג).

בשמחה־לאיד מיוחדת מתאר הנביא את נפילת נינוה ושממותה אחרי כן. הסקיתים הם בשבילו שוט יהוה, שעורר אותו על כל ארץ התרבות.

מה יהיה אחרי ההרס הזה? — עד כמה שבהירים הם ציורי הנביא על־דבר ההרס, כך עמומים הם ציוריו על־דבר העתיד. אמנם ישנם דברי נחמה בנבואותיו, אבל הם אינם עומדים בקשר ישר את תוכחותיו. המושג על־דבר שארית בתור עם עני ודל, שהננו מוצאים בנחמות האלה, יציר גלות בבל הוא. ותוך כדי דבור על־דבר עם עני ודל זה, הוא פונה אל ציון וירושלים בשירת נצחון, שאינה הולמת כלל את המולדת של עם עני ודל:

רני בת ציון
הריעו ישראל
שמחי ועלזי בכל לב
בת ירושלים.

(שם ג׳, י״ד).

והמלים האלה עצמן, כמעט בלי שנוי, לקוחים מישעיהו השני, אלא ששם הן יותר במקומן ובצורה הרבה יותר מתאימה. קשי ההבנה הם כל היעודים של נחמה בדברי הנביא, שמות, כמו „עתרי בת פוצי" (שם, ג') ועוד, אינם עוזרים הרבה להבנה, ובאותו הזמן תוכחותיו הן כל־כך ברורות ובהירות. והיעוד האחרון בדבריו על קבוץ גלויות, מוזר הוא לגמרי בפי צפניה: הוא אינו מדבר על־דבר גלות מעולם בתוכחותיו. מדברי הנביא בצורתם הנוכחית אי־אפשר להוציא משפט על־אדות מבטו על העתיד.

ערכו של הנביא הזה גדול הוא בעצם העובדה של הופעתו. עוד הפעם נשמע קול הנביאים בארץ, עוד הפעם נמשכה תשומת לב העם לרעיון, כי יד יהוה פועלת בכל מקרי העולם הגדולים. דבריו עודדו את רוח המלך הצעיר בשאיפותיו לשנוי סדרי החיים, הם חזקו את לב הקבוצה הנאמנה למסורת הנביאים להלחם על משאת נפשם ובזה עזרו לאותם התקונים שבאו על־ידי כריתת הברית על יסוד הספר, שנמצא בבית יהוה. בזה היתה לו בלי ספק השפעה רבה על בני דורו. בשביל הדורות הבאים השאיר תמונות אחדות ממצב זמנו, מלאות עוז בתכנן ונהדרות בבטוין, כמעט החמר היחידי מתקופת המעבר מראשית מלוכת יאשיהו.

נבדל מיתר הנביאים הוא הנביא נחום. זהו טפוס בפני עצמו. אין בדבריו לא תוכחות ולא נחמות, קשה לקרוא את משאותיו בשם נבואות בכלל. הפרק הראשון משלשת הפרקים הנקראים על שמו, הוא שיר תהלה, המתאר את מדותיו של יהוה וגדולתו, רשמי סדר אלף־בית עוד נכרים בו, ואין לו שום קשר עם שני הפרקים האחרים. רוב המבקרים חושבים את הפרק הראשון לתוספת מיוחדת. עיקר הספר הם שני הפרקים השרים על נפילת נינוה.

כן, הוא שר על נפילת נינוה. מתוך הנאה גלויה, מתוך גילה פורצת מלב מלא איבה, מתוך שמחה לאיד הוא שר את שיריו על נפילת נינוה. עוד הפעם אין אנחנו יודעים כלום על־

דבר מוצא הנביא ותולדות חייו, רק דבר אחד — אלקשי הוא. ישנה אלקש באשור ורבים חשבו אותו לאחד מגולי ישראל, השר שם את שירת הנקמה על שבר מחריבי עמו וארצו. אולם גם בגליל היתה עיר ששמה אלקש, ואולי משם היה, אחד מאלה שנשארו בארץ, וגם אָז היה לו יסוד לשנוא את נינוה. רגש הנקמה למחריבי ארצו ממלא את כל לבו, זהו תוכן דבריו.

בצבעים חיים מתאר הנביא את נינוה, המאמינה בכחותיה, המתכוננת למלחמת הגנה נגד הצרים עליה, אולם

שערי הנהרות נפתחו
וההיכל נמוג.
(נחום ב׳, ז׳).

דרמתית מאד היא התמונה של החיילות הנפגשים. הקריאות משני הצדדים

והמה נסים:
עמדו, עמדו
ואין מפנה.

ומצד השני קוראים:

בזו כסף, בזו זהב,
ואין קצה לתכונה.

אולם המנצחים עונים בגאון:

כבד
מכל כלי חמדה.
(שם, שם, ט׳—י׳).

המצב בעיר הוא נורא:

בוקה ומבוקה ומבלקה
ולב נמס ופיק ברכים
וחלחלה בכל מתנים
ופני כלם קבצו פארור.
(שם ב׳, י״א).

והנביא שואל בלעג:

איה מעון אריות
ומרעה הוא לכפירים?
(שם, שם, י"ב).

וגומר בחרוק שנים:

הנני אליך נאם יהוה צבאות
והבערתי בעשן רכבה
וכפיריך תאכל חרב
והכרתי מארץ טרפך
ולא ישמע עוד קול מלאככה.
(שם, שם, י"ד).

כנראה, לא רק נקמת ישראל מדברת מתוך גרונו, כי חי היה בקרבו, כמו פצע פתוח, זכרון לעגם של מלאכי אשור אל חזקיהו. קול מלאכים כאלה לא ישמע יותר!

ועוד הפעם תמונת נינוה בגדולתה, יחוסה לעמים אחרים ונפילתה עכשיו. בלעג שנון מזכיר הנביא לאשור את מעשהו היותר מפואר, מרום גבהו בנצחונותיו. כבוש נא אמון, תבן אשר במצרים ושואל:

התיטבי מנא אמון וכו'
גם היא לגולה הלכה וכו'.
(שם ג', ח').
גם את תשכרי, תהי נעלמה
גם את תבקשי מעוז מאויב.
(שם, שם, י"א).

ומהתל הנביא על חולשת אשור, שנפלה בידי האויב בנקל כל־כך. המבצרים, העם, הגבורים — איש לא עמד בפני השונא. וגדולי העם, אלה שבהם התנאתה נינוה תמיד, הם עזבוה מעצמם ברגע הסכנה ויברחו להם.

מנזריך כארבה
טפסריך כגוב גובי
החונים בגדרות ביום קרה.
שמש זרחה ונודד
ולא נודע מקומו אים.
(שם, שם, י"ז).

ולא הנפילה היא נוראה כל־כך, כמו יחס כל העמים מסביב:

אין כהה לשברך
נחלה מכתך
כל שומעי שמעך
תקעו כף עליך.
(שם, שם, י"ט).

וגם הנביא אינו מצטער על שברה, הוא עוד מצדיק את דינו עליה:

כי על מי לא עברה רעתך תמיד!
(שם ג׳, י"ט).

על־דבר יהודה הנביא כמעט שאינו מדבר כלל, רק פעם אחת הוא קורא:

הנה על ההרים רגלי מבשר
משמיע שלום
חגי, יהודה, חגיך
שלמי נדריך.
כי לא יוסיף עוד לעבור בך בליעל
כלה נכרת.
(שם ב׳, א׳).

על־דבר גאולת עשרת השבטים, או הקלת גורלם, אין אף זכר בדבריו. והדבר היחידי, הנותן לדבריו צל של דברי נבואה, הוא מה שהוא מיחס את נפילת נינוה פעמים ליד יהוה, פעמים בצורה אחת: „הנני אליך נאום יהוה".

ישנם מבקרים נוצרים, החושבים את נחום בשביל זה לאחד מנביאי השקר, או לכל הפחות־ נביאי השוא, שירמיהו התקומם נגדם כל־כך. אולם זהו רק משום שהם חושבים, כי הנביא הוא רק גורם דתי ואם אין בו איזה חידוש דתי, אין לו זכות לשם הזה. אבל נחום נביא עמו הוא, שמח בשמחתו ושר את שיר נקמתו. הוא שר את שיריו מיד אחרי התקונים של יאשיהו, בשעה שהאמין, כמו רוב העם, בברית את יהוה וקוה לימים טובים לעמו ובנפילת אשור ראה את הצעד הראשון להתגשמות התקוות הגדולות של העם. כעבור שנה, אחרי שהתקוות האלה נכזבו באופן נורא כל־כך בבקעת מגידו, אולי לא היה הנביא שר את שיר נצחוננו זה. ואם אָמנם היו בין נביאי השוא אנשים כמו נחום — ואולי באמת היו — אָז יש לנו רק להצטער, כי דבריהם אָבדו מן הקהל. אבדה שאינה חוזרת היא לא רק לספרותנו, כי־אם גם לספרות העולמית. מעטים הם הפרקים בתנ"ך, שיכולים הם להתחרות ביפים את שני הפרקים האחרונים בנחום. ויש שנראה כאילו אין הוא כותב את דבריו על הספר, כי־אם מצייר אותם במכחול על הלוח, כן חיות הן תמונותיו ובולטות.

אסירי תודה עלינו להיות לאלה, שהכניסו את דבריו לתוך כתבי הקודש ויצילום בשביל הדורות הבאים, אולי הכשירו אותו על־ידי הוספת שיר התהלה בראשו. בזה נתנו לנו דוגמה אחת לכל הפחות מאלה, שידעו לא רק להוכיח את עמם, כי־אם גם להביע את רגשותיו, לזעום את זעמו ולהרעים את שיר נקמתו לאויביו.

ועל מפתן התקופה החדשה, תקופת בבל, עומד הנביא חבקוק. על־אדותיו אין אנחנו יודעים כלום, גם שם אָביו גם שם עירו נעלמים מאתנו, ורוב דבריו גם־כן סתומים וקשי ההבנה הם, עד כי האגדה האחת יכלה לחשוב אותו לבן השונמית, שהחיה אותו אלישע והאחרת שולחת אותו להביא אוכל לדניאל לתוך גוב האריות.

מתוך דבריו ברור רק דבר אחד: הוא מנבא על בוא הכשדים.

הגוי המר והנמהר
ההולך למרחבי ארץ
לרשת משכנות לא לו.
(חבקוק א׳, ו׳).

ציור הכשדים הוא חד ומלא חיים, מתאים למציאות ולכל הנודע לנו על דבר העם הזה. במבטא אחד הוא מתאר את אופי העם:

זו כחו
לאלהו.
(שם, שם, י״א).

פולחן הכח, לעשות את הכח לאלהיו.

הופעת הכשדים מבהילה את הנביא. הוא עוד מלא תקוה, אולם גם הפחד כבר חודר ללבו והוא מלא שאלות וספקות, לכן אולי עמומים כל־כך דבריו. הוא בטוח, כי גם האויב הזה יפול, הוא מוכרח ליפול. עוד הפעם במבטא אחד הוא נותן השקפת חיים שלמה. הגויים נושאים משל על הכשדים:

הוי המרבה לא לו
עד מתי?
ומכביד עליו עב טיט.
(שם, ב׳, ו׳).

השאיפה לרשת ארצות ולבלוע חיל זרים תביא את המפלה גם לאויב הזה, כמו התקרה נשברת תחתיה, בשעה שמכבידים עליה את עב הטיט.

נפול יפלו הכשדים, אבל עד מתי? הנביא הזה הוא מלא פחד מסתרים. אין שואלים ואין דורשים:

ויהוה בהיכל קדשו
הס מפניו כל הארץ.
(שם, ב׳, כ׳).

ככה עמדו שלשת הנביאים האלה, בתור צופי העם, על־יד פרשת דרכים של שלשת המקרים הגדולים במשך התקופה הקצרה ההיא. אולם במשך כל המקרים האלה וגם זמן ידוע עוד אחרי זה, במשך המקרים היותר גדולים שהתכוננו לבוא, חי ופעל נביא אחד. הוא היה בן תקופתו גם הוא, נפעל על ידה ומושפע ממנה, אולם עוד יותר השפיע הוא עליה והטביע עליה את חותמו, כמו שהטביע אותה על כל התפתחות עמו אחרי זה. בתקופה ההיא חי ופעל הנביא ירמיהו.

ו. ירמיהו

ירמיהו הוא הראשון בין הנביאים, שזמן הופעתו ידוע לנו בדיוק. הוא החל לנבא בשנת שלש־עשרה ליאשיהו, היא שנת שש מאות עשרים ושש או חמש לפני הספירה הנהוגה, שנת הופעת הסקיתים במערב אסיה. ובכן, גם הוא כצפניה, נעור על־ידי הסערה שבאה מן הצפון, מן הצפון הרחוק, שהעמים העתיקים חשבו אותו לקצה העולם. צפניה נאלם אחרי העלם הסקיתים וירמיהו המשיך את פעולתו. הופיעו נחום וחבקוק איש אחרי רעהו — כלו את נבואתם כל אחד על מקרי ימיו, ויצאו; וירמיהו נשאר על מצפתו. הוא ראה את יאשיהו באשרו וגדולתו, שטוף בזוהר תקוותיו הגדולות והוא ראה גם את נפילתו הנוראה והפתאומית. הוא קונן על יהואחז שהגלה מצרימה, התנגש את יהויקים העריץ, לוה בדברים קשים ומרים את יכניה הצעיר, הגולה בבלה, נפגש פעמים רבות עם צדקיהו, המלך האחרון ליהודה, ויהי עד ראיה לחורבן ארצו וגלות עמו, נסחף אחרי כן מצרימה וגם משם עוד השמיע את קולו. יותר מארבעים שנה ארכה פעולתו של ירמיהו בתור נביא והשפעתו נשארה חרותה בכל התפתחות עמו אחריו.

מקרי חייו של ירמיהו קודם הופעתו בתור נביא לוטים בערפל, אבל תחת זה יש לנו חומר רב על־דבר חייו במשך פעולתו. ראשית, מפני כי חייו עשירים היו במקרים והרפתקאות, שהיה להם קשר עם נבואותיו ואלה נשתמרו בזכר העם, ושנית — נואל קם לנביא הזה, איש שהיה מסור לו בכל לבו ונפשו וירשם את כל פעולותיו ומקרי חייו בספר וישמרם לדורות הבאים. פה הננו נפגשים בפעם הראשונה בתנ״ך בטפוס של התלמיד —

השליח, המשתדל להפיץ את דעותיו של רבו ברבים, כל צעדי רבו קדושים לו והוא רוצה להשאיר את זכרונם לדורות.

הספר, הנקרא עכשיו על שמו של ירמיהו, **אוצר** בקרבו נבואות וגם ספורים על־דבר הנביא ועל־דבר נבואותיו. הנבואות הן משני סוגים. ישנן כאלה, הכתובות בצורה שירית, ביחוד על־פי משקל הקינה, אותו המשקל שגם עמוס כתב בו את נבואותיו הראשונות. אלה תמיד מלאות רוח מקורי, מגלות לפנינו את נפש הנביא בזמן ידוע, מפכות רעיונות חדשים בצורה חיה. וישנן נבואות הכתובות בפרוזה, החוזרות על אותם הרעיונות עצמם בצורות שונות ולפעמים גם באותה הצורה בסכום קבוע. והספורים גם־כן משני מינים הם. ישנם כאלה, המדברים על־דבר הנביא בצורה של מדבר בעדו, כאילו הוא מספר בעצמו את אשר קרה לו והספורים האלה מעורבים הם את הנבואות הפרוזיות וקשה למצוא בהם דיוק בנוגע לזמן ולמקום הפעולה. אולם ישנם ספורים, המדברים על הנביא בצורת נסתר והספורים האלה מלאים תנועה וחיים, הנפשות הפועלות בהם מתוארות בקוים מצומצמים והתמונות בולטות. הספורים האלה מלאים אהבה ומסירות לירמיהו עד בלי גבול ומתאימים בכל, בזמן ובמקום, עד כמה שידוע לנו, למצב של התקופה ההיא הם עומדים בקשר את הנבואות השיריות. הספורים האלה יד אמן נגלית בהם, וכנראה, נכתבו על־ידי עד ראיה של כל הדברים שנקרו ויאתיו אז, על־ידי אחד ממקורבי ירמיהו. וממילא נוצרה ההשערה, שברוך בן נריה, תלמידו של ירמיהו, שסבל אתו יחד וכתב את נבואותיו בספר, הוא מחבר הספורים האלה.

הספורים האלה מפוזרים בספר בלי סדר, בלי כל מוקדם ומאוחר, פרק אחד מתחיל לפעמים בצדקיהו וגומר ביהויקים שקדם לו בזמן; כמו־כן מפוזרות הן בלי סדר גם נבואותיו השיריות של ירמיהו. אולם אם מקימים אנחנו את הסדר הנחוץ, היוצא מתוך תוכן הדברים עצמם, אז קמה לנגד עינינו תמונתו של

ירמיהו בכל גדלה, עם כל מצוקות נפשו, מלחמותיו החיצוניות והפנימיות, התנגשיותיו הטרגיות את סביבתו ועם עצמו — נפש חיה וממללה.

ניצוצות בודדים נתזים גם מתוך הנבואות הפרוזיות, שהרבה מהן בלי ספק נוסדו על אמרות מקוריות של ירמיהו, גם מתוך הספורים המאוחרים, וגם הם מפיצים קוי אור על צורתו של ירמיהו, והנביא נעשה כל־כך מובן לנו, כל־כך קרוב ללבנו. כל־כך אנושיים המה הנביא ודבריו, הנביא ופעולותיו.

רק עובדה אחת נמסרה לנו על־דבר מוצא הנביא. הוא היה „בן חלקיהו, מהכהנים אשר בענתות בארץ בנימין" (ירמיהו א׳, א׳). התאור הזה בודד הוא בכל התנ"ך. על־דבר יחזקאל, למשל, נאמר פשוט: יחזקאל בן בוזי הכהן, וכן גם אוריה הכהן, וכן בכל פעם שנזכר שם איש, שהיה כהן. פה, כנראה, רצו להבליט, שירמיהו לא היה כהן סתם, כי־אם מהכהנים אשר בענתות בארץ בנימין. ואָמנם היו כהנים מיוחדים במינם בענתות בארץ בנימין.

אחרי מות דוד, תיכף כאשר עלה שלמה על כסא מלכותו הוא גמר את חשבונותיו את כל אלה, שנטו אחרי אדוניהו אָחיו, וביניהם היה גם אביתר הכהן. „ולאביתר הכהן אָמר המלך ענתות לך על שדיך וכו׳. ויגרש שלמה את אביתר מהיות כהן ליהוה וכו׳" (מלכים א׳, ב׳, כ"ו—כ"ז). ובכן, בענתות ישבה משפחת אביתר, משפחה של כהנים, שאינם כהנים. הם חשבו את עצמם לכהנים האמתים. אבותיהם שמשו בשילה, המקדש הראשון, שרכז סביבו את כל השבטים, או לכל הפחות את השבטים במרכז הארץ. אביתר נשא את ארון אלהי הצבאות לפני דוד ויתענה אתו בכל אשר התענה הוא, בזה הודה גם שלמה. הם היו מהמיוחסים שבכהונה. ובכל זאת הרחקו מהכהונה ולא היה להם חלק ונחלה במקדש החדש בירושלים — אותה ירושלים, שאביתר עזר להקדיש אותה בעיני העם ויעזוּ לדוד לשוב שמה, אחרי ברחו מפני אבשלום בנו.

משפחות מיוחסות כאלה, שירדו מגדולתן, אצילות מיוחדת מרחפת עליהן תמיד, הן שומרות על מסורת הגדולה של העבר ומקטינים את ערך ההוה. בני משפחות כאלה איזו תוגה חרישית מלוה אותם על דרכם, נשמתם מתכוצת בתוכם, בורחת מפני שאון החיים, ושבות הן פעם בפעם אל זכרונות העבר המזהיר. יש איזה זיו מיוחד להם, כעין הזוהר של הכמישה בימי הבציר. בן משפחה כזו היה ירמיהו.

בענתות גודל ושם עברו עליו ימי נעוריו וימי עלומיו. לא רחוקה היא ענתות מירושלים, על גבעה רמה היא יושבת. ירושלים נראה מתוכה ושאון העיר הגדולה הגיע בלי ספק שמה, אולם את משפחת ירמיהו הרחיקו מירושלים בזרוע. אולי לא היתה להם רשות לבוא העירה עוד מזמנו של שלמה ואולי הזירו הם בעצמם את עצמם ממקדש מלך זה. ומהצד השני נשקפת היא ענתות לדרך אפרימה. הרי אפרים נראים מתוכה, אולי גם ערי הגבול. המסורה על־דבר הקשר הקרוב בין בנימין ויוסף היה, כנראה, חי שם. לכל הפחות ירמיהו היה הראשון שהזכיר את שם רחל בתור סמל של אם האומה והיא היתה החוליה המקשרת את יוסף ובנימין לגוף מיוחד. קרובה היתה ענתות לירושלים, אולם ירמיהו גודל בתוך משפחתו עם מסורותיה. באיזה כאב, ואולי גם פחד טמון וכמיהה טמירה הביט על ירושלים בדרום ובגעגועים וכליון נפש שטו עיניו צפונה להרי אפרים השוממים, לבקעות ולגבעות, שזרים ישבו שם כעת. ובין שתי אבני השואבת האלה התלבטה נשמתו ותבקש דרך לה, פתרונים לגעגועיה וכמיהתה גם יחד.

נפש רכה ופיוטית היתה לו לירמיהו. הוא היה בלי ספק הליריקון היותר גדול בין הנביאים, גם בתוכחותיו גם בנחמותיו יש כל־כך הרבה השתפכות הנפש ובת שירתו ענוגה היא וצנועה, מנענעת את נימי לבו הטמירים ביותר. יש לו עין רואה בשביל יופי ההרים והעמקים, אוזן שומעת בשביל רשרוש עלי האלונים והארזים, יש לו חבה מיוחדה לחיות הבית, הערצת היופי של

חיות השדה ונפשו מתרשמת מעופות המסע בשעת נדודיהם הקבועה. והאיש הזה נעשה לנביא — נביא, שצריך היה להוציא את כל נפשו החוצה, להשליך אותה בפני שומעיו, „איש ריב ומדון לכל הארץ".

זו היתה התנגשות עמוקה בנפשו וממנה היו תוצאות לכל הסבל החיצוני והפנימי, שנשא הנביא כל ימי חייו. טרגדיה פנימית זו פתחה את אופיו המיוחד ותעשהו למה שהיה בחיים.

לא בבחירתו החפשית קבל עליו ירמיהו את תפקיד הנביא, כמו שעשה ישעיהו. ירמיהו מתקומם נגד הרעיון להיות לנביא: „לא ידעתי דבר, כי נער אָנכי" (ירמיהו א', ו'). כמשורר אמתי מחטט הוא בפצעי נפשו, צולל בנבכי נשמתו, אבל הדבור קשה עליו, אולי גם שנוא עליו. לדבר — זהו להציג את נשמתו ערומה לעין כל — לא ידעתי דבר. גם צעיר הוא ומפחד שדבריו לא ישפיעו. חזקה היא האמונה בארצות הקדם, כי רק בישישים חכמה, אולם הוא שומע את קול האלהים בקרבו: „אַל תאמר נער אָנכי, כי על כל אשר אשלחך תלך ואת כל אשר אצוך תדבר, אַל תירא מפניהם, כי אתך אני להצלך, נאם יהוה" (שם, שם, ז'—ח'). גם הוא, כמו ישעיהו, נעשה מוכשר לנבואה על־ידי נגיעה בפיו, אולם הפעם לא על־ידי רצפת אש, לטהר את שפתיו הטמאות, כי־אם: „וישלח יהוה את ידו ויגע על פי ויאמר יהוה אלי: הנה נתתי דברי בפיך, ראה הפקדתיך היום הזה על הגוים ועל הממלכות לנתוש ולנתוץ, ולהאביד ולהרוס, לבנות ולנטוע" (שם, שם, ט'). ישיעהו הכשר לנבואה על־ידי רצפת האש והוא מוצא את הדברים, מה שהוא צריך לדבר, בעצמו, ירמיהו מקבל את הדברים מיד האלהים, הם מושמים בפיו, אולם לא רק כפה יהיה לאלהיו, להודיע את משפטו בארץ, כי־אם גם המוציא אל הפועל את דבר יהוה. זהו היחס של בן ארץ הקדם למלה: דבר יהוה יש לו כבר ערך של פעולה. והנבואה לא באה אליו מפני הכשרתו והכנתו המיוחדת, כי־אם זוהי מנת גורלו, הכרח טבעי קבוע מראש:

בטרם אצרך בבטן
ידעתיך
ובטרם תצא מרחם
הקדשתיך
נביא לגוים נתתיך.
(ירמיה א', ה').

הפרק הראשון, המספר לנו על־דבר קריאת הנביא, הוא אָמנם אינו מהמקור הראשון, שאפשר ליחס אותו לירמיהו או לברוך, אולם, כנראה, מיוסד הוא על דברי ירמיהו, או לכל הפחות בנוי על רעיונותיו. הוא אָהב להתחקות על תפקיד הנבואה, הוא חדר לתוך נפשו לבקש את הסבה, למה הוא מנבא, והרבה פעמים שב לשאלה זו.

ירמיהו לא רצה לנבא, הוא פחד מפני ההמון ולא רצה להוציא את נפשו החוצה, אולם הוא נכנע מפני רצון אלהיו הקורא לו, ואולי עוד יותר מפני הכרח של תעודה, שהוטלה עליו עוד לפני צאתו לאויר העולם. הוא נושא רק את עול ההכרה, נוטה שכמו לסבול, והמשורר, המסתתר בחביון נפשו, נעשה לנביא גויים, להורס ונותץ ממלכות.

סערת הסקיתים עוררה את ירמיהו לדבר. אולם הסקיתים היו רחוקים ובארץ נראו נצני השאיפה לתקונים והתקוה שעשעה לפני ירמיהו, כי השוט המורם על עמו לא יפול, הוא ישמש רק בתור אות לזרוז לתשובה, והוא קורא לתשובה הזאת. מרגע הופעתו מעמיד ירמיהו את עצמו על צדו של הושע: היסוד של היחס בין יהוה ועמו הוא הרגש החם שבלב ולא ההגיון הקר שבמוח, קשר של אהבה ולא ברית חוקית ולכן קבל מהושע גם את הסמל של אהבת נבר לאשה, אולם שונה הוא ממנו בבטוי של הרעיון הזה. צעיר הוא עוד, לבו לא נשבר עוד בקרבו, כמו לבו של הושע, עד כדי להפוך את דבריו לאנקות, יש בו עוד גם משלות הנפש של משורר, לכן מהוקצעים רעיונותיו ושפתו רעננה, מקוה הוא עוד, מאמין בעתיד.

הוא מתחיל את דבריו בתאור הרגע היותר גבוה בחיי האהבה, רגע הכלולות:

זכרתי לך חסד נעוריך
אהבת כלולתיך
לכתך אחרי במדבר
בארץ לא זרועה
קדש ישראל ליהוה
ראשית תבואתה.
(ירמיה ב׳, ב׳—ג׳).

אָמנם גם הוא יודע את חטאת עמו, גם בשבילו אין זו רק הפרת חוק, כי־אם בגידה ברע ותועבה בה:

ואביא אתכם אל ארץ הכרמל
לאכל פריה וטובה
ותבאו ותטמאו את ארצי
ונחלתי שמתם לתועבה.
(שם, שם, ז׳).

לבו נשבר בקרבו למראה מצב עמו, הסובל עוד תחת עול אשור, והוא שואל במר נפשו:

העבד ישראל, אם יליד בית הוא
מדוע היה לבז
עליו ישאגו כפירים
נתנו קולם
וישיתו ארצו לשמה
עריו נתצו.*
(שם, שם, י״ד—ט״ו).

---

* החסרתי בסוף פסוק ט״ו את שתי המלים: מבלי יושב, ההורסים את המשקל ובאו רק לבאר את המלה המוזרה: נצתו, שירמיהו אוהב להשתמש בה לעתים קרובות.

אולם לא ממצרים תבוא עזרת העם, גם לא מהתרפסות לפני אשור. לשתי המפלגות, ששאריתם אולי עוד חיתה בקרב העם, לועג הנביא:

מה לך לדרך מצרים
לשתות מי שחור?
ומה לך לדרך אשור
לשתות מי נהר?

(שם, שם, י"ח).

ובשובו למשל, הוא קורא בהתמרמרות:

התשכח בתולה עדיה
כלה קשוריה
ועמי שכחוני ימים
אין מספר
מה תיטבי דרכך
לבקש אהבה
לכן גם את הרעות
למדת את דרכיך.

(שם, ב', ל"ב—ל"ג).

אולם עוד לא אבדה כל תקוה, עוד ישנה תשובה מדרך זו. העם מתחיל להבין את עותתו ויהוה לא שכח את אהבתו. בצורה דרמתית מוסר לנו הנביא את השיחה בין האהובה המתרפקת על אוהבה והאוהב הסולח לה:

קול על שפיים נשמע, בכי
תחנוני בני ישראל
כי העוו את דרכם
שכחו את יהוה אלהיהם.
„שובו בנים שובבים
ארפא משובותיכם".
„הננו אתאנו לך
כי אתה יהוה אלהינו

אכן לשקר מגבעות
המון הרים
אכן ביהוה אלהינו
תשועת ישראל".*

(שם ג׳, כ״א—כ״ג).

והנביא מיעץ להם גם איך לסדר שיבה זו, שתהיה לדורות ולא בת־חלוף:

נירו לכם ניר
ואל תזרעו אל קוצים.

(שם ד׳, ג׳).

הד דברי הושע מצלצל בקריאה זו, אך התמונה שונה לגמרי; ירמיהו מלא תקוה ואמונה ובכל הפסוקים האלה יש עוד הרבה יותר משלות האידיליה, מאשר מנכאי האלגיה.

אולם הנסיון המר למד מהר את ירמיהו הצעיר, כי החיים אינם פשוטים כל־כך ואינם נוחים להשתנות בנקל. הסקיתים התקרבו, ענן האבק של פרסות סוסיהם כבר העיב את שמי יהודה, הסכנה כבר רחפה על ראש עמו והתשובה לא באה. להפך, בענתות החלו להעיד בו, לבלי להנבא בשם יהוה דברים כאלה, אם חייו יקרים בעיניו. ובאותו הזמן אולי הגיעו אליו מירושלים דברי צפניה החוצבים להבות על־דבר יום יהוה ההולך וקרב, יום זבח בארץ, כליון חרוץ. אז נפקחו עיני ירמיהו וירא גם הוא, כי השוט המורם מוכרח לפול ועל ראש עמו יפול. הקץ הולך ומתקרב; ומשורר התקוה נהפך ויהי לנביא התוכחה.

הציורים, שבהם מתאר ירמיהו את האויב ההולך וקרב, אינם משאירים שום ספק, כי לא לבבל הוא מתכוון. הכשדים היו ידועים ביהודה, הם היו באים בתור חיל עוזר לאשורים לתוך

---

* מפני המשקל אולי טוב היה לקרוא בפסוק כ״א רק את המלה: יהוה ובפסוק כ״ב רק את המלה: אלהינו ורק בפסוק כ״ג שתיהן יחד.

הארץ ויחזקיהו בא גם בדברים עם מרדך בלאדן מלך בבל, אולי גם כרת ברית אתו לזמן ידוע. האויב, המתואר על־ידי ירמיהו, חדש הוא ומפליא בזרותו.

הנה כעננים יעלה
וכסופה מרכבותיו
קלו מנשרים סוסיו
אוי לנו כי שדדנו.
(שם ד׳, ג׳).

גוי איתן הוא
גוי מעולם הוא
גוי לא תדע לשונו
ולא תשמע מה ידבר.
(שם ה׳, ט"ו).

הנה עם בא
מארץ צפון
וגוי גדול יעור
מירכתי ארץ
קשת וכידון יחזיקו
אכזרי הוא ולא ירחמו
קולם כים יהמה
ועל סוסים ירכבו
ערוך כאיש למלחמה
עליך בת ציון.
(שם ו׳, כ"ב—כ"ג).

הציור הזה מתאים בכל, למה שמספר הירודוט היוני על־דבר הסקיתים, אלא דברי ירמיהו הם יותר שיריים, ציורו יותר חי, יותר פועל.

ירמיהו רואה עכשיו בהתנפלות הסקיתים לא רק סכנה לעמו, כי־אם כליון חרוץ.

כי רעה אנכי מביא מצפון
ושבר גדול
עלה אריה מסבכו
ומשחית גוים
נסע, יצא ממקומו
לשום ארצך לשמה.
על זאת חגרו שקים
ספדו והילילו
כי לא שב חרון אף יהוה
ממנו.
(שם ד', ו'—ח').

הרוח הבאה מן המדבר היא לא לזרות ולא להבר, כי־אם על־ידה ידבר יהוה משפטים את עמו. נראה, כאילו רוצה ירמיהו להתוכח פה את ישעיהו ומתקומם נגד דעתו על־דבר העונש בתור כור מצרף, העונש בשבילו הוא כליון.

אולם כשמגיע ירמיהו להתוצאות האחרונות של מבטו — לכליון, מתגלה הפצע העמוק שבנפשו, הקרע שבלב, ההתנגשות שבין הנביא ובין האיש אשר בקרבו. הנביא מצדיק את הדין על עמו.

כי אותי מרתה
נאם יהוה
דרכך ומעלליך
עשו אלה לך
זאת רעתך כי מר
כי נגע עד לבך.
(שם ד', י"ח).

אבל האיש אשר בקרבו מתקומם נגד כליון עמו; הלב מתפוצץ מכאב: שבר העםהוא שברו, זהו אסונו הפרטי והוא חש אותו בכל ישותו.

מעי, מעי! אוחילה
קירות לבי!
הומה לי לבי
לא אחריש.
כי קול שופר שמעתי נפשי
תרועת מלחמה.
(שם, שם, ט').
שבר על שבר נקרא
כי שדדה כל הארץ
פתאום שדדו אהלי
רגע ירעתי
עד מתי אראה נס
אשמעה קול שופר?
(שם ד', כ'—כ"א).

ולא רק על אסון עמו הוא כואב, כי־אם גם על חורבן ארצו. הארץ לכשהיא לעצמה יקרה לו. ישעיהו סמן כבר את הערך המיוחד של הארץ, יהוה השוכן בציון — זו היתה ערובתו הבטוחה, כי שארית תהיה לכל הנותר בארץ, אבל בשבילו זו היתה כעין דוגמה — עיקר הגיוני, חלק מהאמונה שהוא דרש. אצל ירמיהו זהו רגש שבלב, אהבה לארץ. ציור ההרס והמהפכה אחרי עבור האויב — זהו אחד השירים הליריים היותר לבביים בספרותנו:

ראיתי את הארץ
והנה תהו ובהו
ואל השמים
ואין אורם
ראיתי ההרים
והנה רעשים
וכל הגבעות
התקלקלו

ראיתי
והנה אין האדם
וכל עוף השמים
נדדו
ראיתי והנה הכרמל
המדבר
וכל עריו נתצו
מפני יהוה.*
(שם, שם כ"ג—כ"ו).

הכרמל זה כמאה שנים לא היה בידי ישראל, אולם יקר הוא לכשהוא לעצמו בעיני הנביא ולבו נשבר בקרבו, בתארו בנפשו את ההר הזה, המכוסה יערות עבותים, המשתקפים בתכלת הים, נהפך למדבר שממה.

הנביא ירמיהו מבין את העונש, מצדיק אותו, אולי קורא אחריו בעצמו; זוהי דרישת הצדק הפנימי שלו. אולם האיש ירמיהו הוא בעל לב רגש, אוהב את עמו וארצו והוא רצוץ תחת כובד המשא, שהוא מעמיס על עמו. ההתנגשות הפנימית הזאת נעשית ליסוד קיים באפיו של ירמיהו, הפצע הזה שותת דם תמיד, הדם מתערב בצבעיו, בשעה שהוא מתאר גם את אסון עמו, גם את כאב לבו על שבר בת עמו וארצו.

---

* את החסר בפסוק כ"ד מציע דוהם למלא כך:
ראיתי את האדמה
והנה אין האדם
וכל עוף השמים
נדוד נדדו.
בפסוק כ"ו משנה תרגום השבעים בצדק את סדר המלים:
ראיתי את הכרמל
והנה מדבר.

רק שביב תקוה אחד נשאר עוד לנביא — ירושלים. הרעה באה מצפון, הכרמל נהפך למדבר וירמיהו מפנה את לבו דרומה. ירושלים — זו העיר המקוסמת, המפחידה ומושכת כאחד, שם ימצא את אשר הוא מבקש, הצלה לעמו. לבני עמו, ביחוד בני שבטו הימיניים, היושבים על גבול הארץ מצפון, קורא הנביא להתאסף ולבוא אל ערי המבצר, ביחוד ירושלימה, להסתר שם מפני הרעה הבאה מצפון:

תקעו שופר בארץ
קראו, מלאו
ואמרו: האספו ונבואה
אל ערי המבצר!
שאו נס ציונה
העיזו, אל תעמדו!
כי רעה אנכי מביא מצפון
ושבר גדול.
(שם ד׳, ה׳—ו׳).

אם שמעו בני שבטו בקולו ויעזבו את מושבותיהם ללכת ירושלימה, אין אנחנו יודעים, אבל הוא הלך. לא מבצרי ירושלים משכו את לבו, לא תחת צל חומותיה בקש מנוס, כי־אם אל האחיזה המוסרית נשא נפשו, אותה חכה למצוא בירושלים, שתתן משען לתקותו, שעוד יש מנוס ומפלט לעם.

העיר הגדולה עם חוצותיה ורחובותיה, שוקיה ומגרשיה, עם כל המונה ושאונה עשתה בלי ספק רושם כביר על הנביא, בן עיירה כענתות, אולם לבו לא הלך אחרי היופי והזוהר החיצוני — הוא בקש את נשמת העיר, את אותו הכח המוסרי, שיוכל לעמוד נגד הזרם הבא מצפון. הוא חשב לשמוע פה את אותו הקול משפיים, מלא געגועים אל אלהי המדבר, שחלם עליו בימי נעוריו. אולם חשב וטעה.

המצב פה היה עוד יותר גרוע מאשר בענתות. שם בעיר הקטנה, בתוך החיים השקטים והשלוים עוד אפשר היה לחוש

איזה פרכוס שבלב, איזה זעזועי נפש, אבל פה בעיר הגדולה עם זרם חייה הרועשים אין פנאי לדברים שבלב, ואם מתעוררת המית נפש, השאון מסביב מחריש אותה. לשוא נדד ירמיהו ימים ולילות בתוך ירושלים — את אשר בקש לא מצא, ובמר נפשו הוא קורא אָז:

שוטטו בחוצות ירושלים
וראו נא ודעו
ובקשו ברחובותיה
אם תמצאו איש
אם יש עושה משפט
מבקש אמונה
אם חי יהוה יאמרו
לכן לשקר ישבעו.*

(שם ה׳, א׳—ב׳).

רק עוד זיק של תקוה הבהב לפניו: אולי רק ההמון הוא שקוע בחיי יום־יום הפעוטים, לא בהם חי אותו הכח שהוא מבקש, לא בהוצות ובשוקים נשמעת המית נפש, אולם יש ירושלים אחרת, שם הם ראשי העם ומנהיגיו.

ואני אמרתי
אך דלים הם, נואלו
כי לא ידעו דרך יהוה
משפט אלהיהם.
אלכה לי אל הגדולים
ואדברה אותם
כי המה ידעו דרך יהוה
משפט אלהיהם.

(שם, שם ד׳—ה׳).

* המלים: ואסלח לה בסוף פסוק א׳ נשארות תלויות באויר ואין להן קשר עם המוקדם והמאוחר לא בתוכן ולא בצורה, לכן השמטתים.

אולם גם התקוה הזאת נכזבה:

אף המה יחדו שברו עול

נתקו מסרות.

(שם, שם, סוף פסוק ה').

דעך הזיק האחרון ואין הנביא מקוה יותר, ובלעג של יאוש הוא קורא אז לבני שבטו:

העיזו בני בנימין

מקרב ירושלים.

(שם ו', א').

ולאויב הוא קורא:

קדשו עליה מלחמה!

ומוסר הוא לנו את שיחות האויב:

קומו ונעלה בצהרים

אוי לנו כי פנה היום

כי נטו צללי ערב

קומו ונעלה בלילה

ונשחיתה ארמנותיה.

(שם ו', ד'—ו).

אין מוצא, אין תקוה לעם, אין מנוס ומפלט לעיר.

הנביא הולך ומתאר את בוא האויב ואת ההרס והכליון, שיבואו לארץ, והקרע שבלבו הולך ומתרחב, הולך ומתעמק. ההתנגשות בקרבו היא תכופה ומתמידה והפצע זב דם. לפעמים הוא מתקצף ומתמרמר, מתאר את כל עומק הנפילה של העם, הנפילה המוסרית והחברתית; רשימה ארוכה של עונות ופשעים הוא מונה לפניהם עם חרוז סובב, ההולך וחוזר, כמו:

העל אלה לא אפקד

נאם יהוה

אם בגוי אשר כזה

לא תתנקם נפשי?

(שם ה', ט' כ"ט).

ביחוד מתקומם הוא נגד גדולי העם ומדריכיו, בהם תלויה האשמה:

כי מקטנם ועד גדולם
כלו בוצע בצע
ומנביא ועד כהן
כלו עשה שקר
וירפאו את שבר עמי
על נקלה
לאמר שלום שלום
ואין שלום.

(שם ו׳, י״ג, ובשנוי לשון קצת ח׳ י׳—י״א).

בעין איבה מצלצלת בקולו, לפעמים אפילו כעין שמחה לאיד, כאילו רוצה הוא להשליך בפני האשמים האלה את כל כאב לבו על ההרס ההולך וקרב.

אולם לפעמים, כשהוא רואה בעיני רוחו את ההרס כבר בא, לבו מתרכך וקולו מתמלא רחמים, אין עון יותר ואין אשמה — רק כאב עמוק:

על ההרים אשא בכי ונהי
ועל נאות מדבר קינה
כי נצתו מבלי איש עובר
ולא שמעו קול מקנה
מעוף השמים ועד בהמה
נדדו הלכו.

(שם ט׳, ט׳).

אוי לי על שברי
נחלה מכתי
ואני אמרתי, אך זה
חלי ואשאנו
אהלי שדד וכל מיתרי נתקו
בני יצאוני ואינם

אין נטה עוד אהלי
מקים יריעותי.
(שם י׳, י"ט—כ׳).

הוא קורא למקוננות ולחכמות לבוא ולשאת נהי על העם וגם ללמד את הבנות קינה, כי הצרה היא מתמידה:

כי עלה מות בחלוננו
בא בארמנותינו
להכרית עולל מחוץ
בחורים מרחבות.
(שם ט׳, כ׳).

והבטוי היותר בולט בשביל ההתנגשות הפנימית הזאת, בשביל אותה ההתלבטות בין שני רגשות מתנגדים, מין כף־קלע רוחני — הם בלי ספק שני הכתובים, הקרובים כל־כך איש אל רעהו במקום והרחוקים כל־כך במושגם. מצד אחד:

מי יתן ראשי מים
ועיני מקור דמעה
ואבכה יומם ולילה
את חללי בת עמי.
(שם ח׳, כ"ג).

ומהצד השני:

מי יתנני במדבר
מלון אורחים
ואעזבה את עמי
ואלכה מאתם
כי כלם מנאפים
עצרת בגדים.
(שם ט׳, א׳).

כמה כאב עצור ברגש הרחמים ואיזו אהבה מסותרת באיבה זו הנלויה!

באותה התקופה עצמה נגלה פרץ אחר בנפש ירמיהו. מבלעדי ההתנגשות הפנימית בין האיש והנביא אשר בקרבו, התגלע הפרוד בינו ובין עמו. מתוך אהבה חמה לעמו בא ירמיהו לנבא. על מזבח אהבה זו הביא את קרבנו היותר גדול — את נפשו. הוא עזב את הבדידות השלוה של המשורר רך הנפש ויצא לפעול על במת החיים ויהיה למוכיח בשער. באשר הוא רצה להזהיר את עמו, הוא רצה להציל את אשר אפשר היה עוד להציל. אולם העם לא הבין את רוחו, לא רצה את קרבנו. העם שמע את דברי הנביא המלאים זעם, העם הקשיב לתאורי ההרס והכליון, חש את קנאת הנביא, הקורא את הרעה לבוא, ולא רצה לחדור לתוך נפש הנביא, למצוא שם את מקור האהבה, שמתוכו נבעו תוכחות חימה אלה. הנביא מנבא רעות לעמו, אם כן הוא אויב העם, הוא מביא את הרעה לעמו. צריך לזכור תמיד את ערך הדבור בשביל בן ארץ הקדם: המלה כשהיא לעצמה, היא כבר דבר של קיימא, כבר משפיעה על החיים. מתוך הכרה זו נובע היחס אל הברכה ואל הקללה, זהו המקור של פחד ההמון: אל תפתח פה לשטן. ירמיהו בעצמו מאמין, כי על־ידי נבואותיו יש לאל ידו לנתוש ולנתוץ, להאביד ולהרוס וגם לבנות ולנטוע.

העם ראה בנביא את אויבו וכדי להרגיע את רוח עצמו, האשים את הנביא, כי לא בשם יהוה הוא מדבר:

והנביאים יהיו לרוח
והדבר אין בהם.
(שם ה׳, י״ג).

ירמיהו נבהל, כאשר הוברר לו המצב. לא עלה כלל על לבו, כי אותו יאשימו, שהוא מביא את הרעה, שבאמת רצה להסב אותה מעל עמו. הוא גם לא חשב באיזו סכנה הוא נמצא. לאלהיו הוא מיחס את ברור מצבו, הוא פקח את עיניו על הנעשה:

ויהוה הודיעני וארע
אז הראיתני מעלליהם

ואני ככבש אלוף
יובל לטבוח
ולא ידעתי כי עלי
חשבו מחשבות
נשחיתה עץ בלחמו
ונכריתנו מארץ חיים
ושמו לא יזכר עוד.

(שם י"א, י"ח—י"ט).

הכרה זו על־דבר הפרוד בינו ובין עמו, ההכרה שהוא עומד בודד ונעזב מאלה, שלהם הקריב את נפשו, — העמיקה עוד יותר את הפצע הפנימי בלב ירמיהו וכל יצירתו, הבאה אחרי זה, נמצאה תחת השפעתה של הכרה זו.

פעולתו של ירמיהו בתור נביא נפסקה באמצע. סכנת הסקיתים עברה פתאום, סופת רוכביהם שבה כלעומת שבאה, מבלי לנגוע ביהודה — וירמיהו נשתתק, קולו לא נשמע במשך זמן רב. פחדו של ירמיהו היה פחד שוא הפעם. הסקיתים לא הרסו את הארץ, אולם הוא לא חש שנתבדה על־ידי זה ויהי לנביא שקר, כי הוא לא הביט על עצמו, כמו על חוזה עתידות ואם לא נתאמתו דבריו, אז שקר דבר בשם יהוה. השאלה לא היתה בשבילו, איך יבוא העונש, על־ידי איזה עם, כי־אם מדוע בא העונש, הוא בא לברר את המצב ולמצוא את סבת המאורעות. אם הסקיתים שבו על עקבם, לא נשתנה המצב הרבה בשבילו: העונש בוא יבוא. אם לא על־ידי שוט זה, אז על־ידי אחר — יד יהוה נטויה היא. הסופה עברה, העננים נתפזרו והנביא ירד מעל הבמה עד בוא רגע גדול אחר.

כעשר שנים ארכה שתיקתו של ירמיהו, אין אף נבואה אחת בדבריו, שנוכל ליחס אותה בודאות לתקופה זו.

מה עשה ירמיהו במשך הזמן הזה? הנשאר בירושלים, או שב ענתותה? הלקח חלק בעבודת התקונים של יאשיהו, או נשאר רק מתבונן מן הצד? — אין תשובות ברורות לשאלות האלה.

אָמנם מצא ירמיהו גואל לו, לכתוב את תולדותיו בספר, אולם הלז כותב רק את תולדות פעולותיו בתור נביא. השנים, שירמיהו לא עמד בהם על המשמר, אינם נכנסים אצלו בחשבון, על־אדותם גם הוא עובר בשתיקה. מתקבלת על הלב ההשערה, שירמיהו לא לקח חלק בתנועת התקונים. חוגי הנביאים, מיסודם של למודי יהוה, המה היו אָמנם יכולים להסכים לפשרות, אבל לא נביא קיצוני כמו ירמיהו. גם העיקר של רכוז כל עבודת יהוה במקדש בירושלים לא יכול היה להיות קרוב ללבו של הענתותי הזה, כמו שהיה קרוב ללב יורשיו הרוחניים של ישעיהו, שהמקדש היה קדוש כל־כך בעיניו. ישנם פסוקים בודדים בנבואות הפרוזיות של ספר ירמיהו, המראים באצבע את התנגדותו של הנביא לתורה הכתובה וביחוד להרעיון, כי ברית זו מחפה כבר על הכל ומבטיחה את עזרת יהוה לעם.

איכה תאמרו חכמים אנחנו
ותורת יהוה אתנו
אכן הנה לשקר עשה
עט שקר ספרים.*
(שם ח׳, ח׳).

דברים קשים ונמרצים כאלה בלי ספק מיסודם של ירמיהו הם, אם גם אולי לא בצורה זו יצאו מפיו, או לכל הפחות לא בסביבה זו, שהם נמצאים שם; אבל דברים כאלה לא היו מיחסים לו אחרי כן. לוא לקח הוא חלק ביצירה של התורה או הפצתה, לא היה מדבר אחרי כן עליה באופן כזה.

---

* אמנם נמצא קטע אחר, המדבר באופן אחר לגמרי על־דבר התורה וספר הברית (ירמיה י״א, ו׳—״). אולם הרבה יותר נקל להבין את הקטע ההוא בתור תוספת מאוחרת מאשר את הדברים המרים נגד התורה, שאיש מהמאוחרים לא היה מעיז ליחסם לירמיהו, לולא היה איזה יסוד בדבריו להם. מבלעדי זה הקטע בפסוק ח׳ הוא שירי ובמשקל האהוב של ירמיהו.

ובכל זאת אולי קוה גם הוא אז בימי האור וצפה לימים חדשים, טרם שהוברר לו, כי כל התקונים הם רק חיצוניים ואינם משנים את עיקר חיי העם. בכל אופן, המלך יאשיהו היה קרוב ללבו ונשאר בשבילו בתור סמל של מלך ישר. אחרי שנים הוא קורא ליהויקים: „התמלך, כי אתה מתחרה בארז? אביך הלא אכל ושתה ועשה משפט וצדקה — אז טוב לו, דן דין עני ואביון — אז טוב. הלא היא הדעת אתי נאם יהוה" (ירמיה כ"ב, ט"ו—ט"ז).

יש יחס אנושי, יחס לבבי חם, בתאור הזה ובאותו הזמן גם התהלה היותר רוממה. הן בשביל ירמיהו, כמו בשביל הושע, דעת יהוה היתה העיקר ביחס אל האלהים והוא מעיד על מעשי יאשיהו: „הלא היא הדעת אותי נאם יהוה".

הופעת הכשדים עוררה את ירמיהו לשוב לפעולתו בתור נביא. מענינת היא העובדה, כי שלטון מצרים לא עשה רושם על הנביא, כאילו ברור היה לו, כי לא מדרום אורבת סכנה לעמו ושלטון זה הוא רק חולף. רק שתי נבואות נשארו לנו בספרו מאותה התקופה, ושתיהן הן מוסבות לא על העם, כי־אם על אנשים בודדים, על המלכים. האחת היא קינה על יהואחז הצעיר, שהגלה מצרימה על־ידי פרעה נכה; והשניה היא האשמה חריפה נגד יהויקים אחיו, שירש את כסאו בחסד אותו פרעה עצמו.

הקינה על יהואחז קצרה היא, אבל לבבית, והיא משמשת כעין מפתחללבו של ירמיהו עצמו ומבארת לנו הרבה מפעולותיו אחרי כן. פה רואים אנחנו, איזה ערך היה לארץ בתוך השקפת העולם שלו, כמה גדולה היתה אהבתו לארץ.

אל תבכו למת, אל תנדו לו
בכו בכו להלך
כי לא ישוב עוד וראה
את ארץ מולדתו.
(שם, שם, י').

אם כן, לא המות הוא נורא — ויהי גם מות אכזרי כמו מות יאשיהו — כי־אם הגולה, כי לא ישוב עוד וראה את ארץ מולדתו. זהו האסון היותר גדול. „ואת הארץ הזאת לא יראה עוד" — על זה יש לבכות, רק לאומלל כזה צריך לנוד.

ועד כמה שגדול הוא רגש הרחמים על יהואָחז בלבו של ירמיהו, כך גדולה היא שנאתו ליהויקים. הוא לא יכול היה לסלוח לו על אשר לקח את כתר המלוכה מידי רוצח אָביו שהגלה גם את אָחיו. בזה תמים דעות היה את העם, כי גם על העם שנוא היה יהויקים, ולכן בחרו הם ביהואָחז למלך. יהויקים רצה לחזק את מלוכתו על־ידי זוהר חיצוני ובזמן האבל הלאומי על התקוות הגדולות שנכזבו, החל הוא, אולי גם בעזרת פרעה מטיבו, לבנות לו ארמון נהדר, להראות בזה את עוזו וכחו לעם עברתו. הוא לחץ את עמו על־ידי מסים כבדים, מסי כסף ומסי עבודה. אָז עורר ירמיהו נגדו את שוט לשונו:

הוי בנה ביתו בלא צדק
ועליותיו בלא משפט
ברעהו יעבד חנם
ופעלו לא יתן לו.
(שם כ"ב, י"ג).

ובלעגו השנון הוא שואל אותו:

התמלך, כי אתה מתחרה בארז?

את אָביו, שחי חיים פשוטים, רק אָכל ושתה, אבל עשה משפט וצדקה, אותו הוא מציג לפניו בתור סמל של מלך, שהכיר את דעת יהוה. וכל־כך גדל קצפו של ירמיהו, עד כי הוא מרעים עליו את הקללה היותר נוראה:

קבורת חמור יקבר, סחוב והשלך
מהלאה לשערי ירושלים.
(שם, שם, י"ט).

לבלי לבוא אל קבורת אבותיו — זוהי הקללה היותר נוראה, שידע העברי הקדמוני.

בין יתר האשמות, שירמיהו משליך בפני יהויקים, ישנה אחת, עומדת בפני עצמה, נבדלת מחברותיה: „ועל דם הנקי לשפך! (שם, שם, י"ז).

כנראה, שבו ימי מנשה, הרדיפות נגד חוגי הנביאים החלו. עם מותו של יאשיהו נפלו לא רק תקוותיו הגדולות, כי־אם פגה הרוח החיה של תקוניו. טהרת העבודה במקדש בירושלים אולי נשארה, אבל עוד הפעם הרינו שומעים על־דבר כונים למלכת השמים וגורלו של אוריה בן שמעיהו הנביא, אשר ממצרים הביאו המלך ויהרגהו, וגם הרדיפות נגד ירמיהו עצמו מעידים על איזה דם נקי מדבר פה הנביא.

שלותו החיצונית של יהויקים לא ארכה הרבה. בשנה הרביעית למלכו עלה פרעה נכה מטיבו ואיש חסרו צפונה לקרוע את סוריה עד נהר פרת מידי מלך בבל ולספחה למצרים, חלום מצרים מאז. על־יד כרכמיש נפגש את נבוכדנאצר מלך בבל הצעיר וזה הכהו שוק על ירך וכל סוריה עד נחל מצרים עברה תחת שלטונה של בבל. יהויקים נשבע שבועת אמונים לנבוכדנאצר, אולם בלבו נהה אחרי מצרים. כשלש שנים נשאר נאמן לבבל, אחרי כן מרד בה. נבוכדנאצר לא שלח את חילו נגדו, הוא היה עסוק עוד בבצור גבולותיו בארם נהרים, אולם הוא שסה בו את שכניו: את אדום, את מואב ואת בני עמון, ובמשך ארבע השנים האחרונות של מלכותו טרוד היה יהויקים במלחמות את הגדודים האלה, ובאחת התגרות, כנראה, גם נספה וימת.

הופעת הכשדים עוררה את ירמיהו לא רק לדבר, כי־אם גם לפעול. בכשדים הוא רואה את היורש האמתי של אשור, והסכנה, שנשקפה עכשיו ליהודה, היתה עוד יותר גדולה בעיניו מזו של הסקיתים. שם הוא רואה לפניו הרס וכליון, אולם פה — גלות. הכשדים אחזו בכל הדרכים של אשור ביחוסם לעמים המנוצחים. והגלות היתה נוראה לירמיהו יותר מכל הרס וכליון בארץ. „אל תבכו למת ואל תנודו לו, בכו בכו להולך ולא ישוב עוד וראה

את ארץ מולדתו" — לא רק על הפרט נאמר, כי־אם גם על הכלל, וביחס לכלל זהו אסון עוד יותר נורא. וירמיהו מופיע בבית המקדש בשעת אספות העם, נושא שם את מדברותיו ומזהיר את העם על הסכנה החדשה ההולכת וקרבה.

ומענין, כי עכשיו אהבתו לארצו מתפרצת בצורה עוד יותר מוחשית, כאילו הפחד שהארץ הולכת ונשמטת מתחת רגלי העם עושה אותה הרבה יותר יקרה לו.

הוא משוה את ישראל להרי הארץ ורמותיה, גם אלה אשר זה מאה בשנים כבר היו בידי זרים וחבה חמה נשמעת מתוך דבריו, בדברו עליהם.

נלעד אתה לי
ראש הלבנון
אם לא אשיתך מדבר
ערים לא נושבו.
(שם, כ"ב, ז').

עלי הלבנון וצעקי
ובבשן תני קולך.
(שם, שם, כ').

או:

ישבתי בלבנון
מקננתי בארזים.
(שם, שם, כ"ג).

ירמיהו נלחם את אי הצדק ואת חוסר המשפט ששררו בארץ. אולם יחד עם זה התקומם גם נגד האמונה שנשתרשה בתוך לב העם — האמונה, כי המקדש בירושלים לא יוכל להחרב והוא יגן על הארץ. ירמיהו ראה באמונה זו סכנה רבה לעמו: כל זמן שהוא היה בלב העם, לא ישוב זה לאלהיו; נשען על האמונה במקדש, לא ישמע לקול הנביא. ירמיהו משתדל להרוס את האמונה הזאת ובחצר המקדש הוא קורא: „ונתתי את הבית הזה כשלה!"

בשביל ירמיהו היה חורבן שילה ההוכחה היותר חזקה, כי גם מקדש ירושלים יוכל להחרב. הימיני נעור בקרבו: הן בשילה היה מקדשם של בית רחל ועלי ובניו היו הכהנים שם. קדושת שילה היתה המסורה המשפחתית בבית ירמיהו — אם הבית בשילה חרב, גם המקדש בירושלים יוכל להחרב.

הדברים האלה היו מוזרים גם לחוגי הנאמנים לדברי הנביאים. הכהנים התקוממו נגד ירמיהו, הנביאים התגעשו נגדו וכמעט בחייו שלם בעד דבריו אלה. רק הזכרון, שעוד חי היה בקרב העם, כי כבר נבא מיכה המורשתי בימי יחזקיהו דברים כאלה על המקדש בירושלים, הציל את ירמיהו. אם כי באותו הזמן עצמו שלם נביא אחר, אוריה בן שמעיהו, בדמו בעד דברים כאלה.

בין השרים שהשתדלו להציל את נפש ירמיהו הצטיין ביחוד אחיקם בנו של שפן הסופר. משפחת שפן, כנראה, היתה בעלת השפעה בעניני המלוכה, ובני המשפחה הזאת נשארו נאמנים לחוגי הנביאים ולא פעם ושתים עמדו על ימין ירמיהו להצילו, בשעה שהוא הביא את עצמו בסכנה על־ידי דבריו הקשים.

כנראה, לא יכול היה ירמיהו לבוא יותר אל בית המקדש לשאת שם את משאותיו וצריך היה לבקש אמצעים אחרים, בכדי להשמיע את דבריו ברבים. אז החל לכתוב אותם על ספר. פה הננו נפגשים בפעם הראשונה את ברוך בן נריה תלמידו. מתי נפגשו שני אלה? איך קרה הדבר, שברוך נקשר ככה אל ירמיהו? — אין זכרון לדברים האלה בספר. ברוך היה מסור לירמיהו בלב ונפש ונכון היה לעשות בשבילו הכל. אולם הקשר אינו רק אישי, ברוך מאמין בדברי ירמיהו ורוצה בעיקר לעזור לו בעבודתו הנבואית.

ברוך כתב את דברי ירמיהו על הספר, כמו שהוא מעיד בעצמו: „מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה, ואני כותב על הספר בדיו" (ירמיה ל"ו, י"ח). ברוך סכן את נפשו ללכת לקרוא את המגילה בבית יהוה ביום צום „לפני כל העם בירושלים

וכל העם הבאים מערי יהודה בירושלים" (שם, שם, ט'). גם הפעם באה משפחת שפן הסופר לעזרת ירמיהו: ברוך קרא את המגילה „מלשכת גמריהו בן שפן הסופר בחצר העליון, פתח שער בית יהוה החדש" (שם, שם, י').

לתוך מגילה זו נכנסו, כנראה, כל השירים על־דבר הסקיתים וגם הנבואות על־דבר יהויקים, החזות הקשה על־דבר המקדש, ואולי עוד שאר נבואות, אשר לא הגיעו אלינו כלל או באו רק בצורה מעובדת בתוך הנבואות הפרוזיות. ירמיהו הכניס לתוך המגילה את שיריו על־דבר הסקיתים, כי לפי דעתו לא נכזבו הנבואות האלה; הוא רק טעה בעצם — הסקיתים שבו כלעומת שבאו, — אולם חטאת יהודה נשארה, ולכן גם העונש בוא יבוא, ואין הבדל אם הכשדים יקחו את מקום הסקיתים. דברי המגילה הטילו סערה בעם. הגיעו הדברים לשרים שנאספו בבית המלך והם קראו את ברוך לבוא אליהם עם המגילה. השרים האלה היו עוד מתוך הוגי המקורבים אל יאשיהו והגנו חבה לנביאים. עליהם פעלו דברי ירמיהו, שבאו אליהם עכשיו במלואם, רושם חזק, אולם צריך היה להביא את הדבר לפני המלך והם יעצו לברוך להתחבא.

הציור של קריאת המגילה לפני המלך הוא מלא חיים ונותן לנו תמונה שלמה מסדרי החצר ומתכונת הסביבה. „והמלך יושב בית החורף בחודש התשיעי ואת האח לפניו מבערת, ויהי כקרוא יהודי שלש דלתות וארבעה, יקרעה בתער הספר והשלך אל האש, אשר על האח, עד תם כל המגלה על האש אשר על האח" (ירמיה ל"ו, כ"ב—כ"ג).

זהו המלך העריץ, הרוצה להראות לעבדיו את רגש הבוז שלו לכל אלה המתקוממים נגדו, יהיה זה בשם מי או מה שיהיה. באיזה קור רוח הוא קורע את המגילה באופן שיטתי אחרי כל שלש או ארבע דלתות שנקראו לפניו. „ולא פחדו ולא קרעו את בגדיהם המלך וכל עבדיו, השמעים את כל הדברים האלה!" (שם, שם, כ"ד) קורא הסופר בתום לבו. עבדי המלך, מקורביו, הראו

כי תמימי דעים הם אתו, רק השרים נסו להתערב: „וגם אלנתן וגדליהו וגמריהו הפגיעו במלך לבלתי שרף את המגלה ולא שמע עליהם" (שם, שם, כ"ה). המלך שלח לתפוש את ירמיהו ואת ברוך — „ויסתירם יהוה" (שם, שם, כ"ו). אולם, כנראה, גם יד השרים היתה בזה להצילם ממות.

ירמיהו לא נרתע לאָחור אחרי הנסיון הזה שלא הצליח. להפך, הוא שפך את חמתו עוד יותר על יהויקים וגם את הרעיון להפיץ את דבריו בכתב לא עזב. „וירמיהו לקח מגלה אחרת ויתנה אל ברוך בן נריהו הסופר ויכתב עליה מפי ירמיהו את כל דברי הספר, אשר שרף יהויקים מלך יהודה באש ועוד נוסף עליהם דברים רבים כהמה". (שם, ל"ו, ל"ב).

וירמיהו שמר את עברתו ליהויקים גם לבנו המולך אחריו — ליהויכין, או כניהו הצעיר. יהויכין היה רק בן שמונה־עשרה במלכו ורק שלשה חדשים מלך בירושלים. בימיו עלה נבוכדנאצר על ירושלים ויצר עליה והוא יצא אליו ברצונו הטוב, וימסור את עצמו לידיו, בכדי להציל את העיר. נבוכדנאצר הגלה אותו בבלה יחד את אמו ואתם עוד „הגלה את כל ירושלים ואת כל השרים ואת כל גבורי החיל עשרת אלפים גולה וכל החרש והמסגר, לא נשאר זולת דלת עם הארץ" (מלכים ב', כ"ד, י"ד). וגם את אוצרות בית יהוה ואת אוצרות בית המלך וכלי המקדש לקח נבוכדנאצר אתו בבלה ובירושלים המליך את מתניה, הבן השלישי ליאשיהו, ויסב שמו צדקיהו.

גורל יהויכין מעורר רחמים בלבנו, אולם ירמיהו מלוה אותו לדרכו הגולה בדברים קשים:

אמר למלך ולגבירה
השפילו שבו
כי ירד מראשתיכם
עטרת תפארתכם
ערי הנגב סגרו
ואין פתח

הגלה יהודה כלה
הגלת שלומים.
(שם י"ג, י"ח—י"ט).

ובמקום אחר הוא מוסיף בצורה פרוזאית: „חי אני נאם יהוה, כי אם יהיה יכניה בן יהויקים מלך יהודה חותם על יד ימיני כי משם אתקנך" וכו' (שם, כ"ב, כ"ד). ואם איזה רגש של השתתפות בצער מצלצל במליח:

העצב נבזה נפוץ
האיש הזה יכניהו
אם כלי אין חפץ בו?
מדוע הוטלו הוא וזרעו
והשלכו על הארץ
אשר לא ידעו?
(שם, כ"ב, כ"ח).

הנה באה אחרי זה קריאה חגיגית מאד: „ארץ, ארץ, ארץ, שמעי דבר יהוה: כה אמר יהוה, כתבו את האיש הזה ערירי, גבר לא יצלח בימיו, כי לא יצלח מזרעו איש, יושב על כסא דוד ומושל עוד ביהודה!" (שם, שם, כ"ט—ל').

כנראה, גדלה השנאה ליהויקים בלב הנביא, כמו בלב העם. אולי לא יכלו לסלוח לו את דם אחיו, שהגלה מפגיו מצרימה, ושנאה זו עברה גם על כניהו האומלל.

בימי צדקיהו סבל ירמיהו עוד יותר מאשר בימי יהויקים ובכל זאת לא התיחס אל המלך הזה כמו אל אחיו או גם אל בן אחיו המסכן. ירמיהו הזהיר את צדקיהו, התרה בו על סופו המר, המחכה לו, אולם מעולם לא התקומם נגדו באופן אישי, לא הטיח כלפי פניו דברים מרים, כמו כלפי יהויקים. הוא הכיר בו את המלך ולא הביט עליו כמו על גוזל הכסא, כמו שהביט על יהויקים. ואמנם גם לא על־ידי המלך עצמו נרדף ירמיהו, כי־אם על־ידי הפקידים, הכהנים והעם. המלך עוד נטה חסד לו לפעמים וגם

שאל בעצתו, אם גם קצרה ידו להציל אותו מכף רודפיו. צדקיהו היה איש חלש ולא הוא הסב את פני המאורעות בימיו, כי־אם נשא על גלי המקרים.

צדקיהו הגיע למלוכה בחסד נבוכדנאצר מלך בבל ובמשך שנים אחדות נשאר נאמן לו, אולם עול מלך בבל נעשה מעיק יותר ויותר ובדרום הארץ התעוררה מצרים שוב לחיים חדשים תחת שלטון פרעה חפרע. כל העמים, שכני יהודה, התאחדו עתה לאגודה אחת להשליך מעליהם את עול מלך בבל בעזרת פרעה מלך מצרים. ברצונו או שלא ברצונו נעשה צדקיהו לראש אגודת העמים זו והמרד נגד בבל פרץ. ירמיהו התנגד במרירות לברית הזאת עם העמים, לבטחון במצרים וביחוד למרד נגד בבל.

נביאים רבים קמו אז ביהודה, שקראו לחופש ולמלחמה נגד בבל, העם נהה אחריהם וירמיהו עמד יחידי בדרישתו להכנע. עליו הביטו כמו על בוגד בעמו, על אויב החופש, על בן ברית הכשדים. דרמתי מאד הוא הספור על־דבר הפגישה בין ירמיהו ובין נביא אחר — חנניה בן עזור מגבעון. זה היה בזמן רב ערך. מלאכי כל הגויים מסביב: אדום, מואב, עמון, צור וצידון נאספו בירושלים להחליט על־דבר המלחמה נגד בבל. העיר היתה מלאה התרוממות הרוח, העם התעורר להלחם על חופשתו, הנביאים נבאו ליום זוהר ואור — ותרועת שמחה, רוח של תקוה ובטחון, שררו בעיר. ובאותו היום הופיע ירמיהו במוסרות, עם מוטות על צוארו לאות, כי צריך להכנע למלך בבל ולשאת את העול על הצואר. הוא לא רק נשא את העול בעצמו, כי־אם שלח מוטות ומוסרות לכל מלאכי הגויים, לאות, כי גם עליהם להכנע ולשאת בעול.

הדבר הזה עורר את חמת העם עד להשחית. הנביא חנניה בן עזור קרא אל ירמיהו באזני כל העם והכהנים בשם יהוה: „שברתי את עול מלך בבל!" (ירמיה כ"ח, ב') וינבא לנצחון, ויבטיח, כי גלות יהויכין עם כל כלי בית יהוה ישובו בעוד שנתים ימים. ירמיהו לא התנגד לדברי חנניה באופן ישר, הוא רק מעיר,

כי כל נביאי יהוה, אשר היו מעולם, נביאי תוכחה היו, וינבאו לרעה, הם היו מבשרי הסערה. אם נביא בא לבשר טוב, רק כאשר יבוא דבר הנביא יודע, אם הוא באמת נביא אשר שלחו יהוה. חנניה לא שם לב לדברי ירמיהו, הוא הסתער עליו בחמת קנאתו וישבור את המוטות מעל צוארו ויקרא: „כה אָמר יהוה, ככה אשבר את על נבכדנאצר מלך בבל בעוד שנתים ימים מעל צואר כל הגויים!" (שם, שם, י"א).

ירמיהו נשאר כמו הלום רעם, הוא לא ענה דבר לחנניה. אולי חש איזה כח נעלה בדברי חנניה שעורר ספק בלבו, אולי באמת רוח יהוה מדברת מתוך גרונו, או אולי נהה גם הוא במעמקי לבו אחרי תקוה לאור ולחופש והיה מאושר לוא צדק חנניה בריבם זה. איך שיהיה — ירמיהו לא רק לא ענה דבר. כי־אם „וילך ירמיה הנביא לדרכו"... (ירמיה כ"ח, י"א).

אולם רגעי הספק בלב ירמיהו לא ארכו, בבדידותו מצא את עצמו מהר, הוא שמע את קול האלהים מפעם בקרבו ויחש, כי בכל זאת הצדק אתו. בצעדי און הוא שב למקדש ובמקום מוטות עץ שם מוטות ברזל על צוארו. „כי כה אָמר יהוה צבאות אלהי ישראל: על ברזל נתתי על צואר כל הגוים האלה לעבד את נבכדנאצר מלך בבל ועבדהו!" (שם, שם, י"ד). ולהנניה אָמר: „שמע נא, הנניה, לא שלחך יהוה, ואתה הבטחת את העם הזה על שקר, לכן כה אמר יהוה, הנני משלחך מעל פני האדמה, השנה אתה מת, כי סרה דברת אל יהוה!" (שם, שם, ט"ו—ט"ז).

והפעם כה חזקו דברי ירמיהו, ברגש של בטחון כזה נאמרו, עד כי חנניה נשתתק. הוא שמע ברור את קול יהוה מצלצל בדברי ירמיהו וכמו חצי יה נחתו בו דבריו, והכתוב מעיד: „וימת חנניה הנביא בשנה ההיא בחדש השביעי" (שם, שם, י"ז).

ירמיהו אינו קורא את חנניה בשם נביא שקר, הוא רק אומר, כי הפעם הבטיח את העם הזה על שקר, והיה רגע שהוא בעצמו נתעה כמעט ללכת אחרי הבטחת שקר זו. נמשך לבו אחרי הזוהר

של מלחמת החופש. שני איתנים עומדים פה לנגד עינינו, שתי השקפות עולם. ויש שלבנו אנחנו, בקראנו את הספור הזה, נמשך אחרי חנניה. מבינים אנחנו את קריאתו למלחמה, את החפץ לפחת תקוה בלב העם ולעודד את רוחם. ואם גם מסוכנה היא דרך זו — טוב מות גבורים מחיי עבדות. והנביא עם מוטות הברזל על צוארו, בשעה שכל העם חוגר שארית אונים לשבר את העול -- מה מוזר הוא לרוחנו. אולם בשעה שהננו חודרים לתוך נפשו של ירמיהו, עד כמה שהיא פתוחה לפנינו על־ידי דבריו ופעולותיו, הרינו רואים, כי לא מתוך אהבה לעבדות קרא להכנעה, כי־אם מתוך אהבה אחרת, אהבה טהורה ונעלה: מתוך אהבתו לארץ, מתוך פחדו הגדול מפני הגלות.

בשבילו לא היתה המלחמה שאלה של כח: מי יחזק בהתנגשות , אם מצרים ובעלות בריתה, או נבוכדנאצר. לפניו עמדה השאלה בתור שאלה מוסרית: השבה יהודה אל אלהיה, ההתרוממה למדרגה, שהוא חלם עליה? אם לא — אָז אין תקוה לנצחון. ואם אין תקוה, הלא בוא תבוא הגלות, והוא מבכר את העבדות בארץ על הגלות. בארץ עוד יש תקוה לעתיד מזהיר, אבל להגלות מהארץ היא בשבילו כליון וקרץ. מתוך אהבה לעם התקומם נגד העם.

העם לא הבין את ירמיהו ולא אָבה לסלוח לו את יחוסו למלחמה עם בבל. הנביא נעשה למטרה לחצי הלעג של שומעיו, לפעמים גם הכוהו הכהנים והשרים ויאסרוהו לזמן ידוע, אולם הוא לא חדל מדבר, לא חדל מהזהיר על הסכנה הגדולה, הנשקפת לעם מהמרד בבבל.

ודבריו החלו להתקיים. „בשנה התשעית לצדקיהו מלך יהודה בחדש העשרי בא נבכדנאצר מלך בבל וכל חילו על ירושלים ויצרו עליה" (ירמיה ל"ט, א'). עוד הפעם נשנה אותו המאורע של מצור ירושלים על־ידי סנחריב. פרעה חפרע, כמו תרהקה בזמנו, יצא נגד חיל בבל ונבוכדנאצר אָלוץ היה להסיר את המצור

מירושלים ולצאת לקראת חיל מצרים לנחל מצרים. השמחה גדלה מאד בירושלים, הכל ראו את יד יהוה בזה, נביאי השלום הרימו ראש: הנה עברה הסכנה ולא תשוב עוד. ירמיהו לא שמח, עוד ביתר שאת הרגיש את הסכנה הנשקפת ליהודה.

פה הוא הביע ברור את יחוסו לשאלות החיים. לא גבורת הכשדים הפחידה אותו, כי־אם עון ירושלים: נמלאה הסאה והגמול בא. גם תוצאת המלחמה בין הכשדים ומצרים אינה מענינת אותו, כי לא בזה תלוי גורל ירושלים, הוא אומר ברור: „כי אם הכיתם את כל חיל כשדים הנלחמים אתכם ונשארו בם אנשים מדקרים, איש באהלו יקומו ושרפו את העיר הזאת באש" (ירמיה ל"ו, י').

איש לא שם לב גם הפעם לדברי ירמיהו והוא החליט לעזוב את העיר ולשוב לארצו ארץ בנימין. הוא חש, כי אין לו מה לעשות יותר בירושלים. אולם בשעת צאתו את העיר עצרהו בעל פקודות אחד ויאשימהו, כי הוא רוצה ליפול אל הכשדים. הוא הביאהו לפני השרים, הם הכו אותו ויתנוהו בית האסור. היחידי ששם לב לדברי ירמיהו היה המלך צדקיהו. הוא שלח בסתר לקרוא לו אליו, גם הוא פחד מפני השרים, וישאלהו: „היש דבר מאת יהוה?" ירמיהו עונה לו בקצור נמרץ: „יש. ביד מלך בבל תנתן" (שם, שם, י"ז). דרמתית עד למאד היא גם התמונה הזאת. המלך — ראש עמי הברית, הנלחמים נגד מלך בבל — מתראה עם נביאו בסתר, מפני פחד שריו ועבדיו. המלך הוא המתחנן לפני הנביא לשמוע מפיו איך נחתך גורלו, אם לשבט או לחסד, והנביא עונה לו בעוז, כי אין מפלט. ובאותו הזמן עצמו מתחנן הנביא לפני המלך על נפשו, להוציאו מבית האסורים, והמלך המסכן אינו יכול לעשות גם זאת. הוא רק מקיל את גורלו: מבית האסור הוא מעביר אותו לחצר המטרה, נותן לו חירות יותר גדולה ונותן צו לתת לו ככר לחם ליום מחוץ האופים, עד תום כל הלחם מן העיר. אולם גם בחצר המטרה לא שנה ירמיהו את דרכו, הוא המשיך לדבר שם וקרא גלוי לכל יושבי

ירושלים לצאת אל הכשדים, למען תהיה להם נפשם לשלל — וחיו. אולי גם פה עוד נצנצה לפניו התקוה, כי אלה, אשר ימסרו את עצמם ברצונם בידי הכשדים, לא יגלו, הם ישארו בארץ.

השרים ראו בזה קריאה למרד וידרשו מצדקיהו להמית את ירמיהו. הם האשימו אותו, כי הוא מרפה את ידי אנשי המלחמה בדבריו אלה, וכי בכונה רעה הוא עושה זאת: „כי האיש הזה איננו דורש לשלום לעם הזה, כי אם לרעה" (ירמיה ל״ח, ד׳). המלך מסרו בידיהם שלא ברצונו ויגד זאת ברור: „הנה הוא בידכם, כי אין המלך יוכל אתכם דבר" (שם, שם, ה׳).

ירמיהו השלך לתוך בור מלא טיט — „ויטבע ירמיהו בטיט" (שם, שם, ו׳). רק בחסד איש כושי, סרים בחצר המלך, אשר חס עליו ויעורר את לב צדקיהו לעול שנעשה לנביא, ניצול ירמיהו ממות אכזרי זה. הוא הוצא מן הבור על־ידי הכושי ויובא עוד הפעם לפני צדקיהו. המלך השביעו לאמר לו את האמת על־דבר המצב. ירמיהו עונה לו: „כי אגיד לך הלא תמית תמיתני, וכי איעצך לא תשמע אלי" (שם, שם, ט״ו). המלך נשבע לו בסתר, כי לא ימיתהו וגם בידי מבקשי נפשו לא ימסור אותו, אז אומר לו ירמיהו ברור, כי רק דרך אחת לפניו: למסור את עצמו בידי הכשדים. כנראה, מחשבה זו לא היתה זרה גם לצדקיהו בעצמו, הוא רק פחד מפני היהודים, הנופלים אל הכשדים, שלא יתעללו בו. ירמיהו מרגיע את רוחו, כי אין מה לפחוד מפניהם.

מענין הוא, איך המלך מבקש מאת הנביא, לבלי יגלה את הדברים שהם נדברו ביניהם לאיש, כי יאמר, כי רק על נפשו התחנן לפני המלך: רק באופן זה קוה צדקיהו להציל את חיי ירמיהו. הנביא שמר את הבטחתו ולא גלה לאיש את שיחתו עם המלך ויושב לחצר המטרה.

קשה כצור עומד הנביא לפנינו בכל ההתנגשיות האלה. גם איבת העם, גם הלעג המר של שומעיו, גם כל הרדיפות — לא יכלו להעבירהו על דעתו. באזניו צלצלו הדברים: „ואני הנה נתתיך

היום לעיר מבצר ולעמוד ברזל ולחמת נחשת על כל הארץ למלכי יהודה, לשריה, לכהניה ולעם הארץ" (שם א', י"ח).

אולם ישנם כתובים בדברי ירמיהו —שהמה יותר לירוים, שהמה יותר השתפכות הנפש השבורה משהמה נבואות — המראים לנו, איך נעשה משורר בעל הנפש הרכה למוכיח עז נפש ועז רוח, המתקומם נגד כל סביבתו. ירמיהו הוא הראשון, הפותח לנו אשנב להציץ לתוך נפשו פנימה ולראות את כל יסוריה וחבליה. הוא הראשון שהתחיל לחטט בשאלה על־דבר תפקיד הנביא; הוא חש שהנביא אינו בא להחניף לעם, מבשר סערה הנהו. ישעיהו דבר על דבר אבן בוחן, הנוסד בציון; וירמיהו חש, כי הנביא בעצמו הוא אבן בוחן זו:

בחון נתתיך בעמי, מבצר
ותדע ובחנת את דרכם. (שם ו', כ"ז).

אולם תפקיד הנביא לא קל הוא, לא נקל הוא לעמוד יחידי נגד כל הסביבה, ביחוד לאיש בעל נפש רכה וענוגה כירמיהו.

אוי לי אמי
כי ילדתני
איש ריב ואיש מדון
לכל הארץ
לא נשיתי ולא נשו בי
כלה מקללני. (שם ט"ו, י').

מתוך אהבתו הגדולה לעמו בא לדבר, הוא רצה לחבקם בזרועותיו, והם דחו אותו בשתי ידים ויהיה לבודד, מנודה מן החיים. הוא הקריב הכל על מזבח הנבואה, את כל חייו הפרטיים. „לא תהיה לך אשה ולא יהיו לך בנים ובנות במקום הזה" (שם ט"ז, ב'). גם דרישה זו נכנסה לתוך התנאים של מלוי תפקיד הנביא בשלמותו — הוא קבל גם אותה. אולם יחס העם אליו, הרעיון כי הוא שנוא על כל אחיו, כי המה רואים בו את אויבם בנפש — זה היה פצע זב דם תמיד בלב ירמיהו והיה מביא אותו לפעמים עד לידי יאוש מר.

ארור היום אשר ילדתי בו
יום אשר ילדתני אמי
אל יהי ברוך.
(שם כ', י"ד.)

הוא מקלל במר נפשו את האיש, אשר בשר לאביו את דבר הולדתו. „שמח שמחהו!" — קורא הוא בלעג, וגומר את תלונתו:

למה זה מרחם יצאתי
לראות עמל ויגון
ויכלו בבשת ימי!
(שם, שם, י"ח).

איזה ים של מכאובים בצעקת שבר זו של נפש רצוצה, איזה יסורי גיהנם פנימי של ספקות ויאוש והכרת הבושה להיות נחשב לאויב העם.

לפעמים התרומם ירמיהו עד כדי הטחת דברים כלפי מעלה, הוא מתקומם נגד תפקידו ומאשים את שולחו, שהתעהו בשוא.

פתיתני יהוה ואפת
חזקתני ותוכל
הייתי לשחוק כל היום
כלה לעג לי
כי מדי אדבר — אזעק,
חמס ושד אקרא
כי היה דבר יהוה לי לחרפה
ולקלס כל היום
ואמרתי: לא אזכרנו
ולא אדבר עוד בשמו
והיה בלבי כאש בוערת
עצר בעצמתי
ונלאיתי כלכל —
ולא אוכל.
(שם, שם, ז'—ט').

ולפעמים מצא ירמיהו נוחם בנבואה עצמה, בהכרה של קרבת אלהים:

נמצאו דבריך
ואכלם
ויהי דברך לי לששון
ולשמחת לבבי
כי נקרא שמך עלי
יהוה אלהי הצבאות.
(שם, ט"ו, ט"ז).

אמנם גם אז העיקה הבדידות עליו:

לא ישבתי בסוד משחקים
ואעלז
מפני ידך בדד ישבתי
כי זעם מלאתני.
(שם ט"ו, י"ז).

לפעמים גם יאוש התגנב אל לבבו, כאשר החל לפקפק בתוצאות עבודתו:

למה היה כאבי נצח
ומכתי אנושה
היו תהיה לי כמו אכזב
מים לא נאמנו? *
(שם, שם, י"ח).

אבל תיכף היה מוצא ספוק בקול האלהים אשר שמע בקרבו על־דבר הערך הרם של תפקיד הנביא:

אם תשיב — ואשיבך,
לפני תעמוד

---

* גם פה הוצאתי מפני המשקל את שתי המלים: מאנה הרפא, שהוא רק באור למלה הקודמת: אנושה.

ואם תוציא יקר מזולל
כפי תהיה.
(שם, שם, י"ט).

כך מתגלה לעינינו כל המלחמה הפנימית של הנביא. הוא מאושר בתפקידו, מתנאה בבחירתו להיות לנביא ובכל זאת הוא מתקומם נגד התפקיד הזה. מתקומם הוא נגד תפקיד של הנביא, מקלל את יומו ובכל זאת איזה כח יותר חזק מרצונו, גם מהכרתו מניע אותו לדבר והוא קלוע תמיד בין שתי הרגשות מתנגדות. אָז הוא שופך את כל חמתו על אלה המציקים לו, על בני עמו, שאינם מבינים אותו ואינם מאמינים לו. קשה להאמין, כי הקללות הנוראות, הקשורות עם הכתובים האלה, מפי ירמיהו יצאו: זה מתנגד לכל טבעו ולכל יחוסו לעמו, אולם אין כל ספק, שאיזה יסוד היה להם בדברי ירמיהו. אהבתו הגדולה, שנשארה בלתי מובנת תמיד, שהשלכה בפניו חזרה בצורה של בוז וקלסה, צריכה היתה למצוא בטויה בקריאת איבה, איבה שהכאיבה את לבו הוא הרבה יותר מאשר את לב אלה, אשר בין כה וכה חשבוהו לאויב ולא שמו עוד לב לדבריו.

הכאב הפנימי הזה העמיק את רעיונותיו של ירמיהו, הוא הביא אותו לידי הכרת היחס של הבודד אל אלהיו. תלונותיו, תפלותיו גם התקוממותו נגד האלהים — כל זה חדש הוא בספרות הנבואית. הנבואה היתה בתחילתה כללית. המקביל האחד לאלהים היה העם. ופה עומד הנביא בתור איש, בתור בודד, ביחס ישר אל אלהיו. הרעיון הזה היה לגרעין פורה בהתפתחות העם אחרי כן: על־ידו התפתח המושג של האישיות בתוך העם וירמיהו, מתוך מצוקות נפשו, יצר את הרעיון הזה, בדם לבבו הניקהו.

המבקרים הנוצרים רואים ברעיון הזה על־דבר האישיות ויחוסה לאלהים את ההתחלה של התפתחות חדשה בדת, בניגוד להרעיון הקדום הלאומי, ומעמידים את ירמיהו בראש תנועה חדשה, תנועה אישית, נגד לאומית, אולם טועים הם טעות גמורה,

טעות המיוסדה על הכונה לבקש סמוכין פה להעיקר הנוצרי על־דבר הגאולה הנפשית של הבודד מחוץ ללאום. ירמיהו חוצב מנקרות לבבו את האישיות של הבודד בשביל לשעבדה לכלל. הוא מכיר את יחוסו האישי אל אלהיו. אולם אינו מוצא בזה את פדות נפשו ומלוי תפקידו בחיים. כי־אם עוזב הכל ונותן את כל חייו לעם עברתו להציל אותו. ולהצילו דוקא בתור לאום קשור אל ארצו.

את הרעיון האישי ויחוסו אל הלאום מבטא ירמיהו גם באופן אחר — בדבריו אל ברוך. גם בזה כובש ירמיהו דרך לעצמו. הוא מנבא נבואה מיוחדת על־דבר איש פרטי. אמנם גם עמוס נבא על אמציהו הכהן וישעיהו על שבנא הסופר, אולם אמציהו ושבנא עמדו בראש תנועות עממיות. הנביאים דברו עליהם בתור באי־כח של מפלגות. אבל פה הננו רואים נבואה על־דבר איש בודד. על־דבר סבלו הפרטי ומצוקות נפשו האישיות.

ברוך בן נריה תלמידו, ידידו, סופרו של ירמיהו מתאונן:

אוי נא לי, כי יסף יהוה
ינון על מכאובי
ינעתי באנחתי
ומנוחה לא מצאתי.
(שם מ"ה, נ').

כנראה, צודקת המסורה התלמודית, המבארת את הדברים האלה, כי ברוך בקש מנוחת הנפש, השגה נבואית בפני עצמו. וירמיהו עונה לו בשם אלהיו:

כה אמר יהוה
הנה אשר בניתי
אני הרס
ואת כל אשר נטעתי
אני נתש
את כל הארץ לי היא

ואתה תבקש לך גדולות?
אל תבקש!
(שם, שם, ד').

גם פה נגלית לפנינו הכרה שלמה על־דבר **האישיות וזכויותיה**, אולם רק בכדי לשעבד אותה לכלל: בזמן של הרס כללי אין לבודד לבקש את מנוחת נפשו הוא.

ירמיהו יצר את הרעיון על־דבר האישיות ויחוסה לאלהים. בזה הוא פתח דרך חדשה להתפתחות הרוח, אולם הוא נשאר עומד הכן בשתי רגליו בתוך חוג הרעיון הלאומי וגם פה התוה דרך חדשה שהיתה ליסוד התפתחות העם.

הקץ התקרב בצעדים מהירים. מה שחזה ירמיהו מראש קרה ובא. חיל פרעה הוכה על־יד נחל מצרים מכה נצחת והכשדים שבו לצור על ירושלים. השמחה בעיר חלפה נגוזה, התקוה התעופפה גם היא, יאוש קר נעץ את צפרניו לתוך כל לב. המלך האומלל החל כבר לחשוב לברוח מהעיר. גם ירמיהו חש, כי הדבר אשר פחד מפניו יותר מכל, מתרחש ובא עתה: הגלות היא הכרחית עכשיו, אין מפלט ממנה. אולם במקום ליפול תחת סבל הכרה זו ולהתמכר ליאוש, כמו כל סביבתו, נעור ירמיהו פתאום וישר את שיריו, שירי הגאולה הנפלאים וייצר את רעיונו היותר נהדר — רעיון השיבה מהגלות.

עוד קודם, במכתב לגלות יהויכין, בטא ירמיהו את הרעיון. שכעבור ימי דור אחד של שבעים שנה ישובו לארצם. אבל אז היה הרעיון הזה עוד עמום, כונת המכתב היתה לשכך את רוח הגולה ולדבר על לבם לשבת במנוחה בבבל עד עת קץ. אז האמין עוד ירמיהו, כי שארית תשאר בארץ והגולה יכולה לחכות לשעת רצון, אולם עכשיו, כאשר נגעה סכנת הגלות לכל העם עד הנפש, נולד רעיון חדש בלב הנביא, הרעיון, כי הגלות אינה עוד סוף העם. אמנם אם נפסק הקשר בין העם ובין הארץ, אין תקומה לעם, אבל הגלות אינה עוד הספקת הקשר, הגלות היא רק זמנית, חולפת.

ירמיהו שב לרעיונו של ישעיהו על־דבר העונש בתור כור מצרף, כי גם הגלות היא רק כור מצרף: הסבל הוא נורא, אולם הסיגים יתמו, העם יצורף ויזדכך ואז ישוב לארצו לחיים חדשים.

ובתוך חצר המטרה, כלוא וסגור בתור אויב העם, בתוך ההרס הכללי וההתמוטטות הרוחנית, שר ירמיהו את שירי התקוה שלו, שהיו אחרי כן לסם חיים לעמו.

הוא השלים את הגלות, אחרי שהשיג שישנה גאולה אחריה. והוא מכין את בת עמו לגלות, הוא מבקש ממנה לחשוב על הגאולה ברגע הגלות, כי זוהי הצלתה.

הציבי לך ציונים
שמי לך תמרורים
שתי לבך למסלה
דרך הלכת.
שובי בתולת ישראל
שובי אל עריך אלה.
(שם ל"א, ב').

ובן הימיני נעור בירמיהו גם פה, אהבתו הישנה לשכניו בני משפחתו מצפון שבה לתחיה גם היא: לא רק יהודה תגאל, כי־אם גם אפרים:

עוד אבנך ונבנית
בתולת ישראל
עוד תעדי תפיך ויצאת
במחול משחקים
עוד תטעי כרמים
בערי שמרון
נטעו נטעים
וחללו.
(שם ל"א, ג'—ד').

והזוהר של תקותו היא האחדות בין שני חלקי העם:

כי יש יום קראו נצרים
בהר אפרים
קומו ונעלה ציון
אל יהוה אלהינו.
(שם, שם, ה').

ולא רק בדברים מראה ירמיהו את אמונתו העמוקה בשיבה מהגלות, כי־אם גם על־ידי מעשים ופעולות. בימי המצור על ירושלים, כאשר היה כבר ברור לעיני כל, כי אין תקוה, העיר תפול והארץ תעבור לידי המנצח, אז בא אליו חנמאל בן שלום דודו ויציע לפניו לקנות ממנו את שדהו אשר בענתות על יסוד משפט הגאולה של בן המשפחה. לאדמה לא היה שום ערך אז, כי האויב כבר שלט בכל ערי השדה, ובכל זאת גאל ירמיהו את נחלת בן דודו, וישקול לו את מחירה בדיוק נמרץ: שבעה שקלים ועשרה כסף, ויכתוב בספר ויחתום ויעיד עדים וישקול את הכסף במאזנים, ויכין את ספר המקנה בכל צורותיו השונות לפי החוק, כאילו יש ערך גדול דוקא לדיוק הזה. כל זה עשה לעיני כל היהודים, היושבים בחצר המטרה ואת ספר המקנה נתן אחרי כן לברוך לשים אותו בכלי חרס, „למען יעמדו ימים רבים" (ירמיה ל"ב, י"ד).

כנראה, הפליאו הדברים האלה את הקהל הנאסף בחצר המטרה, למה הוא קונה את הנחלה בעת, אחרי אשר אין לה כבר שום ערך, למה הוא שם לב לדיוקים האלה ומצוה לשים את שטר המקנה בכלי חרס? — אז מודיע ירמיהו בחגיגיות מיוחדה: „כי כה אמר יהוה צבאות אלהי ישראל עוד יקנו בתים ושדות וכרמים בארץ הזאת!" (שם, שם, ט"ו).

והנה בא הקץ. ירושלים נפלה בידי הצר, המלך וגדוליו הובאו לפני נבוכדנאצר ריבלתה והוא עשה בהם שפטים נוראים לפי ראות עיניו. המקדש נשרף, רוב העם הגלה בבלה והאדמה נשארה שוממה וחרבה. „רק מן העם הדלים, אשר אין להם מאומה, השאיר נבוזראדן רב הטבחים של מלך בבל בארץ יהודה ויתן להם

כרמים ויגבים ויפקד עליהם את גדליהו בן אחיקם בן שפן הסופר לראש".

ונבוכדנאצר צוה את נבוזראדן לשים את עינו לטובה על ירמיהו. נבוזראדן קרא אותו אליו ויציע לפניו ללכת אתו בבלה יחד עם כל הגולים והוא ישים את עינו עליו לטובה שם, או להשאר עם דלת העם פה בארץ, שהיתה שוממה וחרבה, שנמצאו בה עוד גדודים של מרי נפש, שלא רצו להכנע, שקבוצות של השכנים מסביב נדו ונעו בה כזאבי ערבות לשום ולשלול מה שנשאר עוד אחרי חיל הכשדים. ירמיהו לא חשב הרבה — הוא החליט להשאר, כאילו רצה להראות, כי רק החלק הנשאר בארץ זהו היסוד בשביל בנין העם. והגולים — אם גם הם הרוב ומהשדרות הנבוהות בעם — הם ישובו אליו הנה, אם חפצי חיים הם, הוא לא ילך שמה אחריהם. „ויבא ירמיהו אל גדליה בן אחיקם המצפתה וישב אתו בתוך העם הנשארים בארץ" (ירמיה מ', ו').

כל ראשי הגדודים, הנפוצים עוד בארץ, נאספו סביב גדליהו גם הם. ובאמת נראה היה כאילו בנין חדש מתחיל לצמוח מתוך הקרקע, אולם שלטונו של גדליהו לא האריך ימים ותקות ירמיהו נגוזה מהר. ישמעאל בן נתניהו, מזרע המלוכה, הרג את גדליהו, אם מתוך קנאה אישית לגדולתו, או מתוך קנאות לאומית נפרזה, וראשי הגדודים פחדו מפני נקמת מלך בבל ויחשבו מחשבות לברוח מצרימה.

הם שאלו בעצת ירמיהו ויבטיחו לו לעשות ככל אשר יאמר הוא להם בשם יהוה. עשרה ימים חכו לתשובתו. כנראה, התלקחה שוב מלחמה פנימית בלבו של ירמיהו: היקום עוד הפעם נגד העם, בשעה שהוא חש, כי כולם רוצים לברוח מתוך הארץ הנשמה, או להכנע הפעם ולשחות עם הזרם. ההכרה הפנימית גברה, הוא שמע את קול האלהים בלבו קורא ברור: להשאר — ויהי מה. חמוש בכל נשקו הכבד יצא אז ירמיהו נגד החפץ לברוח מצרימה. את כל קצפו המר שפך על אלה, המתעים את העם למשכו שמה.

„והייתם לאלה ולשמה ולקללה ולחרפה" קורא הוא להם. והדבר היותר נורא — „ולא תראו עוד את המקום הזה!" (ירמיה מ"ב, י"ח).

אלה שהגלו בעל כרחם, להם עוד יש תקוה, הם ישובו ויראו את ארץ מולדתם, אבל אלה העוזבים את ארצם ברצונם הטוב, מהם הוא שולל את שביב האור האחרון — המה לא ישובו.

גבר הפחד. ראשי הגדודים החליטו בכל זאת ללכת מצרימה. ואם יראו מהתקומם נגד ירמיהו, שנתקדש, כנראה, בעיני העם, אחרי שנתקיימו נבואותיו הראשונות, שפכו את כל חמתם על ברוך ויאשימו אותו, כי הוא מסית את ירמיהו בהם „למען תת אתנו ביד הכשדים, להמית אתנו ולהגלות אתנו בבל" (ירמיה מ"ג, ג'). בזה רצו לגול מעליהם את האשמה, כי עוזבים הם את ארץ מולדתם: הן בין כה וכה יגלו אותם מתוכה.

שרי החיילים לקחו אתם את כל שארית יהודה וילכו מצרימה. גם את ירמיהו ואת ברוך סחבו אתם. ובכן, הגלה ירמיהו סוף־סוף מארצו האהובה וכאילו כדי להעמיק את מכאובו — הגלה לא על־ידי האויב, כי־אם על־ידי אחיו בני עמו.

עוד פעם הננו שומעים את קולו של ירמיהו במצרים, בהתקוממו נגד עבודת מלכת השמים שם, אולם העם עונה לו בחוצפה: „את הדבר אשר דברת אלינו בשם יהוה איננו שמעים אליך, כי עשה נעשה את כל הדבר, אשר יצא מפינו לקטר למלכת השמים והסיך לה נסכים, כאשר עשינו אנחנו ואבותינו, מלכינו ושרינו בערי יהודה ובחצות ירושלים, ונשבע לחם ונהיה טובים ורעה לא ראינו. ומן אז חדלנו לקטר למלכת השמים והסיך לה נסכים חסרנו כל, ובחרב וברעב תמנו" (ירמיה מ"ד, ט"ז—י"ח).

כאילו הסירה הארץ הזרה את שארית הבושה מעל פניהם, זהו קנטור מתוך כאב, פקעה כל קדושה, הפקרות מתוך יאוש. קולו של ירמיהו נחבא — הוא נעלם ויאלם. גם ברוך נשתתק.

אם פגעה בו קנאת העם עוד טרם שנאלם ירמיהו, או גם הוא לא מצא לנחוץ לספר מה שקרה לירמיהו האיש, אחרי גמרו לתאר את פעולת ירמיהו הנביא — אין לנו שום מושג מזה.

האגדה מספרת, כי סוקל ירמיהו על־ידי בני עמו וימת במצרים. אם אמת היסטורית אין בספור הזה, אמת פסיכולוגית בלי ספק ישנה כאן: זהו הסוף הטבעי בשביל איש כירמיהו. איש אשר הקריב הכל בעד אהבתו הגדולה לעמו, שהקריב גם את אהבת העם אליו, בכדי להציל אותו מכליון, — איש כזה צריך ליפול בידי בני עמו אלה, למען קום אחרי כן לתחיה ברמיון העם בתור סמל האהבה לעם, בתור עמוד אש של תקוה וזוהר העתיד.

ואמנם נעשה ירמיהו לסמל האהבה לעם. לו יחסו אחרי כן את הקינות על נפילת העם והורבן הארץ. הוא נעשה לאבוקה של אור לעם, כי בדבריו, בשירי הגאולה שלו, מצא העם נוחם בגלות ומהם שאב כח לא רק לשאת את עול הגלות, כי־אם גם לאצור שם כחות חדשים ולשוב אחרי כן לחיים בארץ.

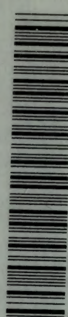
רק כמאה ושלשים וחמש שנים עברו בין גלות עשרת השבטים לגלות יהודה ואיזה הבדל בתוצאות! אלה, אם כי מספרם היה הרבה יותר גדול, נתערבו בין הגויים וכמעט אבד זכרם מן הארץ. ואלה פתחו להם ערכים חדשים בתוך הגלות וישובו אחרי כן לארצם בתור כח יוצר חדש, ואם נצולה שארית מעשרת השבטים, זה היה רק על־ידי הספחם לגולת יהודה.

מאין בא ההבדל הזה? — עשרת השבטים עזבו את ארצם בלי תקוה לשוב אליה. בתור קבוץ לא חכו לתקומה יותר ולכן השתדלו להקל את חייהם בתור בודדים, להסתגל אל הסביבה. והסביבה היתה שמית, קרובה להם בגזע וברוח, ולכן קל היה להם להתבולל בה ולהטמע בתוכה.

אולם גולת יהודה לקחה אתה את דברי הנביאים — את מבטם על העונש בתור כור מצרף, ביחוד את התקוה של ירמיהו על־דבר

השיבה לארץ. תקותם להתקיים בתור קבוץ שמרה עליהם מכליון. הם לא רצו להסתגל אל החיים ולהבלע בתוכם בתור בודדים, חפץ החיים בתור קבוץ מנע אותם מזה. הם פתחו את התקוה לשיבה לארץ, שגשגו אותה ועליה בנו את כל סדר חייהם בגולה והיא קיימה אותם שם. ארץ־ישראל המוחשית אָבדה לעם. אולם ירמיהו נתן להם על דרכם את התקוה לשוב לארץ בתור מולדת רוחנית והיא שמרה עליהם ותתן להם את היכולת להתקיים ולאצור כחות כדי לשוב למולדת המוחשית.

התקוה לשוב לארץ היתה כעין גשר על־פני תהום הגלות. היא קשרה את העבר ואת העתיד ותהי לסם חיים לעם.


3 1761 04576612 8